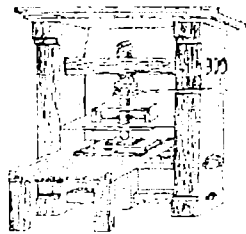


HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMENYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA



3.
2007

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2007. XXXVIII. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XIII. évf. 3. sz.

2007.

3.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási és Művelődési Titkársága,
valamint a Szülőföld Alap támogatásával.



Felelős szerkesztő: Láncz Irén
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Derék Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Papp
György, Cseh Márta, Gerold László és Utsi Csilla

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rác Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2007-ben 200 példányban.

TARTALOM

IRODALOMTUDOMÁNY, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BÁNYAI János: Ady a szerb költészeti kánonban <i>Marija Cindori-Šinković könyve</i>	7
HÁSZ-FEHÉR Katalin: Arany János széljegyzetei Max Müller kötetében	14
TOLDI Éva: A krónika regényszervező erejével	51
URBANIK Tímea: Tanúságformák Mészöly Miklós prózájában	75
BENCE Erika: Szentelekytől Aaron Blummig <i>Írói nevek a vajdasági magyar irodalomban</i>	84
BAKOS Petra: Egy asszony maszkjai <i>Kafka Margit: Színek és évek</i>	92
NÉMETH Ferenc: Farkas Geiza kisebb dolgozatai <i>(A két háború közötti vajdasági sajtóban)</i>	101

NYELVTUDOMÁNY

LÁNCZ Irén: Metainformációs struktúrák vajdasági magyar tanulmányokban és kritikákban	120
RAJSLI Ilona: Élőnyelvi szövegmutatványok Ürményházáról	136
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: Kétnyelvűség és attitűd	147

SADRŽAJ

NAUKA KNJIŽEVNOSTI, ISTORIJA KULTURE

Janoš BANJAI: Endre Adi u kanonu srpske poezije <i>O knjizi Marije Cindori-Šinković</i>	7
Katalin HAS-FEHER: Beleške na marginama Janoša Aranja u knjizi Maksa Milera	14
Eva TOLDI: Hronika sa snagom organizacije romana	51
Timea URBANIK: Forme svedočenja u prozi Mikloša Meselja	75
Erika BENCE: Od Sentelekija do Arona Bluma <i>Pseudonimi u vojvođanskoj mađarskoj književnosti</i>	84
Petra BAKOŠ: Maske jedne žene <i>Margit Kafka: Színek és évek ('Boje i godine')</i>	92
Ferenc NEMET: Kraći tekstovi Gejze Farkaš <i>(U vojvođanskoj štampi između dva rata)</i>	101

LINGVISTIKA

Iren LANC: Metainformacione strukture u vojvođanskim mađarskim studijama i kritikama	120
Ilona RAJŠLI: Govornojezički tekstualni uzorci iz Jermenovaca	136
Eleonora KOVAČ-RAC: Dvojezičnost i jezičko opredeljenje	147

CONTENTS

SCIENCE OF LITERATURE AND HISTORY OF CULTURE

BÁNYAI, János: Endre Ady in the Serbian Poetical Canon <i>A book by Marija Cindori-Šinković</i>	7
HÁSZ-FEHÉR, Katalin: János Arany's Marginalia in a Max Müller book	14
TOLDI, Éva: The Chronicle as an Organizing Power of the Novel	51
URBANIK, Tímea: Forms of Witnessing in Miklós Mészöly's Prose . . .	75
BENCE, Erika: From Szenteleky to Aaron Blumm <i>Pen names in Hungarian literature in Vojvodina</i>	84
BAKOS, Petra: Masques of a Woman <i>Margit Kaffka, Colours and Years (Színek és évek)</i>	92
NÉMETH, Ferenc: Geiza Farkas' Shorter Compositions <i>(Works published in the Hungarian press in Vojvodina between the two World Wars)</i>	101

LINGUISTICS

LÁNCZ, Irén: Metainformational Structures in Studies and Criticisms Written in Hungarian in Vojvodina	120
RAJSLI, Ilona: Spoken Language Samples from Ürményháza	136
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Bilingualism and Language Attitudes	147

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Lánicz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–. – Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–. – 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

IRODALOMTUDOMÁNY, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

ETO: 821.511.141:821.163.41-4

821.511.141 (497.113)-4:821.163.41

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BÁNYAI JÁNOS

ADY A SZERB KÖLTÉSZETI KÁNONBAN

(*Marija Cindori-Šinković könyve*)

Endre Ady in the Serbian Poetical Canon

(*A book by Marija Cindori-Šinković*)

Marija Cindori-Šinković mutatta ki, hogy Ady Endre 1906 óta van kihagyásokkal, mégis folyamatosan jelen a szerb irodalmi kultúrában. Jelenlétének tüzetes vizsgálata interkulturális és szövegközi kérdésekre ad(hat) választ, ugyanakkor az összehasonlító irodalomtudományi kutatás számára nélkülözhetetlen adatokat biztosít. A hagyományba átment modernitás kánonja keletkezésének leírását is segítheti.

Kulcsszavak: Ady Endre, szerb recepció, interkulturális kontextus

Teljességre törekvő, összefoglaló szándékú munka Marija Cindori tanulmánya¹, amely egy sor, ez ideig ismeretlen adattal gazdagította ismereteinket Ady költészetének szerb irodalmi recepciójáról, ugyanakkor a magyar–szerb irodalmi és kulturális kapcsolatok történetének eddig csak részben ismert, esetleg másként értelmezett fejezetét dolgozta ki megnyugtató módon, amihez – a könyv témájából következően – fordítástörténeti és -elméleti kérdések felvetése és megoldása tartozott, ezzel együtt néhány folyóirat-történeti adat meg tény feltárása is. Ez utóbbinak azért is szentelt a tanulmány szerzője megkülönböztetett figyelmet, mert a szerb és a magyar korabeli folyóiratok szerkesztésének és koncepciójának közös vagy éppenséggel eltérő vonásai Ady költészete befogadásának vagy be nem fogadásának szellemi hátterét képezik a szerb irodalmi kultúrában. Ezért került már a tanulmány első részé-

¹ Marija Cindori-Šinković: *Endre Ady u srpskoj književnosti*. Institut za književnost i umetnost, Beograd-Forum, Novi Sad, 2007.

be két fejezet is a szerb és a magyar irodalmi modernitást közvetítő és alakító folyóiratokról meg időszaki kiadványokról, hiszen az elmúlt évszázad első évtizedeiben mindkét irodalomban a modernitás poétikájának és világlátásának honosításáért és elfogadásáért zajlottak viták, születtek művek és értelmezések. A modern irodalom poétikája mind a szerb, mind a magyar irodalmi kultúrában csak nehezen találta meg befogadói közösségét, és Ady költészetének, de ezzel együtt kulturális szerepének fordítások és értelmezések útján történő megismerése, más hatások mellett, az újra érzékenyen reagáló elvárasi horizontok és befogadói közösségek létesüléséhez nyújthatott támogatást a szerb irodalmi kultúrában. Nem múltott a véletlenül, hogy az egyik patinás múltú szerb folyóirat azzal a megjegyzéssel tett közzé tanulmányt Ady költészetéről, hogy csak informálni kívánja olvasóit, semmiképpen sem biztatná őket Ady költői gyakorlata példájának követésére. „A hazai szerbek újvidéki folyóiratában, a *Letopis Matice srpske*-ben 1913-ban két esszé jelent meg egyszerre Adyról. Az elsőt – *Ady Endre, a magyar lírikus* címmel – Todor Manojlović küldte el a szerkesztőnek, tizenkét Ady-vers művészi, prózában készült szerb fordításával. A másik írást a szerkesztő felkérésére – *Ady, a magyar hős* címmel – a fiatal Marko Maletin (1890–1968) készítette a folyóirat számára. A hagyománytisztelő újvidéki szerb folyóiratot ekkor a liberális gondolkodású Tihomir Ostojić szerkesztette, s bizony mentegetőznie is kellett, hogy a nagy múltú, tekintélyes folyóiratban Adyt népszerűsíti a szerbek körében.”² Ezen túlmenően Marija Cindori hasonlóságokat meg közös vonásokat feltételez és bizonyít a szerb és a magyar irodalmi modernitás európai kapcsolataiban is, ami mindkét irodalomban nyilván hozzásegített a modernség alapításához, de egyúttal a két irodalmi kultúra viszonylagos közelségét és felmutatja.

Marija Cindori és mások kutatásai nyomán 1906-ra tehető Ady első megjelenése a szerb irodalomban. Ekkor jelenik meg ugyanis Veljko Petrović fordításában az első Ady-vers szerbül, mégpedig egy különös és hasznos félreértés folytán az Adynak tulajdonított *Paul Verlaine álma*. A vers a nevezetes *Új versek* című Ady-kötetben ezen a címen jelent meg, de korábbi közlése a *Budapesti Napló*-ban Ady fordításaként jegyzi, mint ahogy valóban Paul Verlaine *Álom* című versének fordítása. Ezt a szerbre fordító Veljko Petrović nem vette figyelembe, így Ady fordítását Ady eredetijeként tette közzé. Függetlenül e különös és egyben sokatmondó félreértéstől, a szerb, de a magyar kapcsolattörténet is ettől a fordítástól kezdődően tartja számon Ady jelenlétét a szerb irodalomban. Marija Cindori most kiderítette, hogy Ady eredeti művel való igazi jelenléte a szerb irodalmi kultúrában szintén 1906-tól datálódik ugyan, de nem verssel, hanem prózai munkával, ugyanis egy

² Vujicsics Sztoján: *Elillant évek szőlőhegyén*. Esszék és tanulmányok. Filum, Budapest, 1997, 14. l.

szarajevói napilap ugyanebben az évben, karácsonyi számában, közli Ady Endre egyik novelláját – a *Keresztelő Szent János (Jézus fog jönni)* címűt – a kikindai származású Slavko M. Kostić fordításában³. Ugyanezt a novellát közlik majd újra az elkövetkező években több nagy példányszámú képes kalendáriumban, ami azt jelenti, hogy Ady nevét a modernitás elfogadásáért küzdő szerb irodalmi törekvések mellett az olvasók szélesebb rétege is megismerhette. Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanez a novella még egyszer megjelenik majd, mégpedig egy mostari, *Magyar elbeszélők. Hűsz elbeszélés* című antológiában 1909-ben, ugyancsak Slavko M. Kostić fordításában, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Bíró Lajos, Thury Zoltán, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán és mások novellájának, elbeszélésének társaságában.⁴ Jó az antológiai szerzőinek névsora, és azt bizonyítja, hogy a szerkesztő Slavko M. Kostić jól tájékozódott a korabeli magyar irodalomban. Kár, hogy keveset tudunk róla, de nagyon hasznos, hogy Marija Cindori felhívta rá a figyelmet. Az sem mellékes adat, és talán érdemes volna közelebbről is megvilágítani, hogy Ady Endre költészete és prózaírása befogadásának első adatai a szerb kultúra peremvidékére, Boszniába és a Vajdaságba vezetnek, Belgrád pedig majd csak később, és akkor is fenntartásokkal ismerkedik meg vele. Amire választ a történelem, főként a műveltség története adhat: Boszniában az Osztrák–Magyar Monarchia jelenléte, Vajdaságban pedig a tartomány akkori geopolitikai helyzete.

Marija Cindori külön figyelmet szentel Ady szerb költőkre tett hatásának. E hatások közül elsőként Veljko Petrovićot kell számon tartani, aki Adyt nemcsak fordította, de – Cindori szép elemzésekkel bizonyította – saját költészetében is felismerhetők az Ady-olvasás nyomai, pedig Petrovićot nem a modernisták között tartja számon a szerb irodalomtörténet. Ebben is különös paradoxon ismerhető fel. Ady mellett Veljko Petrović Rilket is fordított, ami azt jelenti, hogy volt affinitása a modern költészet iránt, ám az ő költészetét az irodalomtörténet mégis a hagyományos líraiság jegyében olvassa, nem is minden ok nélkül, hiszen főként hazafias versek szerzőjeként ismerik. Nem így Todor Manojlovićot, aki Ady verseit nemcsak szerbre, hanem németre is fordította, és aki Ady nagyváradi éveiben közvetlen kapcsolatban volt a magyar költővel, erről tanúskodnak fordításai, esszéi és emlékezései mellett

³ *Doći će Isus*. Magyaráról fordította Slavko M. Kostić. *Srpska riječ*, 1906. II. 12. 189. sz., 22–23. l.

⁴ *Doći će Isus*. Magyaráról fordította Slavko M. Kostić. *Mađarski pripovedači. Dvadeset pripovedaka* (Magyar elbeszélők. Hűsz elbeszélés). Štamparsko-umetnički zavod Pehara i Kisića, Mostar, 1909, 62–69. l.

naplói is. Erről számol be Vujicsics Sztoján már idézett tanulmánya.⁵ Manojlović a szerb modernitás egyik „apostola” volt, valamiért azonban mindig csak a modern irodalmi törekvések peremén jelölik ki a helyét, majd hogyan idegenként kezelik, amihez költészetének mássága mellett életmódja, nem utolsósorban életrajza és személyiségének különös jegyei is hozzájárultak. Todor Manojlović tetőtől talpig modern költő volt és modern személyiség, ebben különbözött mind kortársaitól, mind pedig az ifjúsága idején uralkodó költői kánontól. Vujicsics Sztoján szerint „élete elhatározó hatású ismeretségét, s bár csak két esztendőn átívelő, de egész életére kiható barátságát Ady Endrével a Nagyváradon töltött éveknek köszönhettem.”⁶

Manojlovićtal szemben, aki mindvégig feltétlen híve volt Adynak és költészetének Miloš Crnjanski másként viszonyult hozzá, bizonyos fokig tartózkodóan, pedig Adyról szóló cikkei, esszéi és emlékezései azt bizonyítják, jól ismerte a magyar költő munkásságát, értette is költészetét, sőt Ady-tanulmányaiban közölt fordításai, versek részletei, Marija Cindori szerint is arról győznek meg, hogy Ady világa és nyelve közel állt hozzá. Adyt búcsúztató esszéjét csak később közlik újra, és viszonylag keveset meg kevesen foglalkoznak Crnjanski magyar kapcsolataival, ami miatt keveset tudunk arról, hogyan is viszonyult a neves szerb prózaíró nemcsak Adyhoz, de a magyar kultúra egészéhez. Miloš Crnjanski Ady-nekrológiát, Miroslav Krležáéval együtt szintén Vujicsics Sztoján ismerteti idézett könyvében.⁷ Jóval többet tudunk arról, milyen kapcsolatokat ápol Adyval, de a magyar költészettel és kultúrával is Miroslav Krleža. Krleža Ady-esszéje a horvát írónak Rilkéről, Proustról, Hofmannsthalról, Karl Krausról szóló esszéinek társaságában, attól függetlenül, hogy nem kevés félreértést meg pontatlan adatot tartalmaz, kétségtelenül megkerülhetetlen ha Ady költészetének szerb (illetve horvát) recepciójáról van szó. Éppen ezért lehet elfogadni Marija Cindori álláspontját, miszerint Krleža Ady-esszéjét figyelembe kell venni akkor is, amikor a magyar költő szerb befogadás- és hatástörténetéről esik szó, holott Krleža horvát író, az Ady-esszé megítélésében azonban akár vi-

⁵ Vujicsics Sztoján: *Ady és Todor Manojlović Nagyváradon (1908–1910)* = V. Sz.: I. m., 11–16. l.

Todor Manojlović esszéi, emlékezései, naplói és levelei tanúskodnak Adyhoz fűződő kapcsolatáról. Különösen fontos azonban Manojlović egy korai tanulmánya a modern költészet alapjairól és fejlődéséről, amelyben Adynak kitüntetett helye van. A tanulmány maga idejében nem jelent meg. Kései közlése jelentőségéből semmit sem vont le. Todor Manojlović: *Osnove i razvoj moderne poezije*. Priredio Gojko Tešić. Filip Višnjić–Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1987.

⁶ Vujicsics Sztoján: I. m., 11. l.

⁷ Vujicsics Sztoján: *Miroslav Krleža és Miloš Crnjanski Ady-nekrológia* = V. Sz.: I. m., 20–26. l. Vujicsics idézi Crnjanski egyik 1919-ből való feljegyzését: „A konzervatív irodalmi körök vádat emeltek ellenem azért, mert irodalmunkba – Ady Endre költészetét vittem.” I. m., 20. l.

tánk is lehet Cindorival. Az ő megítélésétől eltérően fontosabbnak és jelentősebbnek kell tekinteni a Krleža-esszét még pontatlanságai ellenére is. Abban azonban Cindorinak mindenképpen igazat kell adni, hogy Krleža egész életműve magán viseli az Ady-hatás nyomait függetlenül attól, hogy ezeket a nyomokat a horvát író, nyilatkozatokban, eltüntetni igyekezett. „Lírámról szólva egy kritikus Ady líráját bemutató esszém kapcsán megemlítette, hogy szükséges lenne áttanulmányozni Ady esetleges hatását lírai fejlődésemre. Ady reám soha és semmiképp sem hatott. Adyt valójában igen későn ismerem meg: 1922 körül.”⁸ Krleža rosszul emlékezett, hiszen Ady-nekrológia jóval korábban, 1919-ben, a költő halálát követő harmadnapon jelent meg Zágrábban, és „az újsághírszerű, aláírás nélkül közölt rövid megemlékezés inkább illik Krleža háborús, majd a magyar forradalmi eseményekre is reagáló publicisztikájába, mintsem alkalmi Ady-portrénak fogható fel, amely Ady költészetének alaposabb ismeretéről vallana.”⁹ Ehhez annyit azonban hozzá kell fűzni, hogy Krleža ludovikás (budapesti) éveit során megismerhette Ady költészetét, és nemcsak hírből, amiről kései, a *Zászlók* (Zastave) címen megjelent (önéletrajzi?) nagyregénye, de naplói is tanúskodhatnak. A nekrológnál azonban jelentősebb Krleža említett Ady-esszéje, amiről Németh László is nagy elismeréssel nyilatkozott. Az esszé 1930-ban íródott, de ezt megelőzően az 1922-ben közölt *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* című tanulmány bizonyít(hat)ja, hogy Krleža mélyebb Ady-ismerete valóban 1922-re tehető. Élete vége felé Krleža így nyilatkozott: „Az én Ady-esszém legjobb esszéim egyike. A magyarok is már régóta írnak róla, s többször kiadták. Én vagyok az első ember a magyar s különösen a külhoni világban, aki azonnal, egy nappal a halála után, nekrológot írt Adyról. S a nekrológban elmondtam mindent, amit Adyról mondani lehet. Így aztán a magyar bibliográfiákban a nekrológok között az első helyen állok.”¹⁰

Crnjanskítól és Krležától eltérően, akiknek Ady-élménye különös ambivalenciákat tartalmaz, egy másik szerb költő, Dušan Vasiljev Ady verseit nemcsak fordította, de saját költészetét is szinte egészében az Ady-hatásra hangszerezte. A szövegköziségnek szép példái ismerhetők fel az Adyra nyíltan hivatkozó Vasiljev lírájában és ennek Marija Cindori könyve szép bekezdéseket szentel.

Különös azonban, hogy bár Adyról a szerb irodalmi kultúra viszonylag korán szerez tudomást, meg hogy fordításokban és esszéikben, tanulmányokban, hatásában is, évtizedeken át jelen van a szerb irodalomban, többek között még a szerb irodalmi avantgárd törekvéseiben is kijelölhető a helye, versei külön kötetben csak a második világháború után jelennek meg. Marija

⁸ Vujicsics Sztoján: *Miroslav Krleža és Miloš Crnjanski Ady-nekrológja*. I. m., 20. l.

⁹ Uő: I. m., 21. l.

¹⁰ Uő: I. m., 20. l.

Cindori kutatásai kiderítették, hogy a két háború között is szóba került egy Ady-kötet kiadásának lehetősége, erre Szenteleky Kornél és az Ady-verseket Cindori szerint igen magas szinten fordító Mladen Leskovac levelezéséből derül fény, de a terv kudarcot vallott, pedig már szinte együtt volt a kötet teljes anyaga¹¹. Az első Ady-kötet majd 1953-ban jelenik meg Ivan Ivanji fordításában¹², ezt követi 1961-ben a Danilo Kiš fordította kétnyelvű *Krv i zlato* (Vér és arany) című kötet Sinkó Ervin előszavával¹³, majd 1964-ben *Versek* címen újabb válogatása és fordítása Danilo Kišnek¹⁴, ugyanő ezután 1978-ban Szarajevóban ad ki *Halottak élén* címen újabb válogatást Ady költészetéből¹⁵. Ehhez a kiadáshoz maga írt utószót. Még egy kétnyelvű kiadást kell megemlíteni. 1977-ben nyolc Ady-vers jelenik meg Balázs G. Árpád illusztrációival és Danilo Kiš fordításában.¹⁶ Megjelent még egy válogatás Ady novelláiból¹⁷ is, ami azt bizonyítja, hogy Ady mind a mai napig jelen van a szerb irodalmi kultúrában. Ennek a jelenlétnek külön fontossága van Danilo Kiš munkásságában, aki nemcsak hogy fordította Ady verseit és írt róla, de – saját bevallása szerint – a magyar költő hatásának és megismerésének köszönheti, hogy prózaíró lett belőle és nem közepes költő, mert korai, későkamaszkori verselési ingereitől a cetinjei (Montenegró) gimnáziumban Ady Endre verseinek olvasása és megértése szabadította meg.

Marija Cindori-Šinković 825 bibliográfiai egységben tárta fel Ady Endre jelenlétét a szerb irodalomban, miközben fontos és pontos megfigyeléseket tett jelenlétének irodalomtörténeti, poétikai körülményeiről és történelmi feltételeiről is. Amennyiben az összehasonlító irodalomtudomány manapság kulturológiai szakaszát éli, akkor Marija Cindori-Šinković Adynak a szerb irodalmi kultúrában való jelenlétét elemző és értelmező tanulmányát külön figyelemmel kell olvasni, mert azon kívül, hogy Ady szerb irodalmi befogadástörténetét mondja el kivételes alaposással, elemző gyakorlata általános érvényűnek is tekinthető. Fordításelemzései is példamutatóak.

¹¹ „Leskovac egy modern magyar antológiát készül kiadni, állítólag kiadója is van rá. Szinte hinni sem akartam, hogy magyar fordításai milyen érdeklődést váltottak ki. Egy csomó levelet és lapot mutatott, amelyben az ország minden részéből, de különösen Horvátországból érdeklődnek a magyar poéták után és tetszésüket meg elismerésüket fejezik ki” – írta Szenteleky 1931. április 28-án Fekete Lajosnak. Ennek az érdeklődésnek volt központi helye Ady költészete. *Szenteleky Kornél irodalmi levelei, 1927–1933*. Zombor – Budapest, 1843, 209. l.

¹² Endre Ady: *Pesme*. Válogatta és fordította Ivan Ivanji. Matica srpska, Újvidék, 1953.

¹³ Endre Ady: *Krv i zlato*. Fordította Danilo Kiš (kétnyelvű kiadás). Újvidék, 1961.

¹⁴ Endre Adi: *Pesme*. Válogatta és fordította Danilo Kiš. Rad, Belgrád, 1964.

¹⁵ Endre Adi: *Na čelu mrtvih*. Válogatta, fordította és az utószót írta Danilo Kiš. Szarajevó, 1978.

¹⁶ *Osam ilustracija Adijevih pesama*. Danilo Kiš fordítása. Balázs G. Árpád illusztrációi. Kétnyelvű kiadás. Forum, Újvidék, 1977.

¹⁷ Endre Adi: *Odabrane pripovetke*. Fordította Dr Ljuba Popović. Minerva, Szabadka, 1965.

Közhelynek számít, hogy az ún. kis népek írói és költői tanulni, ihletért és tapasztalatért rendszeresen az ún. nagy irodalmakhoz járnak és nem a szomszédba, főként, ha a szomszéd is ún. kis nép. Ady is Párizsba ment tanulni, nem Prágába, se Belgrádba. Sokan figyelmeztettek erre, neheztelve, többek között Németh László is, Konrád György pedig egyenesen arról beszél, hogy a szomszéd megkerülése az elvidékieződés nyilvánvaló esete. Az persze nem állítható, még Marija Cindori-Šinković körültekintő elemzései nyomán sem, hogy a szerb (klasszikus) modernnek Adyt követték volna, a szomszéd nép költőjét, az azonban bizonyosra vehető, hogy amennyiben a modern szerb költészeti kánonról esik szó, abban Adynak kitüntetett helye van, hiszen nem mások, mint Veljko Petrović, Miloš Crnjanski, Mladen Laskovac, később Danilo Kiš, nem utolsósorban pedig Miroslav Krleža voltak szálláscsinálói. Maria Cindori-Šinković könyve jó alapot biztosít egy lehetséges komparatistikai kutatás számára is. Amennyiben „[A] komparatistika elsődlegesen a különbözőségek és eltérések mintázatát szereti megnézni és feltérképezni egy adott problémahalmazon belül”¹⁸, akkor a magyar és szerb (klasszikus) modern líra különbözőségének és eltéréseinek, de hasonlóságainak is szép példái olvashatók ki Ady jelenlétéből a szerb költészeti kánonban, mind a témakörök, mind a motívumok, mind a képszerkezetek közelsége és különbözőzése alapján. Az „interkulturális” irodalomtudomány a különböző történelmi és kulturális kontextusok összehasonlításából a költészet alapkérdéseire találhat választ.

ENDRE ADY IN THE SERBIAN CANON

(A book by Marija Cindori-Šinković)

It is Marija Cindori-Šinković who has revealed that Endre Ady has been present – with some interruptions, nevertheless, continuously – in Serbian literary culture since 1906. A close examination of his presence can/could give answers to questions of intercultural and intertextual relations and at the same time provide indispensable data for research in comparative literature. It can also promote the description of how the canon of modernity that has developed into tradition came into being.

Keywords: Endre Ady, Serbian reception, intercultural context

¹⁸ Zanin Éva: *A szakadék szélén táncolás tudománya. Az összehasonlító irodalomtudomány jövőjéről = Szövegek között. Szeged, 2007. 21. old.*

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

ARANY JÁNOS SZÉLJEGYZETEI MAX MÜLLER KÖTETÉBEN

János Arany's Marginalia in a Max Müller book

A közlemény mutatóként jelenik meg a 19. századi magyar irodalom egyik legnagyobb költője és irodalomteoretikusa, Arany János széljegyzeteinek kritikai kiadásából. Az olvasó Arany kommentárjainak mennyisége és jelentősége Blake és Coleridge hasonló tevékenységéhez mérhető, ám többezres számú széljegyzetét máig napig sem ismeri a tudományos közönség. A módszertani, elméleti újdonságokat is hozó kiadás törzsanyagát a szerző Nagyszalon-tán (Romániában) őrzött, töredékesen fennmaradt könyvtára képezi. A jelen tanulmányban a kötet szerkesztője, Hász-Fehér Katalin azokat a margináliákat ismerteti, amelyek Max Müller német származású oxfordi nyelvészprofesszor 1861-es előadássorozatának (*Lectures on the Science of Language*, London) 1873–1874-es magyar fordításában olvashatók Aranytól. Max Müller, akinek magyar recepciója az 1850-es évek közepétől kezdődően folyamatos volt, személyesen is kapcsolatba került Arany Jánossal, amikor 1874-ben magyar akadémiai taggá választották.

Kulcsszavak: marginália, nyelvtudomány, Arany János, Max Müller, kritikai kiadás

Az Arany János kritikai kiadás XXI. és XXII. kötete a széljegyzeteket fogja tartalmazni, azokat a megjegyzéseket, kommentárokat, amelyeket Arany János tanulás és olvasás közben a margókra vetett. Ma már csak töredéke lelhető fel e jegyzeteknek. Ismeretes, hogy Arany egykori, többezres könyvtára halála után két helyre került. Könyveinek kisebb részét Arany László a nagyszalon-tai Arany János Múzeumnak ajándékozta. Ezeket a példányokat a később odakerült kötetekkel együtt ma a Csonkatoronyban őrzik. A könyvtár nagyobb részét Voinovich Géza szerezte meg, amikor feleségül vette Arany László özvegyét. E könyvek szinte teljes egészében megsemmisültek, amikor a II. világháború idején a budai Voinovich-villát bombatalálat érte. A néhány fennmaradt példány ebből ma az MTA Könyvtárának Kézirattárában található.

Voinovich Géza Arany-életrajzából, a kritikai kiadás általa sajtó alá rendezett kötetiből, valamint az MTA Kézirattárában olvasható feljegyzéseiből, másolataiból tudjuk, hogy az elpusztult kötetek hatalmas széljegyzetanyagot tartalmaztak. Nem jelentéktelen azonban a Nagyszalon-tán őrzött kötetek be-

jegyzésmennyisége sem. Több mint ezer könyv- és folyóiratkötetben több tízezer szöveghely található. S ha sajnálkozunk a bombatalálatban elpusztult kéziratokon, az is tény, hogy a fennmaradt széljegyzetek sem kerültek soha sajtó alá.

A jegyzetek kiadásának fontosságát az 1890-es évek óta folyamatosan hangsúlyozzák az irodalomtörténészek. Számos kisebb közlés készült, kiragadott példákkal illusztrálva az anyag gazdagságát.¹ Két nagyobb tervről tudunk, amikor intézményes megbízással látott neki kutató a széljegyzetek feldolgozásához. Debreczeni Ferenc az Arany János Egyesület ösztönzésére az 1910-es évektől az 1930-as évek elejéig dolgozott az anyagon, katalógust készített a nagyszalontai kötetekről,² munkája azonban kéziratban maradt. Az 1960-as években Abafáy Gusztávval tárgyalt az MTA kutatócsoportja, hogy vállalja el a széljegyzetek sajtó alá rendezését a kritikai kiadás számára, végül azonban ez a kötet sem készült el.

Könnyű lenne mindezt azzal magyarázni, hogy a munkálatok a két jelzett kutató halálával álltak le, s kézenfekvő az a magyarázat is, hogy a nagyszalontai anyag az 1950-es évek után a politikai helyzet miatt hozzáférhetetlené vált a magyarországi tudományos élet számára. Tudománytörténeti szempontból mégis az érdektelenséget, az Arany-kutatás elvi kiindulópontjait kell a legfőbb oknak tekintenünk. Az Arany-filológusoknak mintha nem igazán lett volna ötletük arra, mit lehet kezdeni a széljegyzetek kevésbé látványos és érdekes részével, az aláhúzásokkal, a kérdőjelekkel, bejelölésekkel, sajtóhiba-javításokkal, stb. Főként ha tekintetbe vesszük, hogy mire az Arany kritikai kiadás a végső kötetekhez érkezett volna az 1970-es, 80-as években, az egész Arany-filológiára rányomta bélyegét Németh G. Bélának az a nézete, miszerint az Arany-kép egyszer s mindenkorra beállt, minden további adat csak adalék lehet hozzá. A kijelentés azt sugallta, hogy a széljegyzetek, el-

¹ [Tolnai Vilmos]: *Arany János könyvei*. It, 1913, 403–404; Debreczeni István: *A nagyszalontai Arany Emlékegyesület története 1882–1912*; Szendrey Zsigmond: *Arany János széljegyzeteiről*. It, 1918, 215–217; Debreczeni Ferenc: *Arany János jegyzeteiből*. ItK, 1923, 82–92; Debreczeni István: *Az Arany Múzeum története és katalógusa*. Az Arany Emlékegyesület Könyvei IV. Szabadsajtó, Szatmár, é. n.; Abafáy Gusztáv: *Arany János széljegyzetei a szalontai Arany-könyvtárban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1965. 2., 227–241. és: *Arany János: „Tisztelt Írótlárs!”* Kötetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák. Kovács Sándor Iván irányításával és jegyzeteivel kiadja az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Arany-szemináriuma, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1993, 89–102; Debreczeni István: *Arany János könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1967. 2., 186–191, és uő: *Arany János hétköznapijai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1968, 116–124; Dánielisz Endre: *Arany-émlékek Nagyszalontán*. Tanulmányok, dokumentumok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984; Dánielisz Endre: *„Szülőhelyem, Szalonta...”* Tanulmányok, esszék Arany János köréből. Nagykovács, 1992. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái 9.) stb.

² MTAK Kt, Ms 5234/47. Kézírtas füzet, Debreczeni István possessori bejegyzésével, a füzetben külön lapokon álló jegyzetekkel.

maradt glosszák lényegében már nem fontosak, csupán törmelékek lehetnek az életmű impozáns építménye alatt. Keresztury Dezsőnek is voltak hasonló nézetei: szerinte van valami jelképes abban, hogy Arany hagyatéka elpusztult és csak az maradt meg, ami igazán értékes.

Eldöntendő, végiggondolandó kérdésként hagyományozódott tehát a következő irodalomtörténeti nemzedékre, érdemes-e, kell-e kiadni a széljegyzeteket, milyen irodalomtörténeti hozadékuk lehet?

A nagyszalontai anyag teljes áttekintése néhány fontos érvet nyújt az igenlő válaszhoz. A könyvtár fennmaradt része kétségtelenül töredék, bizonyos szempontból mégis egységes oly módon, hogy az ott lévő jegyzetelt kötetek nagyobbik része az 1860-as évektől kezdődően jelent meg. E kötetek Arany pályájának utolsó két évtizedéhez kapcsolódnak tehát, ahhoz az időszakhoz, amely – mondhatjuk bátran – a legkevésbé ismert számunkra. Nem elsősorban Arany irodalmi munkásságára gondolok itt, hanem szerkesztői, akadémiai tevékenységére, főképpen pedig az irodalmi, tudományos és intézményes környezetével való kapcsolatára. Bár nagy mennyiségű szöveg áll rendelkezésünkre ebből az időszakból – a kritikai kiadás megjelentette az akadémiai iratokat, folyóiratbeli glosszákat –, Arany mégis mintha légüres térben élt és dolgozott volna, nem látjuk mögötte az élő, intézményes, személyes kapcsolatrendszert. Kevésbé foglalkoztunk tudományfelfogásával, az akadémiai tagokhoz, a korabeli tudományos irányzatokhoz való viszonyulásával, irodalom- és tudományszervező elképzeléseivel és mindebben saját szereplehetőségeinek kijelölésével.

Nem állítom, hogy a széljegyzetek önmagukban elegendők lesznek mindennek feltérképezéséhez. Bővebb források Arany korabeli levelezésének kiadásával és a korszak tudomány-, illetve intézménytörténeti feltárásával állnak majd rendelkezésre. Azonban a látszólag egyedi és elszigetelt széljegyzetek *együttese* összeolvasható lehet Arany folyóirataival, prózai munkáival, korabeli glosszáival, akadémiai irataival, sőt szépirodalmi munkáival. Kultusztörténeti, recepciótörténeti, könyv- és könyvtártörténeti, intézménytörténeti megközelítéseket is lehetővé tesz majd ez a kötet, mint minden kritikai kiadás, amely akkor tölti be jól a szerepét, ha a legkülönbébb elbeszélések ágazhatnak ki belőle.

Az 1990-es évek végén részben a nagyszalontai anyag kutathatóvá válása, részben az Arany kritikai kiadás Korompay H. János vezetésével történő újraindítása, nem kevésbé azonban az Arany-filológia iránti érdeklődés újjáéledése és az irodalomelmélet recepcióelméleti iránya lehetővé tette tehát, hogy a közeljövőben a széljegyzetek nyomtatásban is hozzáférhetővé váljanak. A munka azonban elméleti, módszertani, irodalomtörténeti és tipográfiai szempontból egyaránt kérdéseket vet fel.

Elméleti szempontból a „széljegyzet” műfajának, létmódjának a tisztázása az elsődleges feladat, olyan szövegtípusként való definiálása, amely az olva-

sás, a megértés, a dialogikus viszony *látható nyomaként* valójában láthatatlan mentális folyamatokat és tartalmakat jelöl.³ A filológus ebben az esetben másodlagos befogadó: olvasást olvas, értelmezést értelmez. Egyes szöveges margináliák esetében könnyebb lehet a jegyzet és jegyzetelt szöveg kapcsolatának a felfedése, más esetekben – aláhúzások, jelzések, kérdő- és felkiáltójelek, olykor rajzok, ceruzavonások magyarázatában azonban a kontextuális elemzésre, az olvasási és jegyzetelési szokásokra, az adott témakörhöz való viszonyulásra lehet csak hagyatkozni. A nagyszalontai anyag e tekintetben elégséges arra, hogy az olvasó Arany néhány szokására rávilágítson: különböző típusú megjegyzéseit olykor különböző színű ceruzával végzi (nyomdai utasításait pl. pirossal, a sajtóhibák javítását feketével stb.); a számára nem tetsző könyveket általában az 50. oldalig jegyzeteli és olvassa; folyóiratok esetén „beolvas” a felvágatlan lapok közé, s ha észlel valami hibát, felvágás nélkül írja be. Egy-egy könyvet még ívekben tanulmányoz, mert később, a bekötés során a széljegyzetek sérülnek. Több esetben nyelvtani cikk, irodalmi bírálat, irodalomtörténeti összefoglaló ihleti szépirodalmi művét; későbbi irodalmi szövegek első megfogalmazásait találjuk a könyvek üres lapjain; a „szórakozó” olvasás jele sok esetben a margón található tréfás rajz stb.

A széljegyzet meghatározása befolyásolja a textológiai eljárásokat. A főszöveget e műfajnál nem maga a bejegyzés, hanem a jegyzet és a jegyzetelt szöveg együttesen képezi. Nem elégséges tehát magát a széljegyzetet közölni, hanem a jegyzetelt szövegből is fel kell venni annyit, amennyi a margináliát, pontosabban a mögötte rejlő mentális tevékenységet láthatóvá, értelmezhetővé teszi. Végül a tárgyi és nyelvi magyarázatnak éppen a *tényleges főszöveg*, a mentális tevékenység, a szellemi interakció felmutatása a feladata. A magyarázat tehát nemcsak értelmező, hanem bizonyos tekintetben fordítói tevékenység is, annak tudatában természetesen, hogy a fordítandó tartalom a filológus konstrukciójának eredménye.

³ E bekezdés összefoglalója annak a hosszabb fejezetnek, amely a kritikai kiadás kötetében a széljegyzet elméleti és műfaji kérdéseiről szól. A margináliák iránti érdeklődés az európai és az amerikai irodalomtudományban az 1990-es években erősödött fel. L. Coleridge: S. T. *Marginalia*. Ed. George Walley and H. J. Jackson, The Collected works of Samuel Taylor Coleridge 12. Bollingen Series 75., 5 vols. Princeton University Press, 1980; Alston, R. C.: *Books with Manuscript. A short title catalogue of Books with Manuscript Notes in the British Library*. London, British Library, 1994; Bray, Joe–Handley Miriam–Henry, Anne C. ed.: *Ma(r)king the Text: The presentation of meaning on the literary page*. Ashgate, 2000; Jackson, H. J.: *Marginalia. Readers writing in Books*. New Haven, Yale University Press, 2001; Vincenzo Fera–Giacomo Ferraù–Silvia Rizzo szerk.: *Talking to the Text. Marginalia from Papyrus to Print*. Proceedings of a Conference held at Erice, 26 September–3 October 1998, as the 12th Course of International School for the Study of Written Records. Bd. 1–2. (Percorsi dei classici 4. 5). Messina, Centro interdipartimentale di studi umanistici Università degli Studi di Messina, 2002. stb.

Az alábbi anyag mutatvány a kritikai kiadásból. A törzsanyagot a nagyszalontai Arany-könyvtár képezi, de tartalmazza természetesen az MTAK Könyvtárában, az OSzK-ban fellelhető Arany-kötetek jegyzetanyagát is, valamint azokat a korábban publikált és kéziratos másolatokat, amelyeknek eredetije mára megsemmisült vagy elveszett.

Tipográfiai szempontból a kiadás részben a Lenin-széljegyzetek, részben William Blake és Coleridge margináliáinak közlési megoldásait követi.⁴ Egy-egy tétel alá egy-egy kötet tartozik, fejléccel (könyvészeti, bibliográfiai, textológiai adatokkal), kötteleírással, amely legtöbb esetben összefüggő, tanulmányszerű szövegben ismerteti a jegyzetelt munkát, a problémakört, a hazai recepciót és az Arany-olvasatra vonatkozó ismereteket, szövegpárhuzamokat stb. Ezt követi az Arany-bejegyzések közlése, majd végül a tárgyi és nyelvi magyarázatok zárják a tételt.

*

[Müller, Max:] Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. A hatodik [angol] kiadás után a Magyar Tud. Akadémia megbízásából fordította Steiner Zsigmond. Első kötet. Első füzet. Budapest, 1873, Kiadja Ráth Mór.

K: Arany János Múzeum, Nagyszalonta

K¹: Debreczeni Ferenc: *Arany János ismeretlen nyelvészeti jegyzetei.* Kézirat. Debreczeni Ferenc a tanulmány keretén belül hiányosan bár, de közli a kötetekben megjelent széljegyzeteket.

Pp: VIII+128

JELZET: [A fedlapon a bal felső sarokban, metszett sarkú címkében:] No [kék tintával, majd áthúzva zöld tintával:] 269 [alatta zöld tintával:] 156 [alatta kék tintával:] 3 db

MÉRET: 190 mm

PECSÉT: [A fedlapon és a 3. oldalon kerek pecsét:] **Arany János könyvtárából**

DEDIKÁCIÓ: Nincs.

IDEGEN KÉZTŐL EREDŐ BEJEGYZÉS: Nincs.

ARANYTÓL EREDŐ BEJEGYZÉS: Grafittal a 101, 103, 106, 114, 127. oldalon.

[Müller, Max:] Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. A hatodik [!] [angol] kiadás után a Magyar Tud. Akadémia megbízásából fordí-

⁴ Lenin: *Filozófiai füzetek.* Ford. Bólyai Ernő, Szikra kiadás, Budapest, 1954; *William Blake's Writings.* Ed. by G. E. Bentley, Jr., Volume I: Engraved and Etched Writings; Volume II: Writings in Conventional Typography and in Manuscript, Oxford, At the Clarendon Press, 1978; Whalley, Georg ed.: *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge: Marginalia I, Abbi to Byfield.* Princeton University Press, 1980.

totta Steiner Zsigmond. Első kötet. Második füzet. Budapest, 1873, Kiadja Ráth Mór.

K: Arany János Múzeum, Nagyszalonta

K¹: Debreczeni Ferenc: *Arany János ismeretlen nyelvészeti jegyzetei*. Kézirat. Debreczeni Ferenc a tanulmány keretén belül hiányosan bár, de közli a kötetekben megjelent széljegyzeteket.

Pp: 129–272. old.

JELZET: Nincs.

MÉRET: 190 mm

PECSÉT: [A fedlapon és a 129. oldalon kerek pecsét:] **Arany János könyvtárából**

DEDIKÁCIÓ: Nincs.

IDEGEN KÉZTŐL EREDŐ BEJEGYZÉS: Nincs.

ARANYTÓL EREDŐ BEJEGYZÉS: Grafittal a 216, 237, 238, 240, 241. oldalon.

[Müller, Max:] Müller Miksa fölolvadásai a nyelvtudományról. A hatodik [angol] kiadás után a Magyar Tud. Akadémia megbízásából fordította Steiner Zsigmond. Első kötet. Harmadik füzet. Budapest, 1874, Kiadja Ráth Mór.

K: Arany János Múzeum, Nagyszalonta

K¹: Debreczeni Ferenc: *Arany János ismeretlen nyelvészeti jegyzetei*. Kézirat. Debreczeni Ferenc a tanulmány keretén belül hiányosan bár, de közli a kötetekben megjelent széljegyzeteket.

Pp: 273–447. old. [A 395–413. oldalon Hunfalvy Pál értekezése: *Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaira, különösen a nyolczadikra.*]

JELZET: Nincs.

MÉRET: 190 mm

PECSÉT: [A belső símlap versóján kerek pecsét:] **Arany János könyvtárából**

DEDIKÁCIÓ: Nincs.

IDEGEN KÉZTŐL EREDŐ BEJEGYZÉS: Nincs.

ARANYTÓL EREDŐ BEJEGYZÉS: Grafittal a 292, 362, 363, 389, 392, 397, 398, 404, 409, 410. oldalon.

Kötetleírás

A nagyszalontai Arany János Múzeumban található Max Müller két nyelvtudományi kötete, amelyek angol akadémiai felolvasásainak két sorozatát tartalmazzák. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából mindkettőt Simonyi Zsigmond fordította magyarra. Az első kötet 1873–74-ben jelent meg, eredetileg füzetes formában, a második kötet 1876-ban jött ki a sajtó alól (*Müller Miksa újabb fölolvadásai a nyelvtudományról*. A Magyar

Tudományos Akadémia megbízásából a hetedik angol kiadás után fordította Dr. Simonyi Zsigmond, Budapest, 1876). A második kötetet Arany feltehetőleg nem olvasta, az 1874-es kiadást, az előadások első sorozatának fordítását azonban figyelmesen tanulmányozta és jegyzetelte. A széljegyzetekről először Debreczeni Ferenc tesz említést kéziratot tanulmányában: „általános nyelvtudományi kérdésekről Müller Miksa »felolvasásai« kapcsán tájékozódott leginkább. S hogy behatóan s nagy érdeklődéssel tanulmányozta e munkát, bőséges jegyzetei bizonyítják” (*Arany János ismeretlen nyelvészeti jegyzetei*, Kézirat, 9.) Debreczeni Ferenc idézi is munkájában a széljegyzeteket, azonban a kötettel összevetve hiányosan és olykor tévesen. Az egyik cédulán pl. olyan bejegyzést idéz a Müller-kötetből, mely mellé azt írja: „kihagytam”, a 101. old. jegyzetét pedig részlegesen közli. Egyáltalán nem említi a 362, 363, 410. old. jegyzetét.

1. Max Müller műveinek 1863-as, 1873-as és 1876-os magyar recepciója – egy európai méretű vita a magyarság eredetéről és fejlettségéről

Max Müller német származású oxfordi nyelvészprofesszor angol Királyi Tudós Társaságban (a „Royal Institutban”) tartott előadásainak első sorozata angolul 1861-ben jelent meg nyomtatásban (*Lectures on the Science of Language*, London). A kötet a párizsi akadémia jutalomdíját is elnyerte, s hamarosan németül is megjelent: *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, von Dr. Max Müller [...], für das deutsche Publicum bearbeitet von Dr. Carl Böttger, Professor am Herzog. Gymnasium zu Dessau, Leipzig, 1863.

Az angol és a német kiadásnak a magyar nyelvészeti irodalomban szinte azonnali recepciója volt. Hunfalvy Pál az Akadémiában, majd a Nyelvtudományi Közlemények (NyK) 1863-as, II. kötetében hosszú tanulmányban ismerteti Müller nézeteit: *A nyelvtudományról*. Olvastaték az akadémia nyelv- és széptudományi osztályülésében 1863. márt. 2., 69–95. A szerző munkássága nem volt ismeretlen Hunfalvy számára, már 1855-ben felfigyelt egy másik tanulmányára: *Suggestions for the assistance of officers in learning the languages of the Seat of war in the East*, London, 1854 [*Gyakorlati segéd a keleti háború székhelyei nyelveinek tanulására, a katonatisztek számára*]. Akadémiai felolvasást tartott róla 1854. október 20-án, majd megjelentette értekezését az Akadémiai Értesítő 1855-ös évfolyamában. Ismerte e munka második kiadását is: *The languages of the Seat of war in the East. With a Survey of the three families of Language Semitic, Arian, and Turanian [...]* Second Editon [...] London, Williams and Norgate, 1855 (a cím magyarul Hunfalvy fordításában: *A keleti háború székhelyeinek nyelveiről, s három, úgymint sémi, árja és turán, nyelvcsalád átnézetével együtt, s Pétermann Ágoston rajzolta népirati térképpel*).

Az 1861-es előadásokról Hunfalvy a NyK-ben még inkább csak ismeretét ír, majd az 1873–74-es magyar fordítás végéhez csatolt tanulmányában részletesebben is kifejti kritikai észrevételeit és ellenvetéseit. Hunfalvy szempontjainak értelmezéséhez azonban a Müller-kötet rövid ismertetése szükséges.

A könyv kilenc előadást tartalmaz, s az előadások menetét, szerkezetét Müller tudományelméleti koncepciója alakítja, mely szerint minden tudomány első fázisát a tapasztalati megfigyelés, a második fokozatát az osztályozás, a harmadik, legmagasabb szintjét pedig az elméleti megközelítés képezi. Miután az első két előadásban a nyelvtudomány diszciplináris helyzetét vázolja, a III–IV. részben a fenti koncepciónak megfelelően a nyelvtudomány tapasztalati stádiumát, a IV–VIII. előadásban az osztályozás, a IX. előadásban pedig az elmélet szempontjait foglalja össze.

Diszciplináris szempontból Müller a nyelvtudományt – August Schleicherhez hasonlóan – a természettudományok között helyezi el. Elhárítja a misztikus és racionális felfogás ellenvetéseit, miszerint a nyelv isteni adomány, vagy éppen emberi produktum lenne, s nem fogadja el azt a nézetet sem, hogy a nyelv történetileg változó entitás. Ez ellentmond ugyanis a természet állandóságának, változatlanságának. Ha a nyelvet változónak fogadnánk el, akkor a történettudományok közé kellene besorolni a vele foglalkozó tudományt. Az ellentmondás feloldására bevezeti a „történelmi változás” és a „természetes növekedés” fogalmának különbségét, s azt állítja, a nyelv növekszik, önmagától változik, de emberi szándék soha nem tud beavatkozni a törvényeibe, s nem tud önkényes változtatásokat végrehajtani benne (35–37). Felesleges tehát a nyelvi anomáliákat kiküszöbölni és előírások szerinti működésre szorítani a nyelvet: „Egyes grammatikusok s puristák kísérletei, hogy a nyelvet javítsák, egészen haszontalanok; és alig fogunk többet olyan rendszerekről hallani, melyek nyelvet rendhagyó alakjaitól akarnak megtisztítani” (63). A Magyar Nyelvőr (MNyr) szerkesztői Müllernek ezt a tézisést majd a Kazinczy-féle neológia értékelésénél alkalmazzák, amikor azt állítják, a 18–19. század fordulójának magyar nyelvújítása önkényes, természetellenes és szabálytalan volt.⁵ Nem vették figyelembe azonban, hogy saját nyelvtisztító tevékenységük szintén normatív jellegű volt.

Noha Müller a nyelv öntörvényűségének elvét vallja, mégis elismeri, hogy a nyelvi változások a legszorosabb kapcsolatban vannak az emberi tevékenységgel és az emberi szellem működésével: „nyelvet nem változtathat vagy alakíthat át emberi ízlés, képzelem vagy akár lángész, mégis egyedül az emberben s az ember által változik a nyelv” (38). Ezen a ponton hivatkozás nélkül is Schleichernek a nyelv autonómiájáról, organikus létéről szóló el-

⁵ Részletesen foglalkozom a kérdéssel a Magyar Nyelvőrben található Arany-széljegyzetek kapcsán.

méletét tagadja: „Magában nem létezhetnék a nyelv; kell neki talaj, a melyen nőhet, s ez a talaj az ember szelleme. Mi a nyelv ember nélkül? Úgy beszélni a nyelvről, mint önálló lényről, mintha saját életet élne, nőne, érnék, sarjakat hajtana, és kihalna – tiszta mesebeszéd” (39).

Rendkívül fontos, s később, a Nyelvőr-vitában is kiemelt szempont volt, amit Müller a szóbeliség és az írásbeliség, a nyelvjárások és az irodalmi nyelv összefüggéséről állít. Jacob Grimm a német nyelv történetéről szóló munkájában (*Geschichte der deutschen Sprache*, 1848) azt fejtegeti, a nyelvjárások egy korábbi, egységes nyelv romlásával jöttek létre. Müller ezzel az elgondolással vitázva bontja ki saját nézetét, miszerint a nyelvjárásokat önmagukban, s nem az írott, különösen nem az irodalmi nyelv függvényében kell vizsgálni. A nyelvjárások gazdagsága szerint felülmúlja az irodalmi nyelvét, s a beszélt nyelv mindig inkább „forrása” semmint „csatornája” volt az irodalmi nyelvnek. Az utóbbi szerint nem más, mint valamely dialektus irodalmi rangra emelése, de a sztenderd nyelv kialakulása nem jelenti egyben a nyelvjárások eltűnését. Sőt, ha az irodalmi nyelv nem újul meg folytonosan a beszélt nyelv segítségével, akkor az erősebb nyelvjárások eluralkodnak rajta. A nyelvtudománynak ezért nem elég a kanonizált köznyelvvvel foglalkoznia, hanem tanulmányoznia kell a beszélt dialektusokat is, bármennyire nehéznek tűnik módszertanilag, hiszen a beszélt nyelv állandó változásban létezik. De éppen ennek köszönhetően a nyelvjárások Müller szerint kimeríthetetlen forrásai az irodalmi nyelvnek: „Ha irodalmi nyelvek egy általános kifejezést megállapítottak, nyelvjárásaik ötvennel is szolgálhatnak, ámbár mindenkinek megvan a maga külön árnyalata” (60). Müller gondolatmenetében nem nehéz felismerni az elvet, melynek alapján az 1870-es években a MNyr szerkesztői a beszélt nyelvet („népnyelvet”) teszik meg abszolút tekintélynek az irodalmi nyelv fölött, anélkül azonban, hogy éppen a jelentésárnyalatok minőségével és stílusértékével tisztában lettek volna, vagy a nyelvjárások s egyben az irodalmi nyelv változó jellegét szem előtt tartották volna. Arany több jegyzetében éppen erre a tévedésükre utal (részletesen a MNyr széljegyzeteinél).

A harmadik előadás a nyelvtudományos gondolkodás kezdeteiről szól, az ún. tapasztalati fázisról, noha Müller elismeri, hogy ezen a téren az elméleti kérdésfeltevés gyakran megelőzte a közvetlen megfigyeléseket és az analízist. Példaként a brahmánokat említi, akik a Veda himnuszaiban isteni rangra emelték a nyelvet, de a görögök is inkább a beszéd és a nyelv eredetével foglalkoztak, mint annak tudományos elemzésével (75–78). Az első nyelvtani jellegű tanulmányok és leírások Müller szerint a görögökkel kapcsolatba kerülő népek körében jöttek létre a nyelvtanulás során, s majd az alexandriai filológusoknál, a bibliafordítóknál, illetve rómaiaknál teljesedett ki a grammatika tudománya (79–101).

A negyedik fejezet az osztályozás, a rendszerteremtés szintjéről szól. Müller megkülönbözteti a nyelvtani szabályok megtanulását és alkalmazását

a valódi nyelvtudománytól, mely nem pusztán gyakorlati, inkább oknyomozó és magyarázó tevékenység. Egyik példája, melyet Arany is kommentál, az angol *love* (szeret) ige: „miért jelenti *I love* azt, hogy most csakugyan szeretek, és miért jelenti *I loved* azt, hogy ez az érzés már elmúlt és elveszett? [...] hogyan fejezhette ki egy vég *d*-nek hozzájárulása oly rögtön a szerelemtől a közönyhez való átmenetet”? (106). A választ Müller a nyelvtörténeti kutatások alapján véli megtalálni, vissza kell térni szerinte a szóalakok eredetéhez, ha lehetséges. S ha ez nem tűnik járható útnak, akkor az összehasonlító nyelvészethez kell folyamodni, mert a rokon nyelvek megőrizhetik egy nyelv korábbi stádiumát. Müller a példával a nyelvcsaládok kutatásának gondolatát vezeti be: „föl kell állítanunk, a mennyire lehetséges, a különféle nyelvcsaládoknak nemzetség-fáját, genealógiáját. És ezzel tudományunknak második fokára, az osztályozás stádiumába lépünk: mert a genealogia, a hol alkalmazható, legtökéletesebb alakja az osztályozásnak” (110).

A nyelvek osztályozása és a nyelvcsaládok felállítása Müller szerint a kereszténység terjedésével történhetett meg, amikor a hindu és a görög szemléletet, mely szerint minden másként beszélő nép egyszerűen csak a *barbár* kategóriába került, felváltotta a nyelvek és népek egyenrangúságának gondolata (114–115). Ebben a fázisban azonban még meg kellett küzdeni azzal a több évszázados hiedelemmel, hogy minden nyelv őse a héber, s így csak a 18., vagy inkább a 19. századtól lehet valódi nyelvcsalád-kutatásról beszélni (119–121). Fordulópontként Hervástól a *Nyelvek lajstroma* és Adelungtól a *Mithridates* c. műveket említi. Az első munka 1800-ban jelent meg Spanyolországban, hat kötetben, s negyven nyelv összehasonlító nyelvtanát tartalmazta. A második mű 1806–1817-ben, részben már Adelung halála után, négy kötetben került ki a sajtó alól, s Hervás alapján ugyancsak a nyelvrokonságok megállapításával foglalkozik. A valódi áttörést a modern összehasonlító nyelvtudomány megalapításában azonban Müller szerint Friedrich Schlegel érte el, aki az *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (Simonyi fordításában: *A Hindúk Nyelvéről és Bölcsességéről*) című 1808-as munkájában az indiai, a perzsa, a görög, az olasz és a német nyelv közötti rokonságot látta meg, és nevezte el őket az *indogermán* nevezettel (156).

Schlegelt követően a kutatás módszere finomodott: Bopp, Humboldt, Grimm és mások munkássága nyomán derült ki, hogy nem elég a rokonság megállapítása, hanem annak fokozatai is fontosak. Müller szerint sok nyelv még egyáltalán nincs családba sorolva, s némelyeket nem is lehet osztályozni, mert ún. növekvő életszakaszban vannak. A genealógiai besorolás ugyanis „csak hanyatló nyelvekre alkalmazható, melyeknek nyelvtani növekedését az irodalmi művelés befolyása elakasztotta, melyek kevés új anyagot fogadnak magukba, a régit megtartják, a meddig lehetséges, és melyekben az, a mit növekedésnek vagy történetnek nevezünk, semmi egyéb, mint a hangbeli fogyatkozás terjedése. De mielőtt a nyelvek hanyatlanak, kopnak, átérték

már a növés korszakát is; és úgy látszik, eddig legtöbbször teljesen figyelmen kívül hagyták, hogy oly nyelvek, melyek már ezen régi korszakban külön voltak válva, természetesen ellent fognak állani minden genealogikus osztályozás kísérletének” (165–166). Azok a nyelvek tehát, melyek a szóbeliség közegében maradtak, állandó változásban élnek, s bizonyos idő elteltével alig lehet már – legalábbis alaki szinten – rokonságot kimutatni közöttük. Az elhalványult nyelvrokonság rekonstruálására javasolja Müller a gyökök vizsgálatát és az összehasonlító mitológiát (a 237. oldaltól a kötet végéig). A gyököket predikatív és demonstratív csoportba sorolja, s azt állítja, a világ minden egyes nyelve visszavezethető e két gyöktípusra. Minden nyelv csekély számú gyök továbbképzéséből áll, de a toldalékok is nemegyszer gyökökből magyarázhatók.

Müller e fejezet oldalain és a következő részben – 1855-ös munkájának folytatásaként is – az ún. árja nyelvcsalád rokonságával foglalkozik, hosszasan magyarázva az *árja* szó eredetét és jelentéseit. A kifejezést Franz Bopp vezette be a nyelvtudományba az 1830-as években (*Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Slavischen, Gothischen und Deutschen* [A szanszkrit, a zend, a görög, a litván, a szláv, a gót és a német nyelv összehasonlító nyelvtana], Berlin, 1833–1852). Az *árja* szó egyik jelentése Müller szerint: *nemes, jó családbeli*, és eredetileg a brahmánok isteneinek imádóit jelenette. A későbbiekben a felső három kaszthoz tartozókat nevezték így, majd jelentésmódosulással a harmadik, legnépesebb, földművelő, gazdálkodó kaszt jelölte magát e névvel, szemben az ellenséges nomád, lovas népekkel, akik gyors lovaikról *turániaknak* hívták magukat. Zoroaszter követőinél azonban megmaradt a szó régebbi jelentése, a *tiszteletre méltó* mint megtisztelő, előkelő megkülönböztetés (227–237). Erről a kifejezésről nevezte el azután a nyelvtudomány, Müller Miksának köszönhetően is, az indogermán nyelvcsaládot az *árja* nevezettel.

A 259. oldaltól, a nyolcadik előadástól kezdődően Müller a genealógiai osztályozáson belül még a sémi nyelvcsaládot írja le, majd áttér a morfológiai elvű osztályozásra. Az itt ismertetett nyelvek nem rokonságuk, hanem a gyökök viselkedése alapján kerülnek egy csoportba. A gyökök alapján három típust különít el:

„1. A gyökök szolgálhatnak szók gyanánt úgy, hogy minden gyök megtartja teljes önállóságát.

2. Két gyök összeköthető úgy, hogy szavak lesznek belőlük, s ezen összetételekben egyik gyök elvesztheti önállóságát.

3. Két-két gyökből lehet szó úgy, hogy az összetételben mind a két gyök elveszti önállóságát.” (270)

A három csoport között Müller fejlettségi fokot is feltételez. A legalacsonyabb fokot az első, ún. *elszigetelő* csoport, a régi kínai nyelv képviseli. A második fokozat az agglutináló nyelvek, a harmadik, legmagasabb szintű

pedig az *inflectionalis*, *hajlító* nyelvek csoportja, melybe az árja és a sémi nyelvcsalád tartozik.

A továbbiakban Müller a második fokozatba tartozó turáni családdal foglalkozik. Földrajzilag azokat az európai és ázsiai nyelveket sorolja ide, melyek nem tartoznak az árja vagy a sémi nyelvcsaládhoz. Életmódjukat tekintve az árja, földművelő népektől eltérő, nomád törzsekről van szó. Müller nem tagadja meg tőlük a „nyelvcsalád” kategóriájának lehetőségét, de nem is utasítja el egyértelműen, hogy itt csupán „osztályról” lenne szó, s mindvégig a kettős kategóriát alkalmazza rájuk: „család vagy osztály” (pl. a 273. oldalon).

Két nagyobb csoportjukat különíti el: az északi népeket *ural-altáji* vagy *ugor-tatár* névvel nevezi s ide sorolja a *tungúz*, *mongol*, *török*, *finn* és *sza-mojéd* osztályokat; a déli népek között említi a *tamul*, *bhotija*, *tái* és *maláj* nyelveket.

A turáni osztály legfontosabb jellemzője, hogy ezek állandóan változó, *nomád* nyelvek, ezért szorosabb értelemben vett genealógiát nem lehet vázolni közöttük. A legfőbb oknak Müller azt tartja, hogy állami, politikai, vallási, irodalmi rendszerek itt soha nem szabályozták a nyelvet, s így az sohasem került ki a szóbeliség állapotából: „A milyen hamarjában alakultak birodalmaik, olyan sebesen szét is bomlottak – mint homokfelhők a sivatagban; sem törvények, sem énekek, sem elbeszélések nem éltek túl szerzőjük korát” (274). Az agglutináló jelleget szintén társadalmi körülményeikből, életmódjukból és a szóbeliségből vezeti le: „Annak is megvolt a maga oka, hogy a turáni nyelvek megmaradtak ezen a második vagyis ragasztó fokon. Lényegesnek érezték azt, hogy minden szónak gyökérrésze világosan kidomborodjék, és soha se homályosuljon vagy fogyjon el egészen, a mint megesis a harmadik vagyis hajlító fokon [...] a nomád társadalom az ő folyton változó állapotában megcsonkított, meghamisított pénzt nem tűrhet meg nyelvében, elhomályosult veretűt nem fogadhat el jó hiszemmel. A fémnek itt tisztának, és a föliratnak olvashatónak kell lenni; hogy az egyiket meg lehessen mérni, a másikat pedig, ha nem is kibetűzni, legalább biztosan fölismerni. Ezért van olyan kevés rendhagyó alak a ragozó nyelvekben [...]” (275–276). A turáni nyelvek legfontosabb tulajdonsága tehát, hogy a gyökök sohasem homályosulhatnak el. A toldalékok azonban változóbb jellegűek, mint az árja nyelveknél: a hangrendi illeszkedés által mindig igazodnak a gyökérbeli alaphanghoz.

A sémi és árja nyelvcsaládhoz mint „politikus vagy hagyományos nyelvek rendszeréhez” ebből a csoportból Müller szerint csak a legkifejlettebb tagok, a magyar, a finn, a tamil és a telugu nyelv közelít. Külön-külön tárgyalva ezután az egyes turáni nyelveket, részletesebben foglalkozik a finn és magyar nyelvvel, az ún. *finn osztállyal* (299–310). A csúd, a bolgár, a permi és az ugor osztály közül a magyar nyelvet a vogullal és az osztjákkal együtt

az ugor ágba sorolja be. Müller úgy tudja, hogy a magyar és ugor-finn nyelvek rokonságát nyelvészetiileg először Gyarmathy Sámuel bizonyította be, s egyetlen kifejezést, az *atya* szó ragozási paradigmáját idézi a hasonlóság felmutatására a magyar és a cseremisiz nyelv között (305). A fordító Simonyi Zsigmond, mint másutt is a szövegben, itt több oldalnyi további példát told be a kötetbe, azzal egészítve ki Müller fejtegetését, hogy a nyelvtani hasonlóságon túl a lexikális hasonlóság is fontos bizonyíték (305–309). Végül Müller a turáni nyelvcsoporthoz is hierarchiát állít fel: „A tungúz ág legalantabb áll; nyelvtanilag nem sokkal gazdagabb a sínainál [...] A mongol nyelvjárások fölülmúlják a tungúzókat, de nyelvtanukban alig tudnak különbséget tenni a különböző beszédrészek között. A mai mongol és tungúz nyelvjárások nyilván most küzdenek szervezettebb nyelvtani életért [...] Az igék rendszere a török nyelvekben szinte felülmúlhatatlan. Az ő igék olyan ágak, melyek leszakadnak a gyümölcsök és virágok nehéz terhe alatt. A finn nyelvek előnye inkább az igealakoknak fogyásában, mintsem szaporodásában áll; de a névragozásban a finn még gazdagabb, mint a török” (311–312).

A fejezet végén Müller a nyelvről való gondolkodás alapfeltételének mondja a nyelvrokonság és az etnikai vagy antropológiai rokonság elkülönítését és egymástól való függetlenítését, s ezen belül az egész kérdéskörnek az ószövegségi mitológiától való eltávolítását. Ugyanakkor nem tartja elvetendőnek azt a feltételezést, hogy valamennyi nyelv közös eredetre lenne visszavezethető. Azzal a feltevessel vitázva, hogy a nyelvcsoporthoz nem fejlettségi rendbe kellene sorolni, hanem inkább egymástól független *tipusokba*, az a válasza, hogy a nyelvtörténet igenis tud példát felmutatni a nyelvi fejlődésre, s ez mindig a magasabb társadalmi szervezethez fokával jár együtt: „minden nyelv, mielőtt egyszer megállapodik, megtartja ugyan azt az alaki jellemet, mely megvolt neki, mikor először nyert egyéni vagy nemzeti létet, de ki lehet mutatni, hogy azért még nem veszti el erejét olyan grammatikai alakok termelésére, melyek magasabb fokra tartoznak. A sínai nyelvjárásokban találjuk már is nyomait az agglutinationnak. A ragozó nyelvekben pedig hajlítás nyomaira találunk [...] Maga tehát az a tény, hogy a nyelvek, ha egyszer megállapodtak, nem szokták megváltoztatni nyelvtani szerkezetüket, még nem érv a mi elméletünk ellen, hogy ti. minden hajlító nyelv egykor ragozó volt, és hogy minden ragozó nyelv valamikor egytagú volt” (317–320).

A turáni nyelvcsoporthoz vizsgálata Müller fő érve a nyelvek közös eredetének bizonyítására. Megismétli, hogy ez a csoport nem mutat fel olyan rokonsági fokot, mint az árja nyelvek, de még nem is távolodtak el annyira egymástól, hogy a hasonlóság ne lenne látható közöttük. Különböző történelmük, társadalmi szintjük azonban más-más útra vitte őket. Egyesek, mint a török nyelv, annyira kifejezettek már, hogy joggal kéri egyes nyelvészek a szintetizáló nyelvek közé való besorolásukat, mások pedig megmaradtak a

fejlődés kezdeti fokán. A darwini tanoknak megfelelő modell (329) – ráve-
títve a nyelvekre – éppen annak bizonyítására szolgál, hogy minden egyes
nyelv bejárja a fejlődésnek ezt az útját, eljut a gyöknyelvek alacsonyabb
fázisából a szintetikus nyelvek magaslatára. Nem típusokról van tehát szó,
hanem fejlődési szakaszokról (327–332).

Az utolsó, kilencedik előadásban Müller általános nyelvelméleti nézeteit
foglalja össze. Kifejti véleményét a nyelv kezdeteiről, az emberi beszéd ki-
alakulásáról és a szavak keletkezésének különféle elképzeléseiről. Az utób-
biak közül két elgondolást cáfol hosszasan: az ún. *bau-vau* elméletet,
mely szerint a gyökök eredetileg hangutánzó szavak lettek volna, s a *bú-
bú* elméletet, mely szerint a szógyökök indulatkifejezésekből származtak.
Ezután visszatér kiinduló téziséhez, hogy minden, ami a gyökök alakulását
megelőzi, az a természet műve, s ami utána következik, az az ember műve
(391). Ugyanakkor fenntartja nézetét, hogy a nyelv belső törvényszerűségek
szerint alakul és fejlődik, s ebben, akárcsak a természetben, a szavak, a kife-
jezések létért való küzdelme az egyik leglátványosabb folyamat: „A közön-
séges szanszkrit szótárakban öt szót találunk a kézre, tizenegyet a világos-
ságra, tizenötöt a felhőre, húszat a holdra, huszonhatot a kigyóra, harmincz-
hármát az öldöklésre, harminczötöt a tűzre, harminczhetet a napra [...] Innen
magyarázható a synonymoknak, a hason értelmű szavaknak, nagy bősége
a régi nyelvekben; innen az a létért való küzdelem az ilyen szavak között,
mely a gyöngébb, kevésbé szerencsés és kevésbé termékeny szavaknak
pusztulását idézte elő, s egynek a diadalával végződött; ez lett aztán min-
den egyes tárgynak minden egyes nyelvben elismert, törvényes neve” (383;
az elmélet a MNyr-ben gyakran visszatér, különösen Simonyi Zsigmond és
Szarvas Gábor cikkeiben, melyekben „felesleges” szavakról beszélnek; rész-
letesen a kérdésről a MNyr és Simonyi *Antibarbarus*ának bevezető tanulmá-
nyában). A látszólag megmagyarázhatatlan nyelvi jelenségek, következet-
lenségek Müller szerint vagy romlás következményei, vagy nyelvtörténeti
fejlemények. Ha egy adott pillanatban nem található rájuk magyarázat, nem
jelent, hogy ne lennének megfejtetők az indukció segítségével: „Nem ve-
szünk igénybe természet fölötti segítséget, sem a régi bölcsek zsinatját, hogy
a nyelv tényeit megmagyarázhassuk. Minden, a mi alaki a nyelvben, okszerű
kombináció eredménye; minden, a mi anyagi, szellemi ösztön eredménye,
akár indulathangról, akár hangutánzásról beszéljenek” (393).

Hunfalvy Pált 1863-ban Müller elméleteinek és módszerének lehetősé-
gei érdeklik, s ezeket közvetíti a hazai nyelvtudományos gondolkodás felé.
Kiemeli Müllernek azt az elgondolását, hogy a nyelv az emberiség szellemi
múltját hordozó közeg, a szellem történetének „legősibb és legnyomósabb
évkönyve”, melynek megfejtése szellemtörténeti és nyelvészeti feladat (NyK
II, 1863, 70); méltatja a tájnyelvek és az irodalmi nyelv viszonyáról szóló ré-
szeket (74–75); fontosnak és termékenynek tartja a nyelvek osztályozására

tett javaslatot (75–76). Már itt bírálja ugyanakkor azt a módszertani kiindulópontot, hogy a nyelvek természetéről és típusairól gondolkodó nyelvtudós elsősorban nyelvtanokból és szótárakból dolgozik, s úgy véli, egy nyelvésznek nem fontos ismernie azokat a nyelveket, amelyekről értekezik. Hunfalvy szerint legfeljebb olyan nyelvek esetében fogadható el ez az eljárás, mint az indogermán család, amely kellő számú segédanyaggal rendelkezik már az összegzéshez. A legtöbb nyelvet azonban, köztük a finnugor nyelveket is, alig tanulmányozták, s a segédanyagok is hozzáférhetetlenek, vagy olyan nyelven íródtak, amelyen egyetlen nemzetközi tudós nem olvas.

Recenziója második felének nagy részét Hunfalvy a turáni nyelvekről szóló leírás cáfolatának szánja. Érvei nem olyan kidolgozottak és összefogottak, mint tíz évvel később, de Müllerrel ellentétben már itt állítja, hogy az államiság megléte vagy hiánya nem függ össze a nyelvnek sem a típusával, sem a fejlettségével. Az árja törzsek nyelve még állammá szerveződésük előtt kifejlődött, amikor még nomád életet éltek, s az *Iliász* is csak kezdődő állami és társadalmi létet mutat fel (85–86). A turáni csoportba sorolt nyelvek között Hunfalvy szorosabb, az indogermán nyelvcsaládhoz hasonló rokonságot állít. A finn, az ugor és a török nyelvek szerinte hasonló genealogiai viszonyban állnak, mint az árja nyelvek (86). Végül Müllerrel szemben állítja, hogy a nyelvek sohasem váltanak csoportot, így a nyelvtípusok nem jelennek fejlettségi fokozatot is egyben (91).

1872-ben Hunfalvy ismét foglalkozik Müller könyvével. A november 4-ei akadémiai értekezésében a dravida nyelvekről szóló állításait bírálja Caldwell munkája alapján (*Dravida nyelvek, különösen a „Tamil” nyelv*, NyK X, 1873, 345–365). 1874-ben ismét visszatér Müllerhez, újrafogalmazza 1863-as észrevételeit és csatolja a magyar fordítás végéhez (*Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaira, különösen a nyolcadikra*, 395–413). Érvei ezúttal gazdagabbak és határozottabbak, mint korábban. A három nyelvtípus fejlettségi fokozatba állítását itt is kifogásolja, de bírálja és finomítja Müller „nyelvromlás”-fogalmát is. Nem kopásról, hanem változásról beszél, emellett megkülönbözteti a *történelmi hangváltozást*, mely minden egyes nyelvre jellemző, a *grammatikai hangváltozástól*, amely nyelvtípustól függően más-más lehet (397). Az utóbbit Hunfalvy is megfelelő alapnak tekinti a nyelvek osztályozásához, de ő Müllerrel ellentétben így nem három, hanem négy kategóriát állít fel: az agglutináló nyelvek csoportjában különválasztja az árja nyelveket a sémi csoporttól, mert az előbbieken a szótők magánhangzói változhatnak, az utóbbiakban pedig a szótövek mássalhangzókból állnak, s így a magánhangzóknak, azok változásának lényegében másodlagos szerepük van.

Hosszabban és adatoltabban tagadja itt Hunfalvy az államiság és a nyelvfejlődés közötti összefüggést és megismétli korábbi állítását, hogy az ún. turáni nyelvek esetében hasonló nyelvcsaládról kell beszélni, mint az árja csoportban (404–407).

2. Új tudományok, új előítéletek – a népfajokról szóló darwini modell cáfolata 1878-ban

Müller elméletét az árja népcsoport és nyelv felsőbbrendűségéről 1878-ban, már az előadássorozat második, 1876-os magyar fordítású kötete után, Hunfalvy tágabb környezetben, az antropológia, a néprajz és az archeológia újabb állításainak kontextusában vizsgálja (*Új tudományok, új előítéletek. Adalék a finn-ugor népek történetéhez*, NyK XIV, 1878, 1–59). Mommsen római történetéből (*Römische Geschichte*, Erster Band, Dritte Auflage, Berlin, 1861) és Walter Bagehotnak a nemzetek keletkezéséről szóló antropológiai-társadalomfilozófiai művéből (*Der Ursprung der Nationen*, Betrachtungen über Einfluss der Natürlichen Zuchtwahl und der Vererbung auf die Bildung politischer Gemeinwesen, Autorisirte Ausgabe, Leipzig, Brockhaus, 1874) azokat az állításokat idézi, melyek az árja fajok elsőbbségének narratívájára épülnek. Mindkét munka a darwini tanok hatását mutatja. Mommsen a könyve elején azt írja, hogy az indogermán népek bevándorlása előtt Európa nyugati és északi részein „egy talán *csüd* (*finn-ugor*) fajbeli nép lakott vagy inkább barangolt”, mely a fejlődés alacsonyabb fokán állt, a földművelést és az érc megmunkálását nem ismerte, Indiában pedig egy „barnább színű nép (*dravida*)” élt, mely „kevésbé mivelhető” volt (NyK XIV, 1). Hasonló értelmű mondatokat idéz Hunfalvy Bagehottól: „A mióta hosszú agyú népek a rövid agyuakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem nem egyéb mint a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbé jól készülteken nyertek és nyernek” (uo.; Hunfalvy tanulmányát egyébként Arany olvassa és jegyzeteli is, ami azt bizonyítja, hogy a kérdés különösen érdekelte).

Az ilyen előítéleteket Hunfalvy a spekuláció körébe utalja, vonatkoznak azok a népcsoportok eredetére, fejlődésére vagy osztályozására, sőt úgy látja, a saját nemzet iránti elfogultság a tudományos tények meghamisítására is rábír egyes tudósokat. A dán és a svéd nyelvészek ugyanis a németeknél korábban állították már, hogy Észak-Európában az indogermán törzsek betelepülése előtt más népcsoportok is éltek ezeken a tájakon, Bagehot, Mommsen és Müller azonban nem vesz tudomást róluk, s a német tudósoknak tulajdonítják a felfedezést. Hosszasan ironizál Hunfalvy azon a módszeren is, ahogyan a sírleletek koponyaméreteiből következtetnek a faji hovatarozásra, illetve az adott népcsoport szellemi és értelmi fejlettségére. „Az agy idomának – mondja Hunfalvy – nincsen semmi köze a nemzettel, az agytan tehát nem része az ethnológiának, hanem csak az anthropológiának” (11). Elutasítja a másik tévhitet is, hogy a nemzetek keletkezése a természetes kiválasztódás elvén alapulna, és szoros kapcsolatban állna az államiság fokával: „Nemzet és politikai közösség nagyon különböző két dolog” – írja (12–20), s az etnikai jelleget nyelvi eredetűnek állítja.

Mommsen és Bagehot állításait, illetve azok cáfolatát Hunfalvy végül egy harmadik előítélettel köti össze, amely konkrétan, politikai értelemben is vonatkozik a magyarságra és annak eredetére. Paul de Lagarde 1876-os munkájából (*Über die gegenwärtige Lage des Deutschen Reichs [A Német Birodalom helyzete]*, Göttingen), a 9–10. oldalról idézi a következő részt: „A magyarok avval dicsekszenek, hogy politikai nép; Bismark úr, úgy látszik, 1864-ben hitt nekik, sőt talán még 1874-ben is azt gondolja vala, a mint csudálatos beszélgetéséből Jókai Móriczczal kivehető, hogy a magyarok afféle önhízélgéssel nem csalják meg magokat. Az ellen szabad legyen az általam már 1853. november havában felhozott physikai öregségét a magyar nemzetnek hangsúlyozni, mely előre is azt a véleményt támasztja, hogy a nemzet immár el van kopva. Midőn 1844. november és deczember havai-ban Müller Miksával együtt Rückert Fridrik perzsa leczkéit hallgattam: ez a mester – ki gyarlóságai mellett is a leggenialisabb nyelvtudós, kit valaha láttam – azt fejtegeté előttünk, hogy Kelet-Indiának déli nyelvei Fel-Ázsiának turán nyelveivel eszméleti rokonok. Az Indgermánok és Sémiek tehát mint ék úgy szorultak a Turánok közzé, azokat kétfelé hasítván. A turánok tehát a történelmi népalakulásnak legősibb rétegei. – Ha Rückertnek állítása helyes, a minthogy kétségen kívül az is, a turánok oly régi korba valók, mely valamennyi sémi és indogermán fejlődést megelőzött. Úgyde a népek élete szintűgy meg van határolva mint az egyeseké [...] El fognak enyészni a magyarok, mint a keltek [kelták] enyésznek szemünk láttára [...]”.

Lagarde jóslata Hunfalvy szerint nemcsak tudománytalan, hanem arra is fényt derít, hogy Max Müller a finn, magyar, török, mongol és a dravida nyelv rokonságát Friedrich Rückerttől vette át az 1840-es évek elején, s maga Rückert is készen kapta az ötletet a finnugor rokonság korai megfigyelőitől, illetve Sajnovicstól és Gyarmathy Sámuelről. Hunfalvy nemcsak a tévhitet utasítja vissza itt és a Müllerről szóló korábbi bírálatokban, hanem azt is nehezményezi, hogy az idézett szerzők egyike sem tud semmit az időközben komoly tudományággá fejlődő finnugor nyelvhasználatról. Nem ismerik vagy nem említik sem a magyar kutatókat, sem az északi népek nyelvtudósait, köztük a dán Rask Rasmust, aki az 1800-as évek elején Max Müllerhez hasonlóan, de sokkal szélesebb ismeretek alapján osztotta fel a nyelveket *sarmat* (indoeurópai) és *skyth* (altaji) osztályokra. Rask sorolta az utóbbi csoportba először a dél-indiai dravida nyelvet is. Értekezése halála után jelent meg összegyűjtött műveiben (1834–1838). A dravida nyelvek összehasonlító leírását adta Robert Caldwell is 1856-ban és 1875-ben. A dravidát ő nem tartja rokonnak a turáni nyelvcsoporthoz, de a hasonlóságot nem tagadja. Hunfalvy ezután ismét bírálja Max Müller azon állítását, hogy a turáni nyelvek nem mutatnak olyan szoros rokonságot, mint az árja nyelvek, mert a különböző törzsek szétválása után fejlődtek magasabb szintre. Az ilyen nyelvek esetében ugyanúgy kimutatható a rokonság, csak nem a névutók és

a számnevek rendszerében, ahogyan Müller véli, hanem a névmások alapján. Hunfalvy végül hosszabb történeti áttekintéssel mond ellent Lagarde tézisének. Az általa ismert adatok alapján a jelzett területeken a finnugor nép nem a legrégebbi, hanem a legkésőbbi jövevény, s így „akármilyenek is a magyarok, s akármire képesek vagy nem képesek, annak bizony nem az öregség, hanem talán éppen még a ki nem forrott ifjúság az oka” (56).

3. A magyar fordítás

Az Akadémia 1872. január 22-én könyvkiadó bizottságot hozott létre, melynek feladata a legjelentősebb külföldi tudományos munkák lefordítása és hazai monográfiák, kézikönyvek elkészíttetése volt. A bizottság megalakulásáról és munkájáról Arany az 1873/74-es főtitkári jelentésében számolt be először: „A Könyvkiadó Bizottság, melynek munkásságáról most van először alkalmam jelentést tenni, 1872-ben alakult meg. Benne nemcsak az Akadémia osztályai, hanem azon nagyobb magyar tudományos társulatok is – mint természettudományi társulat, orvos-egylet, mérnök-egylet, Kisfaludy-Társaság – képviselve vannak, melyek a tudományos ismereteknek kézikönyvek kiadása általi terjesztését feladatuknak ismerik” (AJÖM XIV, 503–504). A bizottság célja a magyar tudományosság bekapcsolása volt a modern nemzetközi kutatásokba, egyúttal a legfrissebb eredmények közvetítése a hazai közönség felé. Simonyi Zsigmond 1873-as és 1876-os Müllerfordítása tehát akadémiai megbízásból készült.

Saját előszava szerint Simonyi szöveghűen fordított, azonban helyenként elhagyott vagy betoldott részeket. Analógiákat emel be a szövegbe a magyar nyelv köréből, másutt szövegen belül kommentálja Müller fejtegetéseit, pótolja a magyar–finnugor nyelvrokonságról az újabb eredményeket és adatokat, vagy pedig lábjegyzetben közli véleményét. A magyar olvasóra való tekintettel rövidít a szövegen – az amerikai néger nyelvjárásáról szóló oldalakat például kihagyja. Változtatásait azonban mindenütt zárójelekkel jelzi, az előszóban pedig fel is sorolja őket.

4. Arany János és Max Müller

Müller munkáiról Arany először azokból a bírálatokból értesült, melyeket Hunfalvy Pál olvasott fel az Akadémiában. Hunfalvy 1863. március 2-án ismertette az első kötetet, 1865-ben pedig a második előadássorozatot. Arany figyelmét a szerző iránt már az első akadémiai bírálat felkeltette, nemcsak a könyv tartalma miatt, hanem Müller népszerű és élvezetes előadásmódja miatt is, mely, úgy tűnik, Arany felfogásával egyezett. A Koszorú I. évf. I. félévének 10. számában erre is kitérve számol be az előadásról: „E munkát az említett tudós először kilenc felolvasásban, vegyes közönségnek, mutatta be nagy tetszéssel; de azért nem kisebb az elismerés, melyben a tudós világ

részéről is találkozott. Tartalmára nincs helyünk kiterjeszkedni: csupán följegyezzük mint egyik újabb tényt arra, hogy az előadás népszerű formája nem akadály, hogy valamely mű a szakértők tetszését is megnyerje”. (*Vegyes rovat*, 238. l. és AJÖM XII, 105–106). Ő intézte 1874-ben Müller Miksa magyar akadémiai taggá választását is. Erről az 1874. évi akadémiai jelentésében számol be (Ak. Évk. XIV. k., 66–74; AJÖM XIV, 512).

1873-ban és 1874-ben az első kötetnek mindhárom magyar nyelvű füzetét olvasta és jegyzetelte, Hunfalvy csatolt értekezésével együtt. Müller második előadássorozatának ismertetéséről 1865-ös akadémiai titkári jelentésében számolt be (AJÖM XIV, 126). Ez utóbbi, második kötet magyar fordítását 1876-ban, bár szintén saját példánya volt belőle, nem jegyzetelte.

Simonyi Zsigmond fordítását Arany olykor nagyobb figyelemmel olvasta, mint a bíráló, Hunfalvy Pál. Erről tanúskodnak a Hunfalvy szövegét helyesbítő s olykor az eredeti szöveget is visszakereső, ellenőrző jegyzetei. Észrevételeiből az derül ki, hogy bár a turáni nyelvcsoporthoz és az árja nyelvcsalád felsőbbrendűségére vonatkozó állítások benne is indulatokat keltenek (l. a 114. l. jegyzetét), általános nyelvészeti és módszertani elvek tekintetében sok mindenben egyetértett Müllerrel. A nyelvészeti kutatásokban már 1865-ös titkári jelentése szerint – Hunfalvyhoz, Brassai Sámuelhez, Ponori Thewrewk Emilhez és Riedl Szendéhez hasonlóan – maga is a természettudományos módszertant tartja célravezetőnek: „[...] ez érintkezés az anyaggal, a földdel, mint a rege óriásának, új erőt adott magának a tudománynak is. Nemcsak alkalmassá lőn, közvetve, gyakorlati célok előmozdítására: hanem maga is, a tények alapjára állván, gyakorlatibb lőn. Minél több adat és részlet, tény és lény ismerete által jutni el az egésznek, általánosnak fogalmára: e módszer idézte elő a tudomány újjászületését, melynek személlátó tanui vagyunk. Innen a gyűjtés, kutatás, adathalmazás mindenfelé; s az úgynevezett exact tudományok nyomain, historia és nyelvészet, segéd-ekkel együtt, immár ez úton haladnak; sőt maga a philosophia érzi, hogy az összes emberi tudást föl kell karolnia, ha boldogulni akar magasztos feladatai megfejtésében” (*Titoknoki jelentés az Akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról*, AJÖM XIV, 117–118). A szöveg későbbi részében megismétli módszertani elvét: „A nyelvészet, mikép főntebb érintem, már szinte az exact tudományok módszerét követi, s valamint a fűvész a fajok és nemek minél részletesb vizsgálata útján állíthat föl rendekét, úgy az emberi nyelvek minél szélesb alapú ismeretére van szükségünk, ha a magunkéval egészen tisztába akarunk jönni. S ez a hasonlító nyelvészet feladata” (uo. 122).

A pozitivistá kicsengésű tudományosmény Aranyánál azonban nemzeti és pragmatikus vonásokat nyer. Az alapvetően kozmopolita természetű tudományos megismerés keretei között a nemzetre vonatkozó ismeretek összegyűjtését és az egyetemes kultúra felé való közvetítését tartja elsődleges feladatnak, s éppen Müller könyve nyomán fogalmazza meg az összehasonlító

nyelvészet speciálisan magyar feladatát is. Az altaji (Müller szóhasználatában: a turáni) nyelv- és népcsoport tanulmányozása által a magyarság múltjáról, nyelvéről is a hazai kutatások képesek érvényes állításokat közvetíteni a nemzetközi tudomány felé. Arany az 1860-as évek elején, éppen ebben az időszakban fogadja el végérvényesen a finnugor nyelvrokonságról szóló elméletet (l. még a *Reguly*-albumhoz és Budenz cseremisztanulmányaihoz kapcsolódó széljegyzeteket).

Leglényegesebb felismerése azonban – szintén Müller könyvéhez kötődően –, hogy az európai népek közösségébe való politikai bekapcsolódás immár nemcsak, vagy nem elsősorban a szépirodalom, hanem a tudomány közegében lehetséges: „Elmondhatni: tudományban élünk, mozgunk, lélekezünk. A tudományok, nem mint a régi bölcs mondá, csak »dicsőséget a jó, vigasztalást a balsorsban« adnak; nem csak »utaznak velünk, majorkodnak velünk«: hanem ők nyújtanak legtöbb, mintegy emberfölötti segítyt mindenben és mi, úgyszólván, rajtuk utazunk, általuk majorkodunk [...] De valamint anyagi téren nem az elzárkózás – mely már lehetetlen is – szolgál üdvünkre; hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban: úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is a szerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbviteléhez” (*Titoknoki jelentés az Akadémia 1864–65. évi munkálkodásáról*, *AJÖM* XIV, 117–118). Arany mintha ily módon gondolná végig Müllernek a Hunfalvy által kifogásolt gondolatmenetét: a nyelv állapota és típusa ugyan független egy nép társadalmi állapotától, többek között a nyelvvel is foglalkozó tudomány azonban politikai tényező lehet.

Arany János bejegyzései

100–101. old.: Aláhúzások, grafitál írott kommentár a 2. sz. lábjegyzet alatt.		
	[Harmadik fölolvadás. A tapasztaló stádium.]	
	[100. old.]	
	A latin <i>genitivus</i> becsületes kocsintás, mert a görög <i>genikē</i> soha sem jelenthetett <i>genitivus</i>-t. Ha <i>genitivus</i> az eredet, a születés esetét akarta kifejezni, a görögben <i>gennērike</i> lett volna a neve, nem <i>genikē</i>. S a sajátító eset nem is épen a fiunak apjához való viszonyát fejezi ki. Mert ámbár mondhatjuk p. latinban „filius patris” (az apának fia), de mondhatjuk ám azt is „pater filii” (a fiunak apja). A görög <i>genikē</i>-nek sokkal tágabb, sokkal bölcsészebb értelme volt ¹⁾. A <i>casus generalis</i>-t jelentette, a nemi esetet, vagy inkább azt az esetet, mely a genust vagyis nemet	

	fejezi ki. Ez valódi ereje a genitivusnak. Ha azt mondom „a víznek madara”, a „viznek” megjelöli a nemet, melyhez valamely madár tartozik, oda sorolja a „vizi” madarak közé. „A hegyek lakója” a. m. a hegylakó. Olyan kifejezésekben, mint „apának fia” vagy „fiúnak apja” a sajátítónak ugyanolyan eredménye van. Állít valamit a fiuról vagy az apáról; és ha különbséget teszünk az apa fiai s az anya fiai közt, a genitivusok azt az osztályt vagy nemet, genust jelölik, melybe az illető fiak tartoznak. Ugyanazon célnak felelnek meg, mint ez a két melléknév: apai és anyai. Szófejtéssel be lehet bizonyítani, hogy sok esetben a sajátító végzete azonos ama képzőkkel, melyek főneveket melléknévekké változtatnak²⁾. ²⁾ A tibeti nyelvben szabály, hogy „Melléknévek úgy alakulnak a főnevekből, hogy ezekhez hozzá járul a genitivus jegye”; ezt meg is [101. old.] lehetne fordítani így: „a genitivus úgy alakul, hogy a névszóhoz hozzá járul a melléknévképző”; p. <i>mi</i> ember, <i>mi-ji</i> emberé vagy emberi. – Ugyanezt találjuk a garo nyelvben, s részben a dravida nyelvekben és a congoi, hindusztáni, mahratti stb. nyelvekben. +) Ez igen ügyes észrevétel s tovább lehet fűzni. A magyar é genitivusból lett a melléknévi j. Fiú<i>j</i> szeretet = fiú<i>é</i> szeretet. Nap<i>j</i> munka = nap<i>é</i> munka = a nap munkája. De még latinban is: <i>divitum</i> est = gazdagi, az az gazdaghoz illő. S az ilyesekben: <i>Versicherungs-Gebäude</i>, jól sejti, a ki <u>biztosítási</u> épületnek fordítja.	+)
103. old.: Szórendi hiba javítása, grafittal.		
	[Negyedik fölölvasás. Az osztályozó stádium.] Nincs olyan alak, sem rendes, sem rendhagyó, mely ne volna figyelembe véve [...]	„mely figyelembe ne volna véve.”
106. old.: Aláhúzás, a bal margón grafittal jegyzet.		
Nem az. Nem fejezi ki, a mit pl. a görög perfectum.	Vegyük az angolban a <u>végzett jelent</u> (perfectum), <i>I loved</i>, összehasonlítva a folyó jelennel (praesens), <i>I love</i>.	

114. old.: Aláhúzás, a bal margón grafittal jegyzet.		
Most a turáni fajt ki akarjátok zárni!	Bizonyára jókora vakság vagy inkább süketség kell ahhoz, hogy ilyen hasonlóságot észre ne vegyen az ember, s ez a vakság vagy süketség, úgy hiszem, egészen és egyedül a <i>barbár</i> szóból keletkezett. A míg ez a barbár szó ki nem volt törölve az emberiség szótárából, a míg a <i>testvér</i> nem lépett helyébe, a míg el nem volt ismerve a világ <u>minden nemzetének</u> joga, hogy <u>egy nem tagjainak</u> legyenek nevezve, addig nem kereshetjük tudományunknak első kezdeteit sem.	
127. old.: A jobb margón két sor félkörös vonalú összekapcsolása, mellette grafittal jegyzet.		
	[126.] De Hervas többet tett. Ő maga szerkesztette több mint negyven nyelvnek nyelvtanát. Ő mutatta ki talán először, hogy a nyelveknek igazi rokonságát főleg nyelvtani bizonyítékokkal, nem pedig pusztá szóhasonlatokkal kell meghatározni. Be- [127.] bizonyította az ige- és névragozások összehasonlítása által, hogy a héber, khaldéai, szír, arab, aethiop és amhar mind csak egy eredeti nyelvnek elágazásai, és egy nyelv családot alkotnak, a sémit. Ő elvetette azt az eszmét, mint ha minden emberi nyelv a héberből származnék. A rokonságnak világos nyomait találta meg a sínai és indo-sínai nyelvjárások között; úgy szintén a magyar, lapp és finn között, s ez a három nyelv most csakugyan együlvé van sorozva a turáni család tagjai közt.	Sajnovics után.
216. old.: A bal margón grafittal jegyzet.		
	[Hatodik fölolvadás. Összehasonlító nyelvtan.] Maga az <i>India</i> név is egy történetet beszél el, mert India nem indiai szó. Mi a rómaiaktól kaptuk, a rómaiak a görögöktől, a görögök a perzsáktól. És miért a perzsáktól? Mert épen a perzsa nyelvben változott az <i>s</i> szó elején <i>h</i>-vá, ezt a szókezdő <i>h</i>-t aztán a görög, mint rendesen, elejtette. Épen csak a perzsa nyelv nevezhette a <i>Sindhu</i> (szanszkrit	

Singarúsu =Sindharius (czigány.)	neve a folyamnak) vagy a hét <i>sindhu</i> országát <i>Hindia</i>-nak vagy <i>Indiá</i>-nak e h. <i>Sindia</i>. Ha Zoroaszer hívei nem ejtették volna az <i>s</i>-et <i>h</i>-nak, soha sem halottuk volna Nyugot-Indiát említeni!	
237–238. old.: Aláhúzások, a jobb és bal margón grafitall kommentár, az idézett rész utolsó mondatának végén kérdőjel beszúrása.		
	[Hetedik fölolvadás. A nyelvnek alkotó részei.] <i>Gyöknek</i> nevezzük minden nyelvben és minden nyelvcsaládban azt, a mit egyszerűbb vagy eredetibb alakra nem lehet visszavinni. Jó lesz ezt néhány példában megmutatni. De a helyett, hogy <i>szanszkrit</i>, <i>görög</i> és <i>latin szavakat</i> vennénk elő és vezetnénk vissza közös központjukig, tanulságosabb lesz, ha egy felföldözött <i>gyökkel</i> kezdjük és ezt követjük vándorlásaiiban nyelvről nyelvre. Veszem az <i>AR</i> gyököt, melyre már czéloztam utolsó fölolvadásomban az <i>Árja</i> szó fejtegetésében, és ha így vizsgáljuk az <i>AR</i> gyök elágazásait, fogjuk egyszersmind látni, miért választották ezt a nevet azok a földművelő nomádok, az <i>árja</i> fajnak elődjai. Ez az <i>AR</i> gyök azt jelenti <i>szántani</i>. Ebből van a latin <i>ar-are</i>, a görög <i>ar-oun</i>, az írlandi <i>ar</i>, a litván <i>ar-ti</i>, az orosz <i>or-ati</i>, a gót <i>ar-jan</i>, az angolszász <i>er-jan</i>; az angol <i>to ear</i>. [...] Innen van az ekének vagyis a szántó eszköznek a neve: latinul <i>ara-trum</i>, görögül <i>aro-tron</i>, csehül <i>ora-dlo</i>, litvánul <i>arkla-s</i>, cornul <i>aradar</i>, Walesben <i>arad</i>, ó-norzul <i>ardhr</i>. Azonban az ó-norzbán <i>ardhr</i>, mely eredetileg ekét jelentett, „<i>szerzemény vagy jólét</i>” értelmet vett föl; minthogy az eke régi időkben a háztartásnak leglényegesebb eszköze és birtoka volt. Épen így származott a pénznek latin neve, <i>pecunia</i>, a <i>pecus</i>, barom, szótól; a <i>fee</i> szó, mely a mai angolban csak orvosnak vagy ügyvédnek adott díjat jelent, a régi angolban <i>feh</i>, an- [238] golszászul <i>feoh</i> volt és <i>barmot és gazdagságot</i> jelentett; mert <i>feoh</i> és a gót <i>faihu</i> azonosak a latin <i>pecus</i> s a mai német <i>vieh</i> szóval.	Ecce! elvont gyök, milyet a mieink nem akarnak ismerni. sütés! sütés!

tessék! hát az ☉ ✱ ☾, ☉ ▶ ✱ ☾, tollo; a mi felemelke- dik a virág- ból, a mi ill-an, illat.	A szántás neve latinul <i>aratio</i>, görögül <i>arosis</i>: és azt hiszem, hogy a „zamat, illat” érte mű görög <i>arōma</i> is innen ered. Bajos ezt a <u>szót a ghrā</u> (riechen, szagossáknak lenni) gyöktől származtatni, mert nem találunk hasonló példákat, hol szókezdő <i>gh</i> elesett volna a görögben és helyébe <i>a</i> lépett volna. De <i>arōma</i> nem csak kellemes fűveket jelentve fordul elő, hanem jelent általában mezei termékeket is, <u>árpát és egyebet</u>. ?	
240. old.: Aláhúzások, jelölések, a bal margón jegyzetek, grafitál.		
Jelent pedig ez <u>küldőncz</u> gyereket, az <u>erro</u> latin szóból. Ez csak <u>methaphora</u>, nem nyelvészeti, hanem költői. Igy mindent ki lehet sütni.	Az ó fölnémet <i>arunti</i>, az angol-szászban <i>aerend</i> egyszerűen munkát jelentett, de eredetileg szintén földművelést kellett jelenteniök; és az angol <u>errand</u> és <i>errand-boy</i> még ugyanazt a szót tüntetik föl. De <i>ar</i> nemcsak a föld szántását jelentette; átvittek már igen régi korban a tenger szántására is, az evezésre. Azt mondja Schakspere: „Make the sea serve them; which they <u>ear</u> and wound with keels.” [...] A német <i>pflug</i>, szláv <i>ploug</i> szót azonosították a szanszkrit <i>plava</i>, hajó, s a görög <i>ploion</i>, hajó, szóval. Valamint a hajóról mondták az árják, hogy szántja a tengert, ép úgy mondták az ekéről, hogy átevez a szántóföldön; és így történt, hogy mind a kettőt egy névvel nevezték.	
241. old.: Az idézet alsó nyolc sora függőleges vonallal összekapcsolva, mellette a jegyzet grafitál.		
	Még olyan szóban is, minő <i>artisticus</i>, fölismerhető az <i>ar</i> gyöknek praedicativ ereje, ámbár természetesen csak mintegy hatalmas messzelátó (ugy nevezett távcső) segítségével. Mikor az indiai brahmánok, <i>ārja</i>-knak nevezték magukat, nem tudták ennek a névnek tulajdonképeni eredetét és összefüggését a földművelő munkával; ha a francia vagy angol művész az ő <i>art</i>-járól mint isteni sugallatról beszél, nem is sejti, hogy ezt a szót eredetileg csak arra a kezdetleges művészetre, a szántásra alkalmazták.	Mért nem még a magyar ár? Vasból van, mint az eke, és lyuggatja a bőrt, mint az eke a földet.

292. old.: Az idézetben az alsó tizenkilenc sor függőleges vonallal összekapcsolva, mellette jegyzet grafittal.		
ez a dicséret a magyarnak is szól.	[Nyolczadik fölolvadás. Morphologikus osztályozás. Török osztály.]	
	[291. old.] Valóságos élvezet egy török nyelvtant elolvasni, ha nem akarja is az ember gyakorlatilag elsajátítani. An-	
	[292. old.] nak az okos módnak, a mint számos nyelvtani alak előáll, a szabályosságnak, mely az egész évragozást és igeragozást áthatja, az egész szerkezet átlátszóságának és érthetőségének mindenkiket meg kell lepnie, a kinek van érzéke az emberi szellemnek azon csodás hatalma iránt, mely a nyelvben nyilvánlik. Olyan kevés a praedicativ és demonstrativ gyök, hogy szinte elégtelen az emberi létnek legközönségesebb igényeinek kifejezésére, és mégis olyan eszköz kerül belőle, mely az érzésnek és gondolatnak legfinomabb árnyalatait híven kifejezi; adva van egy határozatlan infinitivus vagy egy rideg imperativus, és származnak belőlük olyan módok, minő az óhajtó vagy a kötő mód, és olyan idők, a milyen az aorist vagy a beálló jövő; adva vannak összefüggetlen kifejezések, s ezek olyan rendszerre sorakoznak, melyben mindenütt egyöntetűség és szabályosság, szervesség és öszhang van: ilyen bámulatos munkát teremtett a nyelvben az emberi szellem. De a legtöbb nyelvben kevés látható nyoma maradt meg e folyamatnak. Mint merev sziklák, úgy állanak előttünk, és csak a nyelvész nagyító üvege fedezheti föl a szerves élet maradványait, melylyel fölépültek. Ellenben a török nyelvtanban tökéletesen átlátszó szerkezetű nyelv van előttünk, olyan nyelv, melynek belső szervezetét átláthatjuk, mint ha kristály méhkasban megfigyelnök a sejtek épülését. Egy jeles orientalista azt mondta: „Szinte azt képzelhetők, hogy a török nyelv valami kitűnő tudós társaság tanácskozásainak eredménye”; de ilyen társaság nem tudta volna kiokoskodni azt, a mit megteremtett az emberi szellem [...]	

362. old.: A sorokban szavak aláhúzása, a bal margón jegyzet, grafittal.		
ez mind hangutánzó.	Sok más példával is meg lehetne mutatni, milyen könnyen csalódunk az által, hogy saját nyelvünk szavaiban folyvást bizonyos hangokhoz bizonyos jelentések vannak kötve, és milyen könnyen elhitetjük magunkkal, hogy magában a hangban van valami, a mi kifejezi és tudatja velünk a szavaknak értelmét. „A hangnak úgy kell megjelenni, hogy a jelentésnek viszhangja legyen” ¹⁾). A legtöbb ilyen képzelt onomatopoeia azonnal megsemmisül, mihelyt saját nyelvünk szavait visszavezetjük régibb alakjukra vagy összehasonlítjuk a rokon nyelvek megfelelő szavaival. Az olyan szavak, melyek valóban hang utánzásából keletkeztek, nagyon csekély számra olvadnak, ha pontosan megvizsgálja őket a hasonlító nyelvész; és végre is arra a meggyőződésre jutunk, hogy ha bár alakulhatott volna is nyelv a természet <u>zúgó</u>, <u>sziszegő</u>, <u>sistergő</u>, <u>pattogó</u>, <u>csicsergő</u>, <u>ropogó</u>, <u>döngő</u>, <u>kopogó</u> és <u>csörgő</u> hangjainak utánzásából, azok a nyelvek, melyeket <i>mi</i> ismerünk, egészen más eredetre mutatnak ²⁾.	
	1) Pope. 2) A sinai nyelvben a hangutánzók száma nagyon tekintélyes [...]	
363. old.: Aláhúzások, a jobb margón jegyzet, grafittal.		
	Vannak minden nyelvre indulatszók és ezek közül némelyek hagyományosak lehetnek s szószervezetekbe is kerülhetnek. De az ilyen indulatszók csak mintegy külvárosai a valóságos nyelvnek. A nyelv ott kezdődik, a hol az indulatszóknak végük van. Az igazi „nevetni” szó s a „ha ha!” indulathang között, „szenvetek” és „oh!” között épen annyi különbség van, mint az akaratlan tüsszögés hangja és a „<u>tüsszög</u>ni” ige közt. Mi egészen úgy <u>tüsszentünk</u>, <u>köhögünk</u>, <u>rikítünk</u> és <u>nevetünk</u>, mint az állatok, de ha Epikuros azt mondja, hogy mi ép úgy beszélünk, mint a kutya <u>ugat</u>, a természettől indítva ¹⁾, saját tapasztalatunk is bizonyítja, hogy ez épenséggel nem áll.	ez is onomatopoeia]

389. old.: Aláhúzás, a jobb margón jegyzet, grafitál.		
	[Kilenczedik fölolvadás. Az elmélet foka és a nyelvnek eredete.] „Ha megvan a röpülést vagy madarat jelentő gyök s egy másik gyök, mely rajt vagy sereget fejez ki: a kettőnek összekapcsolása, hogy sok madarat, vagyis madarakat fejezzenek ki, természetes eredménye az emberi szellem összetevő erejének, vagyis, egyszerűbben mondva, azon tehetségének, hogy kettőt meg kettőt össze tud tenni. Némely bölcsészek azonban azt mondják, <u>ez nem magyaráz meg semmit és hogy tulajdonképen az a titok fejtendő meg, hogyan alakíthat a szellem kapcsolatot a fogalmak közt, vagyis, hogyan foghat föl sok dolgot egység gyanánt.</u>”	Lát a mezőn egy fehér <u>foltot</u>. Közelebb ér: látja hogy <u>ludak</u>. Kész a <u>folt lud</u>. Így a többi: <u>sereg</u> (sűrög); <u>falka</u> (folt), <u>csapat</u> (a mi egy <u>csapáson</u> halad.)
392. old.: Aláhúzás, hét sor összekapcsolása függőleges vonallal, a bal margón jegyzet, grafitál.		
És ez a <u>szellemiség</u>, melylyel sok német <u>kevélykedik az altájinak ellenében!</u>	Megfejtethetlennék látszhatik nekünk, hogy a német <i>bruder</i> miért legyen a többes számban <i>brüder</i>, vagy az angol <i>brother</i> miért legyen a többesben <i>brethren</i>. De a mi megfejtethetlen és látszólag mesterséges a mai nyelvekben, a nyelvnek régibb állapotában érthetővé válik. Az <i>u</i>-nak <i>ü</i>-vé változtatása – mint ebben: <i>bruder</i>, <i>brüder</i> – nem volt szándékos; még kevésbé volt neki az a célja, hogy többséget fejezzen ki. Ez egyszerű hangbeli változás, és annak az <i>i</i>-nek vagy <i>j</i>-nek a következménye¹⁾, mely eredetileg megvolt az utolsó szótagban, és szabály szerint visszahatott a megelőző szótagnak magánhangzó-jára – sőt hatása megmaradt, mikor már maga az <i>i</i> rég eltűnt. Hamis²⁾ analógia következtében aztán ezt a vál- [392.] tozást, mely a szónak némely osztályainál teljesen igazolható, alkalmazták egyéb szavakra is, a hol nem volt oka; és most úgy látszik, <u>mint ha önkényes hangváltoztatással akarták volna kifejezni a gondolat</u> változását. De a hasonlító nyelvész utána járhat a nyelvnek még ezen bűvö lyukaiban is, s így felföldözheti az okát még annak is, a mi oktalannak és helytelennek látszott. Bajosnak látszik elhinni, hogy az augmentum a görögben eredetileg a nyelvnek önálló, jelentős al-	

	kotó része volt, de minden analogia ezen nézet mellett szól. Ha angolul soha sem irtak volna Wycliffe ideje előtt, akkor azt látnók, hogy a végzett jelen egyszerűen rövid <i>a</i> hozzá járultával alakult. ¹⁾ L. Schleicher, <i>Deutsche Sprache</i> 144. l. ²⁾ (A <i>false, falsch</i> szót sokszor hibásan fordítják magyarra a <i>hamis</i> szóval; de itt, úgy látszik, helyén van a <i>hamis</i> szó, mely különben annyi mint a német <i>schelmisch</i> vagy az angol <i>knavish, roguish</i> és synonymja <i>dévaj, pajkos</i> szavaknak (l. Finály, <i>Adalékok a magy. rokon értelmű szók értelmezéséhez</i> 46. l.); mert ez az analogia sokszor igazán hamis, dévaj módon működik a nyelvben.) [Simonyi Zsigmond jegyzete.]	
397. old.: Aláhúzás, a jobb margón jegyzet, grafitall.		
	[Észrevételek Müller Miksa nyelvtudományi fölolvásásaira, különösen a nyolczadikra. Irta Hunfalvy Pál.] [396.] Müller, mint látjuk, a nyelvek alakulásának, három fokát veszi fel, az <i>egytagu</i> vagy különkődő (isolating, el-szigetelő), a <i>ragozó</i> (agglutinative) és a <i>hajtogató</i> (inflexional) fokot, s úgy jellemzi azokat, hogy az első fokon nincs hangbeli romlás (phonetic corruption); a második, ragozó, fokon a szónak jelentő része vagy töje romolhatatlan, de képzője és ragja, tehát határozó része, romol- [397.] ható; a harmadik, hajtogató, fokon a szónak mind jelentő, mind határozó része romolható. Két oknál fogva, úgy vélem, nem szabatos eme jellemzés, s eme fokozás. A jellemzés ugyanis azt a gondolatot ébresztheti sok olvasóban, mintha hangbeli romlás az egytagu nyelvekben általában nem állana be; s az a ragozó nyelvekben is csak a szók <u>jelentő részét</u> vagy a szók <u>tőjét érné</u>; mintha tehát illetén romlás egyedül a hajtogató nyelvekben történt volna.	// ellen- kezőleg.

398. old.: Kétszeri szórendi csere jelölése a szövegben, a bal margón jegyzetek, grafittal.

Müller: <u>bruder</u> több[es] bruder-i összerántva <u>brüder</u> = <u>Brüder</u>. [a <i>käv</i> és <i>kav</i> szavak mellett γ jel] magy. <i>ka</i>- vics <u>kövecs</u>	[397.] Hangromlás bizonyosan nem csak a hajtogató nyelvekben, hanem az emberiség minden nyelvében történt és történik folyvást; erre nézve nem lehet különbség a nyelvek közt. Ezt a hangromlást tehát a nyelvek <i>történelmi hangváltozásának</i> kellene nevezni, hogy megkülönböztessük a <i>grammatikai hangváltozástól</i>, a mely a nyelvek különbsége szerint más-más lehet. A történelmi hangváltozás némi tekintetben [398.] <i>hangromlás</i>, vagy talán helyesebben <i>hangfogyatkozás</i>, mint az legvilágosabban meglátszik, ha valamely nyelvnek régebbi állapotját mai állapotjával <u>vetjük egybe</u>, vagy a rokon nyelvek megfelelő <u>szavait hasonlítjuk össze</u>, mint azt Müller sok helyt teszi. De a grammatikai hangváltozás nem hangromlás vagy hangfogyatkozás, hanem egyszerű változás, melyet grammatikai ok szült. Ha a latin mondja: <i>capio, cepi; incipio, inceptum</i> vagy a német: <i>bringen, brachte; ich weiss, wir wissen, ich wusste</i> stb. ezt grammatikai hangváltozásnak kell neveznünk, nem történelmi hangromlásnak. A történelmi hangváltozás a nyelvek történelmi alakulását fejezi ki, s erre nézve nincs különbség a nyelvek között, mert bizonyosan mind változott. A magyar <i>szív</i> így is hangzik: <i>szű</i>, de a vogulban <i>sim</i>, a finnben <i>syöm</i> (ejtsd: <i>szüöm</i>), sőt <i>sydäm</i> (= <i>szüdem</i>) is; a magyar <i>kő</i>, <i>kű</i> is, a melyekben a <i>v</i> a magánhangzóba olvadt, mert előkerül a <i>köves</i> alakban; a finnben <i>kivi</i> <i>kő</i>, és <i>kivise</i> <i>köves</i>; osztjájában <i>keu</i>, sőt <i>kauh, kouh</i> is, vogulban <i>käv</i> és <i>kav</i>. γ A magyar <i>ij, iv</i> a vogulban <i>jaut</i> és <i>jajt</i>, az osztjájában <i>jógot</i>, a finnben <i>joutse</i>, a lappban <i>juoks</i>.	[szórend javítása: egybevet-jük] [szórend javítása: összehasonlítjuk]
--	--	--

404. old.: A bal margón jegyzetek, az idézet utolsó hét sora függőleges vonallal összekapcsolva. Grafittal.

[403.]
Nem lehet tehát megérteni, miért volnának a turánok *nomád* nyelvek, s az árjak és sémieket *állami* nyelvek? Igaz, a turánságnak nagy része ma is Ázsia közepén nyájöröző vagy nomád életet él: úgy de az arab

[404.]
is máig nomád sok helyütt. Miért? a nyelve okozza-e? Dehogya a nyelve! a föld okozza, a melyen él. Azután a cigányok máig nomádok az európai népek között? Nyelvök okozza-e azt? Dehogya nyelvök! hisz' az ángolnál, a németnél is árjább. Látjuk e példából, hogy némely népet a föld kinszerít nomád életre, nyelvkülönbség nélkül, mint a tatárokat, mongolokat stb., a kik az iram-szarvasok után költözködnek Európa és Ázsia legészakibb vidékein, a hol lehetetlen a földművelés; az arabokat Ázsia sivatagjain. Látjuk e példából, hogy más népeket társadalmi ok is kinszeríthet nomád életre, mint a cigányokat Európa kellő közepén. A *nomádság*, *államiság* tehát nem lehetnek a nyelveket osztályozó vagy jellemző fogalmak.

Pedig Müller ezekből származtatja ki a népek és nyelvek legnyomósabb történelmi mozzanatait és tulajdonságait. Mert, szerinte, a turán nyelvek nomád nyelvek; tehát, mint a nomád népnek nincs állandó helye, úgy a nomád nyelvnek sincs állandósága, nincs multja; az csak a jelen nemzedékben él, s a jövő nemzedékkel együtt megújul. Müller azt képzei magának, hogy a turán embernek, teszem a magyarnak, világos tudata van, sőt kell is hogy legyen, nyelvének minden izéről; hogy örökség vagy hagyomány útján nem veszen át és nem tart meg semmit, a mit nem ért, s mihelyt valami érthetlenné válik előtte, azonnal elhagyja, s mást, érthetőt teszen helyébe. Ha tehát ma is a magyar köznép e szókat: *tudnám*, *tudnék*, *tudhatnám* használja, onnan van, mert szabatosan tudja, Müller véleménye szerint, hogy a *tud* tőhöz először *n* képző járult, mely a conditionalist alkotja, s érti is az *n* képzőt [...]

Igen helyes.

M. csak a tőre mondja, nem a ragokra.

409–410. old.: Aláhúzás, a bal és jobb margón jegyzet, grafitál.		
a <u>nincs</u> és <u>sincs</u> dtto.	3. Ezen általános tájékozódás után vizsgáljunk meg röviden némely egyes dolgokat, a melyeket Müller a mi nyelveinkből felhoz, vagy ezekre alkalmaz. Müller azt mondja, hogy: a) olyan szó, mint a francia <i>âge</i>, melyből az eredeti szótó elveszett, nem lehet a turán nyelvekben. Azonban a magyar <i>isten</i>, <i>ember</i>, <i>ifjú</i> (<i>iffju</i>), <i>özvegy</i> szók csak oly ismeretlen eredetűek a magyarul beszélő előtt, mint az <i>âge</i> a francziául beszélő előtt. Mindegy, akár egy szótó veszett ki a szóból és az emberek emlékezetéből, akár kettő veszett ki a tudatból; mert mi valóban nem tudjuk, miből alakultak az idézett magyar kifejezések, [410.] jóllehet sejtjük, hogy két-két szóból állanak. Az ész <i>pole</i>, <i>nincs</i>, <i>polnud</i>, nem volt, a fő tőt is elvesztette. A finn nyelvek tudniillik az ige tagadását egy ragozott szóval fejezik ki, a mely mellett az ige maga ragozatlanul marad; tehát nem vagyok, nem vagy, nincs: a finnben <i>en ole</i>, <i>et ole</i>, <i>ei ole</i>, az észben: <i>en ole et ole</i>, <i>eb ole</i>; de az <i>eb ole</i>, <i>nincs</i>, <i>eb olnud</i>, nem volt, helyett azt mondják: <i>pole</i> <i>nincs</i>, <i>polnud</i> nem volt, a melyekből tehát a tagadó szó kiveszett, mert a <i>p</i> (<i>b</i>) csak a 3-dik személynek ragja.	régén <u>éfiú</u> is.

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

100–101. old.:

– Ez igen ügyes észrevétel [...] – Arany jegyzetét a későbbi nyelvtörténeti kutatások megerősítik. A *Magyar nyelvtörténet* (szerk. Kiss Jenő–Pusztai Ferenc, Osiris, Budapest, 2003) 14. oldalán ugyanaz az elgondolás olvasható, mint Aranynál: „funkcióváltással jött létre például az *-i* melléknévképző, az *-é* birtokjelből. (A) *birtok* (a) *királyé*-féle birtokjeles szerkezetek tagjainak sorrendje bizonyos mondatokban fölcserélődhetett: (a) *királyé* (a) *birtok*, így az eredetileg névszói állítmány (*királyé*) az alanyt megelőzve melléknévi értéket kapott, azaz melléknévnek kezdték érezni. Ezt erősítette az alaki elkülönülés is: az *-é* birtokjelként, az *-i* melléknévképzőként rögzült a nyelvjárások többségében”. A széljegyzetet Debreczeni Ferenc kihagyással közli (DebreczeniNytan).

106. old.:

– **Nem az. Nem fejezi ki, a mit pl. a görög perfectum.** – Arany arra utal, hogy a görög perfectum nem azonos az angol present perfect-tel („jelen-múltal”, Simonyi fordításában: a végzett jelen-nel), amely a jelenig tartó, vagy a jelenre hatással lévő cselekvést fejez ki.

114. old.:

– **Most a turáni fajt ki akarjátok zárni!** – Müller a „turáni” fogalma alá sorolta be azokat a népeket (finnugorokat, törököket, dél-indiai dravidákat stb.), melyek az agglutináló, ragozó nyelvtípust beszélik. Azt állította, ezek a népek az árja (indogermán és sémi) népcsaládhoz képest alacsonyabb rangú, nomád társadalomban éltek, s ezért az általuk használt agglutináló nyelv is fejletlenebb, mint az indogermán. Hunfalvy Pál többször hosszasan cáfolta Müller osztályozását, s Arany is ezt az elgondolást bírálja jegyzetében. Müller a turáni nyelvcsaládról csak a 8. előadásban, a 259. oldaltól kezd beszélni, Arany azonban már ismerte Hunfalvy Pál bírálatait, amikor Müller könyvét olvasni kezdte. Müller nézeteiről és Hunfalvy bírálatairól bővebben l. a *Kötteleírást*.

Arany azonban nemcsak széljegyzetben, hanem nyilvánosan is tiltakozott a nyugati tudósok tájékozatlansága és az árja-elmélet ellen. Az 1874/75-ös főtktári jelentésében a finnugor összehasonlító nyelvészet eredményeit felsorolva a szokásosnál indulatosabban jegyzi meg: „Az *altái* hasonlító nyelvtudomány mezején egyik nyugoti nép sincs, se hivatva, se képesítve oly eredményekhez jutni, mint éppen mi – bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által – már is eljutottunk [...] Ily munkálkodás képes lesz a nyugaton, még tudós körökben is, megrögzött annyi tévedést, fajnuk nyelvünk, s az egész altátság irányában, helyre igazítani: s a világhódító árja gögöt, mely nyelvünket éppen formagazdagságáért, a fejletlenebbek, – fajunkat a fejlődésre nem is képesek közé sorolja, mérsékeltebb véleményre hangolni” (AJÖM XIV, 530).

127. old.:

– **Sajnovics után** – Müller Hervásnak (Lorenzo Hervás y Panduro) tulajdonítja a magyar–finnugor nyelvrokonság felfedezését, aki 1800 és 1805 között spanyolul megjelent nyelvkatalógusában (*Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas*) beszél a finnugor nyelvek hasonlóságáról. A nyolcadik előadásban Gyarmathy Sámuel nevét is említi, azonban sem Sajnovics Jánost nem ismeri, aki 1770-es munkájában (*Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*) tárta fel a magyar és lapp nyelv hasonlóságát, sem a finnugor összehasonlító nyelvészet kortárs eredményeiről nem tud. Tájékozatlanságát Hunfalvy Pál minden bírálatában felrója Müllernek, s Arany széljegyzete is erre vonatkozik. Bővebben l. a *Kötteleírást*.

216. old.:

– **Singarúsu = Sindharus (cigány)** – A cigányság indiai eredetének felfedezése magyar származású protestáns tudósoknak köszönhető. A 18. század második felében Wályi István dunaalmási lelkész a leideni akadémián keleti nyelveket tanulmányozva ismerte fel a cigány és a hindu nyelv hasonlóságát. Felismerését Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann emeli be a köztudatba: *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung* (Dessau, Leipzig, 1783, és Göttingen, Dietrich, 1787). A cigányság eszerint India Szindh tartományából vándorolt el a 8. század elején, amikor az arabok elfoglalták a területüket (A kérdéskörhöz l. Vekerdi József: *A magyarországi cigány kutatások története*, Debrecen, 1982; Szabadi István: *A protestáns tudományosság és a cigánykutatás kezdetei: Szathmári Pap Mihály cigány szójegyzéke*, Debrecen, 1994.)

Arany ismerhette az erre vonatkozó elméleteket, mert a Müller által említett hangváltozásra a *cigány* szó egyik lehetséges magyarázatát hozza példának. A szószármaztatással Franz Miklosich frissen megjelent munkájának füzetében találkozhatott (*Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*, I–VIII, Wien, 1872–1877), aki szerint a „cigány” kifejezés az ind „Sindhu” szóból származik, mely az ind Csangar (Cangar) törzs neve volt. Valószínűleg ismerte Arany August Friedrich Pott munkáit: *Die Zigeuner in Europa und Asien*, Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen, Halle, 1844–45. I–II. k., és uő: *Über die Zigeuner*, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, III, 321–335. Pott az MTA külső tagja volt, kapcsolatban állt Toldy Ferencsel, és Arany az 1860-as évek közepén feltehetőleg tőle kölcsönöz egy nyelvészeti kifejezést („tömködő nyelvek”) a Koszorú egyik glosszájában (1865, III. évf. I. félév, 2. sz., I. AJÖM XII, 171, 465). Pott az összehasonlító nyelvészet módszereivel bizonyította tudományosan is a cigányok indiai eredetét.

Lehetséges magyarázat Arany széljegyzetére Spondanus közkeletűvé vált elmélete is, aki a cigányokat Singara mezopotámiai városból kiűzött lakosok utódainak tartotta.

237–238. old.:

a) – **Ecce! Elvont gyök, melyet a mieink nem akarnak ismerni.** – A gyökszóelmélet Herder és Adelung nyomán terjedt el a nyelvészeti munkákban, s lényege, hogy minden nyelv kevés számú egytagú alapelemre – gyökre – vezethető vissza, amelyből az összes többi szó származik. A magyar nyelvészeti gondolkodásban az elmélet a 19. század első felében volt népszerű. Kresznerics Ferenc például ennek alapján készítette el szótárát: *Magyar szótár gyökérrenddel és*

deákozattal, I–II. k., Buda, 1831–1832, s Kassai József is munkáját: a *Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv*, I–V. kötet, 1833–1836. Ennek az elméletnek a jegyében keletkeztek Vörösmarty nyelvészeti munkái (l. Szabó G. Zoltán: *Nyelvészet és költői nyelv a romantikus Vörösmartynál*, Magyar Tudomány, 2001, 2. sz., 164–169). A 19. század második felében az elméletnek Fogarasi János a legismertebb képviselője, ezt tükrözi 1843-as nyelvtana (*Művelt magyar nyelvtan elemi része*, Pest, 1843, különösen „A gyökök- és törzsekről” c. fejezet, 45–64), s a Czuczor Gergellyel együtt megkezdett, ún. Nagyszótára. Az 1870-es években a MNyr munkatársai gyakran és élesen bírálják a szerintük tudománytalan gyökszöelmeletet. Szarvas Gábor azt írja például Fogarasiról: „az etymologia, vagy a mit ők annak neveznek, az alig éri meg a papírost, a mire írva van” (*A nyelvújításról. Értekezések a Magyar Tudom. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*, IV, Budapest, 1875, 21).

A széljegyzetből az derül ki, a módszert Arany nem tekinti avultnak és tudománytalannak, sőt nyelvészeti jegyzetei között találhatók hasonló fejtegetések: „Visszatérve a kuhi szóra: ebben gondolom rejleni a gyökért, melynek értelme valami gyalázó; tehát kuharcz összetétel s osszerántás volna ebből kuhi arcz. Sőt ha szabad volna a Nyelvörben nyelvmetaphysicát üzni: gyanítani memém, hogy a kuh semmi egyéb hangutánzónál, s jelenti a kutya *u*-ugatását, s ebből (tán kicsinyítővel: *tya, csa, cza*) tovább képezve lett mind: a kutya, kutyo, kutyul, kuasz, kuvasz, valamint másik neve eb, szintén hangutánzónak látszik eb-eb-eb hangjától. E szerint kuhi arcz, kuharcz annyi volna, mint kutyaarcz; kuhiban maradni = kutyában m., kutya módra megszégyenülni” (*Észrevételek a Nyelvör VII. köt hatodik füzetére*, MNyr VII. k., IX., X. füzet, 409–414, 455–459; AJÖM XI, 532–541, 852–857; bővebben l. a MNyr 1878, VII. kötet, VI. füzet jegyzetét).

- b), c) – **sütés!** – Arany a gyökelmeletet elfogadta, de Müller szómagyarázatait spekulatívnak látja.
- d) – **tessék!** – L. a b), c) jegyzetet.
- e) – **hát az** ☞ ✱ ✱ [...] – Az „aroma” szó eredetének magyarázatában Arany túlzásnak tekinti ugyan a latin *aratio*val való rokonság erőltetését, ugyanakkor hiányolja a kézenfekvő eredeztetést a görög ☞ ✱ ✱, ☞ ✱ ✱ (felemelni, felemelkedni) kifejezésekből. A *tollo* ugyanezen kifejezések latin megfelelője. A mondat végén Arany az „egyebet” szó után – talán tréfásan – kérdőjelet tesz. „Mezei terméként” Müller – kissé sután fogalmazva – csak az árpát nevezi meg.

240. old.:

- a) – **Jelent pedig ez küldöncz gyereket [...]** – Az *errand* jelentése: megbízás, küldetés, de Müller talán az *errant* kifejezésre gondolt, mely tévelygést, bolyongást jelent. Az *errand-boy* „kifutófiú (küldönc)” jelentése mindkét fenti szó értelmét magában foglalja. Az Arany által idézet latin *erro* szintén tévelygést, körbenjárást jelent.
- b) – **Ez csak metaphora [...]** – Arany úgy gondolja, a költői nyelvhasználatból nem lehet érvényes nyelvtani következtetéseket levonni. A Müller által idézett rész Shakespeare *Antonius és Kleopátra* c. művének I. felv. IV. jelentéből való.
- c) – **Igy mindent ki lehet sütni** – L. a 237–238. old. b), c) jegyzetét.

241. old.:

- **Miért nem még a magyar ár?** [...] – Az ironikus megjegyzéshez l. a 237–238. old. b), c) jegyzetét.

292. old.:

- **Ez a dicséret a magyarnak is szól** – A széljegyzet értelme több irányú lehet. Utalhatott Arany a magyar és a török nyelv rokonságára, melynek kutatásait szintén figyelemmel kísérte, a magyar nyelvtudomány állapotára, a magyar nyelv grammatikai sajátosságaira.

362. old.:

- **ez mind hangutánzó** – A gondolatmenet logikátlanságának jelzése.

389. old.:

- Lát a mezőn egy fehér foltot [...]** – A fogalomalkotás módjának Arany-féle leírása a kései Wittgenstein „családi hasonlóság”-metaforájához hasonlít (*Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992, 67), s a mai kognitív szemantika is hasonló nézeteket fejteget a prototípuselméletről szóló fejezetekben (vö. Kiefer Ferenc: *Jelentéselmélet*, Corvina, Budapest [1999], 92–119).

391–392. old.:

- **Ez a szellemiség, mellyel sok német kevélykedik az altájinak ellenében!** – L. a 114. old. jegyzetét. Müller az indoeurópai nyelvcsaládot s így a német nyelvet is fejlettebbnek tartotta, mint az altáji (turáni) agglutináló nyelveket. Ezért igyekezett okszerű és racionális magyarázatot találni a lát-szólag következetlen és véletlenszerűnek tűnő nyelvi jelenségekre.

Augmentum: a múlt időnek az ige elé járuló jele a görög nyelvben.

397. old.:

– **ellenkezőleg.** – Hunfalvy mondatának tartalmi helyesbítése. Müller szerint a ragozó (agglutináló) nyelvekben a toldalékok változnak, s nem a gyök.

398. old.:

– **„Müller: bruder”** – Hunfalvy állításának helyesbítése. Müllernek a 391. oldalon felhozott példájában (l. fennebb) valóban hangfogyatkozásról, összeolvadásról van szó.

404. old.:

- a) – **Igen helyes.** – L. a 216. old. jegyzetét. Müller az árja nyelvcsaládban a szanszkritot tartotta a legrégebbi nyelvek. A 199. oldalon elismeri, hogy a nem túl előkelő rokon, a cigány nyelv „Hindosztán számkivettje”, bár azóta „nyelvtanában nagyon súlydelt, és szótárának nagy része mind azon országokból van összelopva, melyeket a cigányok átjártak”.
- b) – **M. csak a töre mondja, nem a ragokra.** – Hunfalvy nem tévedett, a 274. oldalon Müller valóban azt írja, hogy a legszükségesebb főnevek, mint apa, anya, lány, fi stb. gyakran elvesztek a turáni nyelvekből, és más, rokon értelmű szavak léptek a helyükbe. Kétségtelen azonban, hogy később, a 275–279. oldalon már arról beszél, hogy a gyökök mindig világosak és felismerhetők maradnak a toldalékok előtt, míg a toldalékok a nomád népeknél folytonosan változnak, újulnak, egészen addig, amíg szervezett, állandósult társadalmi formációban a szabályozás, a hagyomány és az átörökítés életbe nem lép.

409–410. old.:

- a) – **Régen éfiú is** – Az „éfiú” változata az „ifjú” kifejezésnek elsősorban a moldvai csángók és a székelyek körében ismert. – Az *áge* szó jelentése: kor, korszak.
- b) – **A nincs és sincs dto.** – A nyelvtörténeti kutatások szerint a *nincs* tagadó ige a *nim nem* tagadósóból és az *ēs is s* nyomatékosító partikulából (annak magánhangzó nélküli változatából) alakult ki (TESz, TNYt I, 511), a *sincs* változat pedig az *ēs is s* nyomatékosító szóból és a *nincs* tagadó ige összeolvadásából keletkezett (TESz). A *dto* jelentése: detto, úgyszintén.

JÁNOS ARANY'S MARGINALIA IN A MAX MÜLLER BOOK

This article comes as a sample of the critical edition of one of the greatest nineteenth century Hungarian poet and literary theoretician, János Arany's marginalia. The quantity and importance of the reader Arany's commentaries can be compared to Blake's and Coleridge's similar outputs, nevertheless, the scholarly public is still unfamiliar with his many thousand marginal notes. The main corpus of this publication introducing theoretical and methodological novelties is the remnants of the author's library at Nagyszalonta (Salonta, Romania). In this paper Katalin Hász-Fehér, the editor of the volume, discusses those of Arany's marginalia that can be read in the 1873–1874 Hungarian translation of the lectures of the German philologist Max Müller, Professor of linguistics at Oxford University, held in 1861 (*Lectures on the Science of Language*, London). Max Müller, whose reception in Hungary had been continuous since the middle of the 1850s, established personal contact with János Arany when he was elected a member of the Hungarian Academy.

Keywords: marginalia, linguistics, János Arany, Max Müller, critical edition

TOLDI ÉVA

A KRÓNIKA REGÉNYSZERVEZŐ EREJÉVEL¹

The Chronicle as an Organizing Power of the Novel

A szerző hosszabb értekezésében arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kortárs magyar történelmi regény hogyan értelmezi át a regény műfaját, hogyan hat annak alakulására. Azt vizsgálja, milyen történelemszemléleti koncepciót kínál föl, milyen historiográfiai metafikció mentén jön létre, hogyan viszonyul a történethez, az irodalmi hagyományhoz, és milyen próza-poétikai eljárásokat alkalmaz. Párhuzamot feltételez a posztmodern történetírás és a posztmodern történelmi regény folyamatai között. Az értekezésnek ebben a részletében Szilágyi István *Hollóidő* című regényének elemzésével történelmi és irodalmi diskurzus metszéspontján azokat a világgépi és poétikai eljárásokat tárja fel, amelyek mentén a kortárs történelmi regény alakulásának folyamatai felismerhetők.

Kulcsszavak: történelmi diskurzus, történelmi regény, történelmi tények, műfaji kódok, mágikus realizmus, szövegköziség

Ha Szilágyi István *Hollóidő* (2001) című regényét a múltat példázatként felfogó, eredendően XIX. századi történelmiregény-hagyományt folytató alkotások sorába illőnek vélnénk, azt elsősorban terjedelme indokolná, mely igencsak alkalmas lenne az általa választott kor teljes körű reprezentálására, másrészt a narráció felszíni síkján mutakozó sajátosságok is: a történelem komolyságának feltételezése, valamint a célirányos cselekményvezetésű, fabuláris folyamatosságot mutató nagy ívű elbeszélés strukturálódása, invenciózusságával minden bizonnyal a nagyregény iránti olvasói várakozásoknak is eleget tesz. Azonban a regény történelmi diskurzusa, makro- és mikroszerkezete, cselekményvezetése, narratori hangja, perspektívája, beépített műfaji kódjai sajátos jelentéseggyütttest eredményeznek, amelyek során formaképző eljárások segítségével olyan szabályszerűségek képződnek, amelyek elsősorban az adott műalkotáson belül működnek, s amelyek ugyan nem látványosan, de kellő alapossággal és radikalitással kérdeznak rá mind a történelmi narratívával, mind az irodalmi hagyománnyal folytatott dialógus lehetőségére.

¹ Részlet egy hosszabb értekezésből

A történelmi tér és idő

A *Hollóidő* történelmi regényként való olvasata azonnal egy sor kérdést vet föl, mielőtt a szöveg konkrét idő- és térvizonyait kíséreljük meg átgondolni. Az egész regényben egyetlenegy dátum sem szerepel, a történelmi időt tehát csak hozzávetőlegesen lehet kikövetkeztetni. A török hódoltság idején és területén járhatunk, a XVI. század végén, a tizenöt éves, más néven hosszú háború előtti utolsó békeévekben és a háború első évében. Ezt azonban ilyen bizonyossággal nem könnyű állítani, csupán következtetni lehet rá, méghozzá egymásnak ellentmondó történetrészek segítségével. Még a korban igen jártas szakembereket is megtéveszti, hogy a regény végén olvasható csatajelenet több korabeli ütközetrel is hasonlóságot mutat. Közülük Mester Béla gondolatmenete látszik a legvalószínűbbnek: „Az 1593. november 3-án vívott pákozdi csatában körülbelül háromezer török esik el, mint a regényben, és szintén a háború elején történik, azonban nem főemberek vezetik és nem közvetlenül várostromhoz kapcsolódik, ellentétben a könyvbeli részletekkel. A regényben leírt események nagyjából Esztergom második, 1595-ös ostromakor a török felmentő sereg augusztus 4-én történt visszaverésével egyeztethetők össze, ekkor azonban már régebben tart a háború; igaz, hogy a regény végén megjósolt nagy, anyaországi török hadsereg valóban a következő évben érkezik meg.”²

De török császárok, királyok, főurak neve sem ad határozottabb kiindulópontot, ugyanis a regény nem róluk szól, nem a nagyvilág eseményeit idézi meg, hanem a kisvilág hétköznapi szereplőiről mondja történetét.³ Valós neve a regényben az országoknak van, a városok közül Temesvár, Buda, Debrecen, Mohács, Kolozsvár, Gyulafehérvár jelenik meg, ám nem konkrét regénytérként, ahol a regény cselekménye játszódna, hanem csak az említés szintjén. Revek mezővárosról, ahol a regény történetének nagy része játszó-

² Mester Béla: *Hatalom, ember, technika* Szilágyi István prózájában. Kijarat Kiadó, Budapest, 2004, 130. l.

³ A történelmi idő pontos behatárolásával szinte mindenki foglalkozott a *Hollóidő* recepciójában. Márkus Béla a szereplők tettei, elejtett szavai, utalásai alapján következtet a regényidőre: „Abba az időbe is eljuttat tán, amikortól János Zsigmondnak a Habsburgokkal kötött 1570-es speyeri szerződése, valamint a drinápolyi béke nyomán törvény mondja ki az ország három részre szakadását, s Erdély országgrész államformája a fejedelemség lesz. Miközben a császár legkedvesebb fiának szólítja leveleiben a fejedelmet, aközben ennek országnagyjai a király felé is »riszálják a farukat«, de elfogadják a segítséget a török hadától is – hangoztatja egy beszélgetőtárs, a másik pedig bizonyos báróknak rója fel, hogy »mindig beleviszik valami szarba a fejedelmüket«. Másutt a császár és a király között »idestova húsz esztendeje« megköött frigy kerül szóba, vélhetően Izabellának arra az 1551-ben hozott döntésére célozva, hogy János Zsigmonddal együtt elvonul, átadva országát Ferdinándnak. Ismét másutt ironikus levélrészlet tudat a mesei segítségről: a magyarok erősítésére, a törökök gyengítésére a pápa, a spanyol király meg a »Moszka császár« mi mindent ígér küldeni.” (Márkus Béla: *Titkok pályáján kerengeni. Tiszatáj*, 2003. 2., 81. l.)

dik, annyit tudhatunk meg biztosan, hogy valahol a Hódoltság déli részén található. „Néha úgy tűnik, a temesvári, máskor vélhetően inkább a budai vilajet valamely szandzsákjában. Gondolhatnánk, hogy a Duna (Dárim) partjához közel, hiszen a regényben említett hódoltsági protestáns zsinatot csak errefelé tartottak – Hercegszőlös, 1576. A második részben azonosítható a Tisza (Harmos) és mellékfolyói, az útba ejtett városok közül Radva talán azonos lehet Váraddal, később Karabátor az ecsedi várral, utalva a vár uraira, a Báthoriakra, és másik központjukra, Nyírbátorra is. Később viszont azon a Harmoson, amelyen korábban máramarosi tutajok úsztak le, már nyugatról jövő német hadak szállnak partra, és szó esik valamely, a folyó két partján fekvő, török kézen lévő vár – talán Esztergom-Párkány – ostromáról, vagyis a Tiszából hirtelen Duna lesz, a Dárim folyónév pedig elő sem fordul.”⁴

A történelmi idő és tér szándékolt jelöletlensége és elbizonytalanítása a történelem és a történelmi regény felfogásának hagyományos jellegére kérdez rá. Nem zavarja ugyan össze a történelmi eseményeket, csupán jelzi, hogy nem a történelmi referencialitást, a történelmi vonatkozásrendszert állítja központi funkcióba.⁵ Éppen ezért a történelmi nevek és valós helyszínek találgatása helyett sokkal célravezetőbb és hitelesebb azt a gondolatmenetet követni, amely korszerű történetelméleti és módszertani ismereteket hasznosítva a korabeli mikrotörténeti tudásanyag és a regény szövegének egybevetésével rekonstruálja a történelmi időt: „a kézi tűzfegyverek, mint régóta létező, de a keresztény oldalon tömegesen hadrendbe csak nemrég állított eszközök, a tűzfegyverekkel még nehezen barátkozó kopjával rohamozó erdélyi lovasság és a még teljes létszámú és harcértékű, ugyanakkor rendőri, valamint mai szóval titkosszolgálati és kimondottan szolgál feladatára, például vadhajtasra is használt erdélyi fejedelmi »kék darabontok«, a törökénél már jobb nyugati tűzértség, az első ízben technikai fölénybe kerülő, ám a töröknél még mindig fegyelmetlenebb és rosszabb logisztikájú magyar–

⁴ Mester Béla: I. m., 129. l.

⁵ Ennek ellenére az értelmezők többsége szándékolatlan, véletlenszerű anakronizmusokat vagy tévedéseket is kimutat a regényben. „Lapszusnak tekintendő vajon az, hogy az író a reveki gyülekezet ajkára adja az »Örvendezetek egek...« kezdetű húsvéti dicsőítést, amelyet egy bizonyos Bátor István írt? – teszi fel a kérdést Alexa Károly. – Hiszen ő nem azonos sem a reformáció előtt elhalt királyi asztalnokkal és erdélyi vajdával, sem a nádorral, sem a somlyói előnevű fejedelemmel és lengyel királlyal, sem az ecsedi predikátummal megkülönböztetett s a regényben mintának választott országbíróval, kegyes elmélkedések költőjével. Ez a szerző egy gömöri esperes a XVIII. század második feléből, akinek énekét 1806 óta mondják a »kálvinisták.«” Ugyanígyennek számít „az »Isten szent angyala...« kezdetű ének, amelyet ugyan a XVI. század első felében költött Luther Márton, ám csak 1635-ben nyomtattak ki magyarul. Viszont az »Ím, békjöttünk nagy örömmel...« XVI. századi eredete felől aligha lehetnek kétségeink, jóllehet dallamát először csak a XVIII. század közepéről ismerjük.” (Alexa Károly: Magyar történelem, magyar mitológia. Kortárs. 2002. 11., 106. l.)

nyugat-európai szövetséges hadsereg mind a tizenhatodik század végének jellegzetességei, pár évtizeddel későbbi csatákról szólván ez a haditechnikai leírás már anakronizmus lenne.”⁶

Történelmi figurák

A valós „nagy történelmi” figurák, vagyis a hadtörténet alakjai csak az említés szintjén jelennek meg a regényben, mintegy utalásokként funkcionálnak. A szereplők kiléte után nyomozó további okfejtések közül kiemelhetjük még azt, amely az országbíróként emlegetett Kálói Farkasban ecsedi Báthori Istvánt ismeri fel, aki 1589 és 1605 között valóban országbírói tisztséget töltött be. Valamint Mátyás főherceg alakja tűnik valószerűnek, aki valóban részt vett a csaták többségében, és csak mint a Király Képe jelenik meg a történetben. A név nélkül említett erdélyi fejedelem Báthori Zsigmond alakjára emlékeztet, ő az az uralkodó, akiről azt tartják, hogy állhatatlan volt, nem törődött az államügyekkel. A regény gátolja is a referenciális olvasásmódot, méghozzá vélhetően nem szándékoltan vagy ironizáló szándékkal, netán a történész beállítottságú olvasók bosszantására, hanem a történet logikájából következően, ugyanis a szöveg olyan módon jeleníti meg a történelmi figurákat, ahogyan belső logikája, szerkezete, a történet motivációja megköveteli. A történelmi regény valósága ugyanis sohasem történeti, hanem belső logikája szerint való.

Ezért bizonytalaníthatja el a lehetséges olvasatot apróságok sorozata, mint például az a tény, hogy ugyan Zsigmond katolikus volt, és „a kortársak által kárhóztatott papi befolyás jezsuita gyóntatójára értendő, ez az atya a regényben viszont nem tudott volna oly felhőtlenül beszélgetni a debreceni református püspökkel a revekai paplakban, így »meg kellett reformálni« fejedelmestül”.⁷ Hangsúlyos helyen szerepel még, és vélhetően valós alak volt Orbai Miklós, a református udvari pap, ám a történészeket zavarba ejti, ugyanis a katolikus fejedelemnek nem lehet református udvari papja, ezért a regény szuggesztíója ellenére a fiktív alakok közé sorolják.

A történész kutató azt is tudni véli, Pásztor Péter debreceni püspök alakja mögött Melius Juhász Pétert ismerhetjük fel. De rögtön azt is hozzászói: „alakjával viszont nem egészen férnek össze a regényben ábrázolt vallási szokások, hiszen az ő idejében és befolyási területén nem harangoztak és polgári ruhában tartották az istentiszteletet. (Ismeretlen volt még a mai lelkészi palást mint a papi hivatás jelképe.) A debreceni rend szerint a temetés sem az egyház, hanem a keresztyén atyafiság feladata volt, a gyülekezet a temetést követő legközelebbi rendes istentiszteleten emlékezett meg a halottról, így a későbbi szokások visszavetítésének kell tartanunk, hogy a regényben

⁶ Mester Béla: I. m., 130. l.

⁷ Uo., 131. l.

a temetéssel meg kell várni a lelkészt.”⁸ Arról a zavarról pedig már szinte felesleges is szót ejteni, hogy a sok párhuzam ellenére Melius Juhász Péter nem illik bele az időrendbe, hiszen a történet feltételezett történelmi idejében már nem jelenhetne meg, ugyanis jóval a tizenöt éves háború előtt – meghalt. Az egyik leghihetőbb és legeredetibb azonosítási szempont a nevekkel való párhuzam, a Pásztor Péter–Juhász Péter névhasználat van olyan erős és indokolt motívum, amelynek eredője a regényvilágon belül keresendő, mint az azon kívüli történelmi párhuzamok.

Nem történelmi személyekről beszélhetünk tehát, hanem történelmi előképekkel, modellekkel találkozhatunk. Szilágyi a regény egyik főhősét, Terebi Lukács tiszteletest Szegedi Kis Istvánról mintázta, akinek az életrajzát tanítványa, Skaricza Máté megírta, és abból részletesen meg is ismerhető. A Wittenbergben tanult református iskolamester, majd lelkész életének mikroadataihoz tartozik, hogy későn alapít családot, majd többször megölygyöl és megházasodik, gyermekei közül pedig sokan csecsemőkorukban meghalnak. Terebi Lukács tiszteletes regénybeli életrajza olyannyira hasonlít az övéhez, hogy joggal feltételezhetjük, az ő élete szolgál alapul Terebi Lukács regénybeli figurájához.

De vajon közelebb visz-e bennünket e nagy formátumú regény értelmezéséhez a történelmi azonosságok felderítése? Aligha. Habár a regényben több azonosítható történelmi elem van még annál is, mint ami a kortárs történelmi regényekben elvárható, az említett elbizonytalanítás és a regénylogika sajátos mechanizmusa, mellyel a motívumokat és a körük szerveződő jelentéshálót működteti, azt eredményezi, hogy a regény első síkján nem a történetiség rekonstruálása jelenik meg. A regénytér és -idő lebegtetett, a tények szándékolt vagy szándékolatlan összezavarása a történetiség képzelet helyett a plasztikusan megjelenített, imaginárius tér és idő konnotációit erősíti.

Szövegek dialógusa

A *Hollóidő* két részből áll. Az Első könyv címe *Lovat és papot egy krónikáért*, a Második könyv pedig a *Csontkorsók* címet viseli.

A regény két részének összefüggése jelentések sorát tárja a regényhez. Vannak olyan értelmezők, akik szerint az első könyv az Ószövetség, a második könyv az Újszövetség „mintájára” készült, s ezt a két szöveg egymáshoz való viszonya, motívumkapcsolódásai alapján feltételezik: „A hagyományos keresztény hermeneutika szerint is a két Testamentum egymásból magyarázódik, mert analógiák vannak közöttük. (...) Ahogyan Krisztust a Koponyák hegyén feszítették meg, Téntás is a koponyapiramis csúcsán látja meg Fortu-

⁸ I. m., 144 l.

na fejét. Csupán az Atya–Fiú viszony változik meg, mert itt az atya áldoztatik fel – talán saját múltbeli hibáját levezeklendő?”⁹

A bibliai asszociáció nem véletlenül kerül a regény értelmezésének körébe. A regénycím is hordoz erre irányuló utalásokat. A holló szimbóluma a jelentések sűrű hálóját társítja a regényhez. A bibliai özönvíz történetében Noé elsőként hollót küldött a szárazföldre, de a holló nem tért vissza, mert a vízen úszó holttestek elégséges táplálékkal szolgáltak számára. A kereszténységben az elbukottak, a bűnösök és a bűnök jelképévé vált. Ennek ellenére Isten gyakran felhasználja arra, hogy kiválasztottainak, szentjeinek eledelt vitessen vele. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a regény egyik központi figuráját Fortuna Illésnek nevezik, máris új összefüggések nyílhatnak a cím értelmezésében, a holló ugyanis az ószövetségi Illés prófétát is táplálja. A regénycím értelmezésében pedig kétségkívül a rossz, a sötétség jelentésmezéjét idézi. A középkori ábrázolatokon például az akasztott ember szemét holló vájja ki.

A regény első részében a főhős, Tentás, Terebi Lukács apródja a tiszteletes és Fortuna Illés iskolamester szavait hallgatja, majd hallás után le is jegyzi, amelyek leginkább bibliai indíttatású elmélkedésekhez hasonlíthatók. Kettjük hitvitázó dialógusai is a bibliai szövegek beszédmódjára emlékeztetnek, Tentás „istenes, bibliaos elmélkedéseknek”¹⁰ nevezi őket.

A regényszöveg ritmusát a benne megjelenő változatos kisepikai formák gazdagítják. Ennélfogva az értelmezők némelyike úgy véli, „Szilágyi »társzerzője« szinte valamennyi ide köthető emlékiró. Ám a szerzői szándék minden konkrét történettel való megfelelést kerül.”¹¹ Hogy az értelmező ezúttal jócskán téved, arra Mester Béla alapos tanulmány keretében világít rá. Szerinte a legjelentősebb intertextuális elemek közé tartozik, hogy a már említett, Szegedi Kis Istvánról szóló, eredetileg latinul írt Skaricza-féle életrajz magyar fordításaiból fordulnak elő részletek a regényben. „S amikor úgy tűnik, hogy Fortuna Illés korabeli históriás éneket mond, akkor is Skariczát idézi. „Már Gyula és Sziget is szörnyű romlással elestek» – ez az idézet azonban nem részlet, hanem maga a teljes mű. Skaricza verseli így meg kora eseményeit”¹² – állítja.

A Skaricza-életrajzból sorra kikeresi a regény azon motívumait, amelyekre az Első könyv épül. Az ő leírása szerint – akárcsak a *Hollóidőben* – a templomból hurcolta el az ottani lelkészi hivatalt betöltő Szegedi Kis Istvánt a mezőváros több polgárával együtt a kaposvári Gyafer vajda azzal az ürügy-

⁹ Mészáros András: Szélgjegyzetek Szilágyi István *Hollóidő* című regényéhez. Kortárs, 98. l.

¹⁰ Szilágyi István: *Hollóidő*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2001, 16. l.

¹¹ Olasz Sándor: „Más idő? Más világ?” együttlítás és elbizonytalanítás az újabb történelmi regényekben = Regénymúlt, regényjelen. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2006, 138. l. De hasonló következtetésre jut Alexa Károly is idézett munkájában.

¹² Mester Béla: l. m., 134. l.

gyel, hogy kóbor hajdúkat keres. Szegedi sokáig raboskodik török börtönökben, az életrajzíró leírja megkorbácsolásának történetét, valamint olyan apró részleteket is, hogy a pap segítségére siető embert a korbács nyelével mellbe lökik. Skaricza Máté örökíti meg azt is, hogy a tiszteletes kiszabadítását megkísérli egy háromfős küldöttség, Melius Péter debreceni, Czeglédi György váradi lelkész és az erdélyi fejedelem küldöttként Fegyverneki Balázs, úgyszintén sikertelenül. Szegedi Kis István úgy szabadul meg, hogy egy kereskedő felesége végrendeletében nagy összeget hagy erre a célra, a hiányzó részt pedig a hívek gyűjtik össze. Skariczánál is megjelenik a rabcsere és a Világkrónikának egy olasz származású török tisztviselőhöz való eljuttatása, ám csak mint mellékes motívum.

Mester Béla azonban ezzel sem elégszik meg. A korabeli Skaricza-életrajzot és a *Hollóidőt* szövegszerűen is egybeolvassa. Skaricza így írja le Szegedi Kis István megvádolásának történetét: „»Mikor a zsarnok előtt megjelentek, az ismerve ennek az embernek tekintélyét, egyéb fenyegetések közt így szólt egyenesen Szegedihez: Te pap, miért szoktál vakmerően és eb módjára minden szomszédos várba, mégpedig a magyarok váraiba szétfutkosni? Nemde régóta tudom már, miféle dolgokat művelsz? Teszek róla ezután, hogy te magad se légy efelől tájékozatlan. Ezekre a merő fenyegetésekre és dühöt lihegő szavakra pedig a kegyes férfiú így válaszolt: Nekünk, akik innen vízzel, onnan tűzzel vagyunk körülveve, még ha nem is akarjuk, akkor is oda kell elmennünk, ahova kényszerítenek bennünket. A pogány ezen még inkább felindulva, tüstént a maga börtönébe hurcoltatta Szegedit, ahova nem is akarta.«¹³

A *Hollóidő*ben pedig a következőképpen olvassuk a jelenetet: „»– Olyasmit róttak fel neki, hogy följárt a végekbe hajdanán – folytatta Illés mester. – Ebből annyi igaz, hogy egy ízben, talán tizenöt évvel ezelőtt, az akkori begler kérésére folszekerezett kikönyörögni valamelyik végvár kapitányától ezeknek egy lesen fogott hadnagyát. Lukács a tisztet kiszabadította nekik, de úgy, hogy még a váltságdíjat is a revekiektől szedte össze, pedig ezeknek sohasem volt erős oldaluk az adakozás. Most viszont ráolvasták. »Vakmerőn, eb módjára hogyan merészeltél szomszédos várakba, köztük magyarokéba eljárni.« Erre ez a szerencsétlen nemhogy nem mentette magát, még bár azt sem mondta: »hisz oda ti küldtetek, őrzöm a pecsétes leveletek«, ehelyett megvetette a lábát, s konokul azt felelte: »Nekünk, akik innen vízzel, onnan tűzzel vagyunk körülveve, még ha nem is akarjuk, oda kell mennünk, ahová kényszerítenek bennünket.«

– Ezt kegyelmednek szánta válaszul. Amiért a mester mindig a jámborságát róttá fel.»¹⁴

¹³ Uo., 137–138. l.

¹⁴ Uo., 137–138. l.

Azt tapasztalhatjuk, hogy míg a világtörténelmi helyszínek és események alig-alig jelennek meg a *Hollóidő*ben, addig az intertextualitás alakzatai igencsak gyakoriak. Azzal végképp nem foglalkozhatunk, hogy a Skaricza-életrajz motívumai mennyiben feleltethetők meg a referencialitás kritériumainak, vajon mennyiben „igazak” állításai, s mennyi bennük is az írói fantázia, a megszerkesztettség okozta hangsúlyeltolódás, az azonban kiderül, hogy a *Hollóidő*nek szinte mintaszövege Skaricza Máté életrajza, amelyet viszont nem reflektálatlanul idéz vagy mesél át, hanem termékeny párbeszédet folytat vele. Jeleneteket rendez át, megváltoztatja az események menetét, fontosságát. Amíg Skariczánál a Világkrónika csak mintegy mellékes elemként jelenik meg, addig nem túlzás azt állítani, a *Hollóidő*ben a legfontosabb motívummá válik, központi helyre kerül, melynek jelentései a regény szövegén is túlnöve világképpé válnak. Az életrajzban megjelenő rabcsere gondolata pedig egyenesen döntő hatással lesz mind a szereplők életére, mind a regény cselekményszövésére. Azt mondhatjuk, a *Hollóidő* dialógust folytat a tizenhatodik századi szöveggel, mégpedig nem a történetiség, hanem a regénylogika mentén.

A fenti párhuzamos idézetek azonban még egy fontos elemre rámutatnak. Skaricza leírása a *Hollóidő*ben párbeszédbe illeszkedik, Tentás és Fortuna Illés beszélgetnek róla. Ebből azonban nem csupán arra lehet következtetni, hogy tulajdonképpen csak annyi a fontos belőle, „amennyi élet- és történelemszemléletet Tentás tanulhat belőle saját további története és a regény további menete számára”,¹⁵ hanem kiviláglik, hogy a betétként megjelenő kisepikai formák gazdagsága és a kommentár mint narrátori megközelítésmód fontos regényszervező eljárása a *Hollóidő*nek.

A műfaji kód heterogenitása

A *Hollóidő* jó néhány kisepikai formát is magába olvaszt. Mindenekelőtt az Első könyvben láthatjuk ezt, amikor Tentás, az apród lejegyzí mestereinek borozás közben folytatott beszélgetéseit, majd a másolás során címmel látja el őket, és összefoglalókat, summákat ír előlük a régi magyar krónikáiról hagyományra emlékeztetően. A lejegyzések sora azonban elmarad, miután Terebi Lukács tiszteletes börtönbe kerül, az apród egyszerűen ráun a másolásra, és mint korábban, a lemásolt íveket fölviszi a padlásra, és az ott őrzött koporsókban helyezi el, mintegy ironikusan utalva az írott szó sorsára, jelentőségére.

De megjelenik itt a Luthert idéző asztali beszélgetés (és lejegyzése), a protestáns prédikáció, a bibliai idézet, a bibliamagyarázat, a bibliai átok, a hitvita, a korabeli okmány s a hivatalos levél, a novellaszerű betét, a mese, a látomás, a legenda, a drámai dialógus is mint olyan kisepikai műformák,

¹⁵ Uo., 138. l.

amelyek a történetelvű cselekmény linearitását megszakítják, pontosabban beépülnek a regény szerkezetébe, némelyik közülük – például a vízió – fontos előre- és visszautaló funkciót kap a történet során.

A regény elején a reveki paplak háza népe elevenedik meg. Az ott élők, vagyis a regény szereplőinek száma korlátozott. Itt van Terebi Lukács tiszteletes és apródja, Tentás, valamint a ki tudja, honnan jött Fortuna Illés iskola-mester. És az asszonyok, a tiszteletes legújabb felesége, Hódy Ágó, korábbi feleségétől való kamasz leánya, kese-Kata, valamint Baga Rozál, a dajka, a ház mindenese. A közösség tagjai többnyire egymásra vannak utalva, szinte el vannak zárva a külvilágtól, s a közöttük szövődő bensőséges kapcsolatok együttese a családregegy-jelleget is felidézi.

A regény második részében a pikareszk regény szabályai szerint bonyolódik a történet, melynek tétje, hogy a szereplők elérik-e céljukat, odaérnek-e rendeltetési helyükre. Eközben sok akadályt kell legyőzniük, látomásokkal, emberfeletti erővel birkózniuk, végül pedig az életükért kell megvívniuk a csatát.

Az Első könyv mondja el a főhős, Tentás életének történetét gyermekkorától a világba való elvándorlásáig, közben felfedezhető, hogyan válik mind érettebbé, találékonyabbá, hogyan szerez egyre nagyobb ismereteket mind tudásanyag, mind az emberekkel való viselkedés tekintetében. A regény utolsó nagyjelenetében úgyszintén neki van központi funkciója. Mégis, a regény első részének viszonylagos statikussága miatt nem állítható, hogy az ő figurája hordozná a fejlődésregény vagy a nevelődési regény műfaji attribútumait. A Második könyvben viszont a világgá ment ifjak valódi, gyökeres változáson, nevelődésen mennek keresztül, megtanulják a vívás tudományát, tapasztalatokat szereznek életről és halálról, úgyhogy ebbe a részbe épülnek be erőteljesebben a fejlődési regény műfaji kódjai.

A második rész látomásos romtemplomi nagyjelenete a kísértethistóriákat idézi. S nem kétséges az sem, hogy a regény egészében véve átfogó létértelmező célokat is maga elé tűz, ezért az egzisztenciális regény sajátosságait is magán viseli.

A krónika csak a regény második részében kerülhetne hangsúlyozottabb funkcióba, részletező leírásaival éppen ott, ahol a történész sem talál sem értékelhető történeti utalásokat, sem szövegszerű korabeli előképet. A krónikának mégsem műfajként lesz nagy szerepe, hanem általános létszimbólumként, amely a lét- és történelmértelmezés felé mutat.

A műfajok azonban természetesen nem válnak el a regényben, az egzisztenciális vonatkozások például a regény minden szintjét átjárják, míg a családregegy fonala egy idő után elveszik, és a kalandregény veszi át a szerepét. A műfajok valójában felidézendő kódokként funkcionálnak, jelentőségük egyenértékű, és a narrátori pozíció és szemléletváltás alakulásához igazodnak.

Elbeszélt tér és idő

Amit a regény első könyvének megképzett teréből látunk, valójában igen kevés, és főként semmi köze konkrét történelmi helyekhez. A színhely Revek mezőváros paplakja és kertje, valamint a szomszédos templom a cinteremmel, ezenkívül a mezővárost körülvevő mező, ahol a csikónevelő fiúk tanyája található. A narrátor csak néha tekint ezen túlra, a török világba, az emin székhelyére, valamint a bagosi börtönre. Minden más helyszín, vagyis a nagyvilág csak a ritka vendégek közvetítésével érkezik a történetbe, vagy a szereplők múltbéli életéről szól. Revek és a nagyvilág között Fortuna Il- és iskolamester személye létesít kapcsolatot, ám hogy pontosan milyen, hogy hol, merre jár, milyen világot ismer meg, azt mindvégig homály fedi. A Második könyv viszont radikálisan szakít ezzel a térrel, a reveki fiúk előtt megnyílik a nagyvilág, s immár a túlságosan is szűkre szabott teret felváltja a határtalanság, s mivel a reveki fiúk sem azt nem tudják soha, hol vannak, sem hogy merre tartanak, a tér körvonalait vesztetté, imagináriussá válik, amely apokaliptikus vízióba torkollik a regény végén.

Az első könyvben az idő meglehetősen lassúságát érzékeljük. A cselekmény ideje és az elbeszélt idő között nincs érzékelhető eltérés, a reveki paplakban ugyanolyan lassan múlik, kimérten telik az idő, mint amilyen lassan és kimérten közvetíti felénk ezt a narráció is. A tér állandósága és az idő múlása, amely a természet rendjét követi és vissza-visszatérő szabályszerűségei vannak, a belterjesség nyugalmas idilljét idézi fel. Még akkor is, ha tudjuk, a tiszteletes a bagosi bég börtönében sínylődik, a kisvilág terének és idejének pontosan körülhatárolható biztonsága veszi körül a szereplőket. A cselekmény lassan halad előre felé, s ezt az előre- és visszautalások meg-megakasztják, de nem kérdőjelezi meg az idő lassú múlását, a narrátor kényelmesen elidőz egy-egy jelenet ábrázolásánál, apró részletekre derül fény, a természet ihletett leírását olvashatjuk, gyíkok sütkéreznek a napon a kertben, a szerelmi jelenetek során galambbúgás hallatszik. Megannyi jele az aprólékos látatásnak és a felidőző szimbólumteremtésnek, a visszatérő motívumok hálója kialakításának.

Hogy mennyi lehet a cselekmény ideje, nem tudhatjuk pontosan. Az idő múlását az első részben a hold változásai jelzik, az ismétlődő motívumként megjelenő „hanyatt dőlt holdkaréj”, egy idő után azonban már nem tudjuk, hogy újhold van vagy holdfogyatkozás, az évszakok változása, a természet megújulása jelzi múlását. Mellesleg mintha többször következne össze tél, mint télre tavasz, ám az is lehet, hogy ez érzéki csalódás, amelyet az idősíkok változtatása okoz; mégis meglepő, amikor a regény vége felé megtudjuk, hogy Terebi Lukács tiszteletest csupán húsz hónapig tartották fogva a bagosi bég várbörtönében, ugyanis a kalendáriumi idő váltakozásával párhuzamosan a kamasz szereplők éretté válása is lejátszódik, ami szintén az idő

múlását mutatja, és talán hosszabb folyamat eredménye lehetne, az elbeszélő meglehetősen sokat foglalkozik a kérdéssel. „Volt a világban rend, ha nem is a Szentírás meghagyása szerint való”¹⁶ – áll már a könyv legelején. Ami utal a természetes világrendre, de arra is, hogy valami még sincs rendben ezzel a világgal, ha már a tiszteletes börtönben ül, feszültség is lappang a viszonylagos békés élet háttérben. Mindazonáltal éppen a rendképzetek hívják elő az Első könyv kapcsán a békére való asszociációt, egyes értelmezések a béke könyvének mondják,¹⁷ aminek ellentmond a regény szövegszerű olvasata és kérdése: „Vajon a béketűrés valóban békeidőt terem?”¹⁸ Nem a béke, inkább a béketűrés könyve tehát az Első könyv. Mert a békét, a nyugalmas elidőzést nemcsak a bagosi várban sínylődő tiszteletes kiszabadításának gondolata zavarja állandó jelleggel, hanem Fortuna Illés megjelenései és a hozzá köthető történetek is feszültséggel telítik. A cselekmény mégis inkább az otthon regényeként olvastatja az Első könyvet.

A második könyv ebben a kétpólusú, metaforikus meghatározásban a háború könyve.¹⁹ Ezt a párhuzamot alátámaszthatja a történelmi idővel való összecsengés is, miszerint a tizenöt éves háború előestéjének utolsó békeéveiben és a háború első éveiben játszódik a történet. A Második könyv gyökeres fordulatot hoz az időkezelésben is. A fiúk, akik hosszasan készültek útjukra, évekig a reveki határban bujdosva csikót neveltek, abban a reményben, hogy egyszer elindulhatnak, együtt, hogy megalapítsák a várost, nem tudják, merre haladnak, ezért képzeletükben rajzolják meg útvonaluk térképét. Kinyílik előttük a nagyvilág, mégis a történet során fel-felbukkanó Fortuna ad nekik irányjelzéseket, utasításokat, merre haladjanak. „A *Hollóidő* Második könyve mintha a Balassi-féle »tábori élethez« vezetné vissza a falusi ifjakat. A gyermek- és az ifjúkor határának vagányságából, alternatív életforma-igényéből, kitörés- és kalandvágyából történetük fokozatosan a vitézi virtusra, katonacéltre, hadviselésre való felkészülésbe vált át. Az ártatlan ifjú belesodródik a történelmi mozgásokba, szinte öntudatlanul, akaratlanul lép be a história mechanizmusába.”²⁰ Egy forgószelel apokaliptikus képével kezdődik, s az abban megmutatkozó fölfokozott gyorsaság mindvégig jellemző lesz a regényre. Immár az Apokalipszis lovasai vágtnak előre nem ismert céljuk felé, könyörtelenül lincárisan, amikor összemosódik minden, „[M]ert szökik az út elől az idő, idő elől az út”.²¹ Az otthon helyett a végleg elvesztett tájékozódási pontok, az otthontalanság regényévé válik a Második könyv.

¹⁶ *Hollóidő*, 9. l.

¹⁷ L.: Alexa: l. m., 106. l.

¹⁸ Szilágyi István: l. m., 14. l.

¹⁹ L.: Alexa: l. m., 106. l.

²⁰ Thomka Beáta: *Történelem, tapasztalat, regényretorika = Glosszárium*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2003, 36. l.

²¹ Szilágyi István: l. m. 291. l.

A reveki fiúk szándékolatlanul is azt a cselekvésmintát követik, hogy „úgy szaladjunk, hogy többé vissza se merjünk nézni szülőtte földünk tájaira”.²²

Az idő fogalmának ezenkívül szimbolikus jelentése is van a regényben, természetesen a regénycím már kifejtett jelentéseihez köthetően, amely a szöveg két könyvét egyúttal egybe is fogja. Kommentárjelleggel, zárójelben jelenik meg, mint az időhöz köthető metaforák mindegyike („Hogy lesz ezután? Holló gyomlálja, tépdesi az idő szemét? Avagy hollóvá lesz az idő? Hollóidő?”). Másutt viszont ezt olvassuk: „(Amikor a házhoz jár megtérdelni az idő)”²³; (Avagy amikor visszakiváncozik láncaiba az idő.); (Avagy a korbács az idő kezében hervadni, foszlani kezd.)”²⁴; „(Vajon megbocsát-e az idő, vagy nem ismer könyörületet?)”²⁵ Olyan szentenciák ezek, amelyek néha megfejtethetők, máskor kevésbé körvonalazódik jelentésük, ám mindenképpen az idő fogalmának rétegezettségét, talányosságát jelentik be.

A mágia mint regényképző elv

A talányosság egyik megnyilvánulási formája a mágikusság, amely kihat a regény időkezelésére is. A mágia elsősorban a regény világképében mutatható ki. Tentás, a deák rendelkezik a szemmel verés képességével, mind negatív, mind pozitív előjellel. Ha kell, tüzet olt a csikónevelő fiúk reveki tanyáján, ha pedig arra van szükség, mint a regény kulcsjelenetében, a Világkrónika átadása során a bagosi várban, tüzet gyújt a pillantásával, sőt néhány mordályt is elsüt a tekintetével, a távolból, ráadásaként.

A regény mágikus világképének megképződésében mindenképpen nagy szerepük van a regény nőalakjainak is, akik hozzájárulnak ahhoz, hogy a zárt térben egyfajta mágikus tér és idő alakuljon ki a szereplők közötti viszonyok által, amelyben legkevésbé a racionális logika, sokkal inkább a prelogikus ösztönélet játszik szerepet. A fiatal papné, Hódy Ágó hisztérikus szerelmi vágytól fűtve beleharap a férfiak fülébe, orrába; látomásos, félig megbolydult létezéséhez hozzátartozik, hogy gyermekének halála után borjúszeptatáshoz vezető erotikus játékokhoz folyamodik, telénfejesi babonákat praktizál. De vele kapcsolatban alakul ki az a gondolat is, hogy „a kendervirág úgy rontja meg az elmét, hogy az emberfia aztán már vágyja azt a bolondulást,”²⁶ vagyis a kendernek mint ajzószernek a használatától sem tartóztatja meg magát. Tentás az ő közelében „fanyarédes, bódító gyomleheletet” érez. Aztán itt van Baga Rozál, a mágikus próza archetipikus nőalakja, a dajka, a gondoskodó, de terméketlen ösanya, valamint a hiperszexuális pappleány, kese-Kata, aki-

²² Uo., 379. l.

²³ Uo., 342. l.

²⁴ Uo., 343. l.

²⁵ Uo., 345. l.

²⁶ Uo., 175. l.

nek szeme „két eleven égpityke, mely kékecske, mint a lenvirág”. Az ő életüket, kiváltképp nemi életüket nem terelik korlátok közé holmiféle erkölcsi meggondolások, úgyhogy kizárólag az ösztön szavára hallgatva részesítik kegyeikben a férfiakat, de mindannyian legfőképpen Tentást. A testi vágy meghatározta nemi viselkedés ténye, az örömszerzésre irányuló létforma, az eksztázis önmagában még nem vonna mágikus aurát a regény szereplői köré. A narráció látószöge teremti meg ezt a hatást. A szereplők ugyanis normálisként élik meg viselkedésüket, a babonás, hisztérikus cselekedetekben nem látnak semmi rendkívülit. A testiség, a gyermekhalálok, a megbomlott elme látomásai természetes összetevői életüknek, melyek csupán a természet rendje szerint tagolják az életidőt. Az ő szemléletükben az események egyenértékűek, egymás mellé helyeződnek, tartozékai a „normális”, hétköznapi világnak, s csak a külső szemlélő láthat rá életük szövevényességére, viselkedésük szokatlanságára. Számukra természetes, hogy Terebi Lukács felesége Fortuna Illés gyermekét hozza a világra, és hogy kese-Kata Tentás gyermekével viselős, pedig a szomszéd falu tiszteletesének felesége. Csak mi látjuk sorsukat bonyolultnak, a benne élők nem. De bizonyos cselekvésmintákkal is ugyanez a helyzet: „Télen, amikor nagy garral tűzre kezdte aprítani a koporsókat, gondolván, hogy apad belőlük, holott ugyanannyi maradt...” – kezdődik az egyik leírás, és senki sem ütközik meg azon, hogy a padláson tárolt koporsókkal egész télen fűtenek a paplakban, azok azonban egyáltalán nem fogynak, valami mágikus erő következtében állandóan ugyanannyi van belőlük.

Hogy Tentás, a deák más, mint a többiek, azzal viszont tisztában vannak a regény szereplői is. A másság tudatállapotának jellegéből ered: amit kimond, egy idő után materializálódik, valósággá válik. A tiszteletes hazatérését követően ő emlegeti Bervecz vajdát, aki hamarosan meg is jelenik a házban. „Elég, ha kiszalad a szádon, és már nyakunkon a baj”²⁷ – aggodalmaskodik Baga Rozál. Úgyhogy korholják azért, amit mond, tiltják gondolatainak közlését. A reveki határban rejtőző és a nagy sorsküldetésre és -beteljesítésre váró fiúknak gyakran mesél, fantáziál, hazudozik is. A csikónevelő fiúk tudják ezt, és mégis bíznak benne, természetes adottságának tartják.

Furcsa átalakulás keletkezik a különféle helyzetek és tudatállapotok között. Az első szinten Tentás látomásos víziói beszélgetés nyomán kerülnek az álomba: „Darabontok sorakoztak, égett a papi porta, lovas közeledett a kerített város kapujához, ahol alabárd-sorompó ereszkedett elé. Aztán már önmagát kellett riasztania, nehogy elaludjon, mert egyszer csak szökdösve gurult elő valahonnan a szürke emberfő, azé a tárnokmesteré, rugdosták, tértgették a lovak, s az szaladt a porban a paták előtt. Felszökött fektéből, nehogy az a bronzos szürke fej átugorja az álom paláncját, és ott tovább építse,

²⁷ Uo., 341. l.

magasítsa azt a koponyákból rakott falat.”²⁸ Másutt könyv lapjairól lépnek le a figurák, a könyv fikciós tere, a valóság látomásos tere és az álom imaginárius tere ezáltal eggyé válik: „Az üveges tékából taláalomra kivett egy könyvet, belelapozott, deák írású régi fóliáns, volt benne írott kép is jó néhány. Talált köztük egy olyat, melyet a képiró deréktájt kettébe osztott, felső felében üdvözültek örvendeztek, míg lent kárhozatra jutott csontlények táncoltak, integettek, túl a pokol kapuján. Már csak ti hiányoztatok. Hogy majd beköltözzetek az álmomba ti is. Dehogyan vártak addig. Ha már itt voltak, reávigyorogtak, csontkezükkel leemelték koponyájukat, és odakínálták neki. Hogy rakja, építse belőlük azt a falat, amit álmában is.”²⁹ Az álomból a rémtörténetbe kerül a látomás, amelynek megelevenedésétől, valósággá válásától a deák tart: „Raknám én most már koponyákból a falat, csak maradványnak meg ott, az álomban. Ám újabban kigurulnak onnan a mezőbe, és az éber valóban tolonganak. De ezek már nem száraz csontgolyóbisok, igazi levágott fejek.” Hogyan lehetséges ez? A válasz a mitikus világértelmezésben keresendő: „lehet, mégis az álommal kezdődik a baj. Ha előbb az álom nem mutatná föl a koponyát, hogy rakjam belőlük a falat, másnap a dülő sem hozná zsákban a valódi fejeket”³⁰ – állítja Tentás. Az álomból valóság lesz, amikor a hajdúk kirakják a levágott török fejeket a paplak udvarára Fortuna Illés elé.

A regény két része között motívumok sokasága teremt összekötő kapcsolatot. Az egyik motívum a templom, amely a Második könyvben – valószínűleg nem véletlenül – romtemplomként jelenik meg. A forgószelet a templom tetején át halakat és egy bárányt is besodor, utalva ezek biblikus jelentéskörére, a háló pedig, amelyet egy Tentásra emlékeztető, titokzatos idegen fon, a „halak a hálóban” kozmikus kiszolgáltatottságára utal. A revekí fiúk látják, a titokzatos idegen előtt koponyák futnak, ő meg mintegy megbabonázva, fut utánuk. A koponyatorony motívuma tehát kiindulópontja a Második könyvnek, s majd végpontja is lesz egyúttal.

Amíg az Első könyvben az imaginárius ölt konkrét formát, addig a Második könyv végére egy ezzel ellentétes folyamat játszódik le, a látomásból lett valóság imagináriussá válik. A látomás megelevenedésének csúcspontján, a csata után Tentás a levágott fejeket rakja piramisokba, mesterének és apjának a fejét téve a piramis csúcsára. Ám ezután a valóság fordul látomásba, immár a deák indul lidércként a szétgurult koponyák után, azok meg „szaladnak előtte. Mintha terelné őket. Gurulnak, futnak vissza a mezőbe. Ő meg csak lépdel a nyomukban. A holtakkal terített végesség felé”.

²⁸ Uo., 138. l.

²⁹ Uo., 158–159. l.

³⁰ Uo., 389. l.

A narrátor és identitása

A *Hollóidő* mindkét könyvének narrátora harmadik személyű, azonban lényegi különbség van közöttük. Az Első könyv narrátora Tentás szemszögéből beszéli el az eseményeket. Olyan mindentudó elbeszélő azonban, akinek a pozíciója már az Első könyvön belül is változik. A regény első mondata meghatározza az elbeszélő nézőpontját: „Reveki éveire úgy gondolt vissza a deák, mint ha az ottvaló életre később is a harangláb toronyárkádjáról nézhetne alá.” A narrátor tehát felülnézetből, madártávlatból indít, és megnevezi a szemhatárt is: ami a reveki templom tornyából belátható. Az első mondat azonban már azt is előrevetíti a feltételes mellékmondattal, hogy ez nem lesz mindig így. Mintegy bejelenti az elbeszélői pozíció változását, amely az első hosszabb, novellisztikus betét után – melyben Fortuna Illés elbeszéli kalandos szabadulásának történetét Fényesagócs várából – be is következik. A harangtoronyból egyre lejjebb ereszkedik, és egyre részletezőbben tárja fel a körülötte levő kisvilágot.

Emellett – különösen a már említett kispikái formák, főként a drámabetétek során – gyakran elbeszélővé is előlép. Ilyenkor önmagát is megszólítja egyes szám második személyben. Másutt megjegyzéseket fűz a Tentás által lejegyzett vagy hallott beszélgetésekhez, s a regényben zárójeles szöveggént megjelenő kommentárok esetében is eldönthetetlen, ki beszél, a mindentudó narrátor, avagy Tentás: „Töltött a deák poharába. (Ilyen se volt még.) – Ágó, te megkóstolod? (Mi lelte Fortuna urat?)”³¹ A narrátor a szöveg előrehaladtával mindinkább eggyé válik Tentással. A narrátori pozíció változása ugyanakkor fontos regényszerkezeti elvet konstruál. A mindentudó narrátor ugyanis belelát mások gondolatába, kitalálja mások szándékait, sőt mérlegeli mindig az indítékok ellentétét is. Sok mindent tud az őt körülvevő világról, egyedül saját életére nincs rálátása. Sohasem tudja, vele magával mi fog történni, nem lát rá saját sorsának alakulására, s a világról sem tud többet, mint amit Tentás a regény világában betöltött pozíciójából tudhat, amire ráláthat.

Ebből következik, hogy számos cselekményelem és motívum előre- vagy visszautalásként, ismétlődő elemként bontakozik ki. Ilyen például Tentás identitása, amelynek kutatása a regény kezdetétől intenzíven foglalkoztatja a deákot. E köré a két cselekményszál köré fonódik az Első könyv: a tiszteletes kiszabadítása és Tentás származásának kiderítése a két fő témája.

Az Első könyv végére pedig rekonstruálható, hogy valójában mi történt Tentással. Fortuna Illés hozza el Terebi Lukácshoz, és sokáig árvának hiszi magát, következtetni próbál rá, kik lehetnek a szülei, Baga Rozálban gondolja anyját meglátni, a tiszteletest apjának gondolja. A deák származásának kiderítése folyik a regény lapjain, mignem kiderülni látszik, hogy magántörténetének kezdetén Terebi Lukács tiszteletes és Fortuna Illés iskolamester vetélkedik a fényesagócsi várúr gyönyörűséges lányának, Krisztinának a

³¹ Uo., 238. l.

kezéért. A leány az utóbbit választotta, ezért egy napon halva találták a várudvaron. Valószínűleg valaki a toronyból taszította le, és az is valószínűsíthető, bár nem bizonyos, hogy Terebi Lukács volt az. Ezután kényszerülnek mindketten menekülni, és kerülnek Revekre, majd Fortuna Illés ellopja fiát Fényesagócsról, és a tiszteletesre bízta nevelését.

Az árvaság motívuma szintén fontos regényt átszövő elem. Árvának hiszi magát Tentás, és – mint a visszaemlékezések során kiderül – Fortuna Illés is árva gyermek volt, amikor Fényesagócs ura magához vette és felnevelte. Egy helyen maga Fortuna állítja, hogy ez sem volt jobb a janicsárok sorsánál. A *Hollóidő* Második könyve pedig úgyszintén sokszor nevezi az útnak induló ifjakat árváknak. Az árvaság a hazátlanságnak is szinonimája a regényben. „Te nem tudod, mi az, hogy hovatartozás. És ezt neked nem is kell tudnod, hiszen nem gondod, mert odatartozol” – mondja egy helyen Fortuna Illés. A Második könyvben a fiúk fokozatosan veszítik el gyökereiket, fokozatosan válnak mind talajtalanabbakká, mind árvábbakká, holott a hajsza, amelyet átélnek és a kóborlás valójában céljuk, identitásuk megelégedésére irányul. A Második könyv egyik jelenetében pedig úgyszintén Fortuna Illést látjuk, ahogyan két fiúgyermekkel utazik, egy csecsemővel, Tentás fiával, valamint egy nagyobbacska fiúval, a sajátjával. Valószínűsíthető, hogy ők is árvaságra jutottak, vagy a janicsársors elől menekíti őket az iskolamester, a fiúk sorsa mintegy az apák sorsát ismétli a Második könyvben. Úgyhogy a regény két pólusának a metaforikus meghatározása során az identitás megtalálásáról, illetve végleges elvesztéséről is beszélhetünk. „Az a figuratív tér, ahol a mágikus realista írásmód a szubjektum önazonosságának megalapítását vagy megalapíthatatlanságát, a jelenlét lehetőségét vagy lehetetlenségét elképzei, a trópusként felfogott írás tere. Ha az írásmód narratívikai sajátosságait tekintjük, a jelenlétre, a jelenlét történetbe foglalás általi megalapozására való rákérdés leggyakoribb figuratív tere a mágikus realista regényekben motivikus szinten az íráshoz is több szállal kapcsolódó *genealógia*. A genealógia, a leszármazás az egyik legegyszerűbb elmondható történet, történetváz, a történet egyik archetipikus alakja. A világ történetbe rendezésének egyik célja a *kezdet* meghatározása, a szubjektum elhelyezése egy kezdethez, *eredethez* (és egy véghez) képest; a genealógia pedig nem más, mint az *eredettörténet* egyik paradigmatis formája.”¹² A regény fontos szervezőelve a genealógia kutatása, amely elsősorban Tentás magántörténetének szempontjából válik meghatározhatóvá. A deák magántörténete rekonstruálódik a regényben, de a Második könyvben egyetemesebb érvényt is kap. Tentás eltűnik belőle, és a Göncöl István nevű deákban nem ismerik föl teljes bizonyossággal a társai, és ő sem ismeri rájuk. Az identitásvesztés teljes mértékűvé válik.

¹² Bényei Tamás: Apokrif iratok: mágikus realista regényekről. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 112. l.

A Második könyvben a narrátor látóköréből eltűnik Tentás, az eseményeket a reveki tőzsérfiúk egyike mondja el. Azt, hogy pontosan melyik, csak valószínűsíthetjük, kikövetkeztethetjük abból, hogy kit nem említ név szerint a narrátor a szövegben. Egy alkalommal, amikor seregszemlét tartanak, felsorolják mind a húsz reveki fiút, aki elindul világot látni, s Darholc Máté az, akit nincs a listán, csupán ebből következően azonosíthatjuk vele a többes szám első személyű narrátort. Egy ő a reveki tőzsérfiúk közül, nincsenek egyedi tulajdonságai vagy tettei, amelyek emlékezetessé tennék, és nem is tudunk meg valójában semmi érdemlegeset, úgyhogy a történet elbeszélője elvileg bármelyik fiú lehetne. A reveki fiúk identitásvesztése a helyváltoztatással a kóborlás megkezdésekor már teljesen nyilvánvalóvá válik, s a narrátor ki is mondja: „Akkor már magunk sem tudtuk, valójában kik és mik vagyunk.” A Második könyv teljes egészében lineáris vonalvezetésű, eseménykövető krónika, amelyben az elbeszélő még annyira sem ismeri föl a valóság összefüggéseit, mint az Első könyv narrátora. Ugyanúgy nem lát rá saját életük legalapvetőbb eseményeire, s nem tudja azt sem, mi tetteik mozgatórugója. Kiszolgáltatottságuknak ez az eredője, s valójában itt kereshető az egész történet tragikumája is.

Beszéd és írás centrális pozíciója

Tentás a történetmondó metaforájává válik a regényben. „A történetmondás ezekben a regényekben alapvetően *mágikus* aktus – és ez a mágikus realizmus »mágikus pragmatikájának« alapja. A mágia (mint a talizmán-szavak esetében) nemcsak a történet szintjén van jelen, hanem az elbeszélés, a megnyilatkozás szintjén is, és ebben az értelemben nem más, mint az aktusként elgondolt történetmondás és nyelvhasználat egyik alapmetaforája: akár mint mutatvány, varázstrükk, akár mint olyan cselekvés, amelytől az elbeszélő létezése függ. Mindez rendkívül fontos a mágikus realista szövegek nyelvszemléletének értelmezésében, hiszen arra a sajátosságra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelv itt elsősorban nem a valóságról való beszéd, hanem a valóságot befolyásolni kívánó, azt »mágikusan« átalakítani vágyó cselekvés. Vagyis pragmatikai tekintetben a nyelv kilép a referencialitás kényszeréből.”³³ A könyv mágikus szerepét a belőle kilépő betűk erősítik: „Az apród a szembeni falhoz lépett, fölemelt egyet az öreg könyvek közül, ezeket még mind kézzel írták, fedelükön szakadozott, keshedt a borítás. Talán a klostros időkben maradtak itt.

- Tedd le, nehogy kinyisd! – kiáltott rá ijedten Hódy Ágó.
- Miért? Mi ütött beléd?
- Mind kibújnak, előmásznak, ha kinyitod.
- Micsodák másznak elő? A betűk?...” (...)

³³ Uo., 102. l.

Aztán megpróbálta látván látni azt, ami most Hódy Ágót rémisztene. A könyvoldalakról szerteáradó ezernyi szárnyas, csápos, kaszás betű csatasorba igazodik, úgy patakzik: tömött oszlopuk átvándorol a tárház padlóján, s mint parányi ostromlók serege rohan a képek tábláján fölfelé, majd rendre elnyelik őket a szegek ütötte sebek; aki pedig tovább, fennebb jut közülük, a kintől vonagló szájba zuhan.”

Hódy Ágó reszket a deák karjában, majd aléltan erőtlenedik. Úristen, ez most azt látja, amit az én képzeletem mutat neki...”³⁴ Mágia és valóság határán értelmezhető a történetmondás aktusa is a regényben, s ilyen ereje lesz a könyvnek is a regényben.

Az első részben a narrátor találékonyságára, ravaszságára épül a cselekmény dialogikus, drámai szerkezete. A cselekmény két főszál mentén bontakozik ki, a már említett identitáskeresés mellett a bagosi várbörtönből való kiszabadulás történetét beszéli el. A narrációt előre- és visszautalások, betétek lassítják, hogy eljusson a felismerésig, magának kell furfangos módon cselekednie. Például már a regény 38. oldalán olvashatunk egy elejtett megjegyzést, miszerint Lukács tiszteletes ki fog szabadulni a bagosi vár börtönéből. Ennek ellenére mit sem veszít intenzitásából az érdeklődés, hogyan történik majd mindez. A narráció a fokozatosság elvére épül, részletezően mutatja be azt a tudatállapotot és azt a cselekvéssort, amelynek során megtörténik a szabadulás. Tentás képzeletbeli tervet készít, amelyben fantáziája és a reveki rejtőző fiúk is segítségére vannak. Fokozatosan és fordulatosan épül fel a jelenet, a narrátor tudja, hogy nincsenek egyértelmű helyzetek, minden szándéknak, cselekedetnek meg kell nézni a fonákját is, hátha az vezet el a helyes megoldáshoz, különösen hihető ez, ha hozzávesszük, a törköket hagyományos módon a csalafintaság attribútumával kell ellátni, az ő eszükön kell túljárni.

Az Első könyv narrátorának hangneme, mivel Tentás szemszögéből beszél, mind intellektuálisabbá válik. Nincs ez ellentétben a mágikusság kritériumával. A deák mindinkább tudatára ébred annak, hogy szavai hatnak mások életére, hogy sorsfordító erejük lehet. Ez egyrészt a szöveg kommentárjaiban válik egyre szembetűnőbbé. Minél inkább közeledünk az Első könyv végéhez, annál inkább jelen van a kommentár, amely szinte mindig opponál a látottakkal vagy az elhangzottakkal. Az intellektuális attitűd és a narratori opponálás a szöveg ironikus hangvételének, amely egyre inkább fölerősödik, és az Első könyv – egyébként Skariczánál is megtalálható – nagy megbocsátásjelenetében éri el tetőfokát. A jelenet, amelyben a szabadon bocsátott Terebi Lukácsot meglátogatja Bervecz vajda, hogy megkövesse, a tiszteletes pedig kegyesen megbocsát neki, hiszen „az a legnagyobb próba-

³⁴ Szilágyi István: I. m., 177–178. l.

tétel, amelyre ember vállalkozhat”³⁵, szinte tobzódik az ironikus, ezúttal már zárójelbe sem tett kommentárokból, amelyek suttogva vagy félhangosan hangzanak el a vajdához és a tiszteleteshez egyaránt címezve. „Te csúfondároskodásban maholnap túlteszel Illés mesteren” – mondja Tentásnak Baga Rozál, s még hozzáteszi: „Hogy te milyen gyalázatosokat mondtál ennek a szegény vajvodának... Tentás, hát szabad?”³⁶ Utalva arra az attitűdre, amely alapvetően elválasztja a két világot: Terebi Lukács a beletörődő megbocsátás, az örökös tűrés, a helyben maradás híve, míg Fortuna Illés a rebellis lázadó, a kóborló világ vándora. Kettejük magatartása formálja Tentás jellemét, aki lassanként opponálni kezd a mindenbe beletörődő tiszteletessel, s a cselekvést választja a pusztá szemlélődés helyett, ám Fortuna Illéshez sem az elfogadás gesztusával közelít, inkább a kívülállót, az idegent, a rejtélyest látja benne.

A regény szervezőelvei közé tartozik a rejtély is. Az „ördögösfélének”, „átokvirágnak”, „ördög motollájának”, „kóborlóivadéknak”, „széltoló apródnak” nevezett Tentás úgy szabadítja ki a tiszteletest a börtönéből, hogy tudatában van, úgy kell beszélnie, hogy „sohase tudjátok, hányadán álltok velem”. Ő maga kiszámíthatatlan, ám tetteit, ötleteit, gondolatait kiszámíthatóknak tartja. A történet lépésről lépésre halad előre, ámde minden megfejtés újabb váratlan fordulatot, kitalálásra váró titkot rejt magában.

A rejtélyesség mint regényszervező elv a Második könyvnek is tulajdonosága. A revek fiúk valami jelre várnak, maguk sem tudják, milyenre, hogy tanyájukról útra keljenek. Végül a rejtélyes darukenyér szó indítja el őket hányattatásokkal teli útjukra. A tudatos apród pedig – elveszítve narrátori pozícióját – garabonciás diákká válik a regény második felében.

A regény folyamatosan fenntartja az érdeklődést azzal, hogy megfejtendő jeleket helyez el a szövegben. A cselekmény szintjén mindig titkokat tartalmaz. A narrációt éppen az a feszültség viszi mindig előre, hogy várjuk, kiderüljön, mi a titok nyitja. Viszont a válaszadás helyett újabb és újabb kérdések merülnek fel, talányok keletkeznek, amelyekre a történet végéig sem kapunk feleletet.

Honnan ismeri egymást egyáltalán Terebi Lukács tiszteletes és Fortuna Illés mester, a kóborló? Miért ejti foglyul a Terebit a török, és miért nem igyekeznek a falubeliek, hogy kiszabadítsák? Hogyan bánnak a tiszteletessel a rabságban? Miért bocsát meg látványosan Bervecz vajvodának Terebi Lukács? Hova tűnik el időről időre Fortuna Illés? Vajon a városban a török valóban bosszút áll, mert a hajdúk egy félreértés folytán török fejeket ejtenek zsákmányul a bagosi várban, hogy Fortuna Illés kiszabadíthassa a tiszteletest? Vajon Revek valóban elpusztul? A Második könyvben Fortuna hova

³⁵ Uo., 344. l.

³⁶ Uo.

viszi a kisfiúkat? Hogyan kerül a csatába? A reveki csikónevelő fiúk azért vágatnak olyan sorszerűen ismeretlen céljuk felé, mert nem is lenne hova visszatérniük? Nincs választási lehetőségük, és ezt még csak nem is tudják? Vajon a Göncöl István névre hallgató, Tentásra hasonlító koponyaszámláló deák valóban Terebi Lukács egykori apródja? És sorolhatnánk még a kérdéseket...

Az elhallgatás alakzatai által a titkok még rejtélyesebbekké válnak, és a biztos tudás helyett – amelyben az Első könyv alapján még reménykedhetünk – a sejtés lép a helyükbe. A regény nyitva hagyja a kérdéseket. Sohasem tudjuk meg rájuk a biztos választ, ebben a regény is megerősít bennünket, mint ahogy azt sem tudhatjuk meg soha már Terebi Lukácsról, „mik történhetek vele az alatt a húsz hónap alatt”³⁷ a bagosi vár börtönében.

Újkori történelmi tapasztalat és korszerű történelmi regény

A regényben vannak direkt áthallások is, a jelennek szóló üzenetek. Mohács mint történelmi kód jelenik meg, nem mint korabeli esemény. Újraértelmezése is megtörténik a regényben, s ezzel egy korai mitikus szimbólumot kérdőjelez meg: „Máig Mohácsot jajgatjátok, hogy ott az ország elveszett. Holott Mohácsnál csak egy meggondolatlanul fölvonultatott had pusztult oda, még ha királyostól meg tucatnyi püspököstől, főurastól is. Ott csak egy gögös halálasztottsággal fölállalt csatát vesztettetek el, nem az országot. Az majd tova azután veszett el, Lukács. Hiszen aki onnan elfuthatott, vagy jobbára oda sem ért, mint Agócsy úr, az egyelőre nyugodtan visszahúzódhatott a maga fészkebe, szedte az adót, üzte a vadat. Bánta is ő az országot: legalább nincs gond vele.”³⁸

Ugyanilyen mitikus, többnyire jelentésevesztett szimbólum a magyarok kihalása is, ami többször, többféle kontextusban is megjelenik a regényben: „Akkor hát nem vagyunk. Kipusztultunk, mint a magyarok. És ha még nem is egészen, de már próbálgatjuk, milyen az, mikor majd nem vagyunk. Addig próbálgatjuk, míg végül sikerül.”³⁹

De a kisebbségi ember huszadik századi léttapasztalata íródik bele a következő mondatokba is: Ha valaki otthagy egy várost, egy országot, mindjárt elkezdki ócsárolni – mosolyogta Lukács úr elnéző-ravaszon. – Mi több, igyekszik gyalázatosnak, türehtetlennek bizonygatni visszamenőlegesen is az ott való életet.”⁴⁰ Vagy: „Ami aztán a barbárnak külön öröme, gyönyörűségére szolgál: a kétféle vágott ország hadai egymást kaszabolják (...)

³⁷ Uo., 346. l.

³⁸ Uo., 349. l.

³⁹ Uo., 286. l.

⁴⁰ Uo., 352. l.

Hadd vágja a magyar a magyart, az se baj, ha az egyik oldalon akad pár száz német; itt-ott lengyel meg olasz.”⁴¹

Az áthallások ellenére nem a direkt megfélemlésekben jelölhetjük meg a *Hollóidő* legfontosabb jelentésképző alakzatait. A regény a történelmi narratíva értelmezésében hoz újdonságot. Kérdéseket tesz fel, és felkínálja a válaszokat, maga azonban nem dönt közöttük. „Miféle szándék készül rendelkezni velünk?”⁴² – teszi fel a kérdést. Miféle szándék lehet az, amely a béketűrő, megalkuvásra kész Terebi tiszteletest sújtja börtönnel, majd kiszabadulása után Revek városának pusztulásával együtt el is emésztí? És miféle szándék az, amely a nyugtalan, örök lázadó Fortuna Illésnek esélyt ad az életre és a harcra, hogy végül levágott fejét saját fia helyezhesse a győztesek koponyáiból összeállított piramis legtetéjére? Vagy amely Fortuna Illésből rombolót, a város elpusztítóját alkotja meg?

Ki a jó, és ki a gonosz? Meg lehet-e őket különböztetni? És vajon a jótett mindenki szempontjából jótett? Mert vajon Tentás jót cselekedett-e egyáltalán Terebi Lukács kiszabadításával, hiszen az elméjében megbomlott ember valószínűleg nem végezhetne volna korábbi teendőit, s az új tiszteletes főlszámolta volna a furcsa családi fészket, esetleg szélnek eresztette volna a ház népét? És jó cselekedet volt-e Fortuna Illés tette, hogy megostromoltatta a bagosi várbörtönt, ha annak a város elpusztítása lett a következménye? Ahogyan a narrátor nem látja át életének alakulását, senki sem láthatja át a történelem folyamatait sem. „Hogy közelében jártunk-e vagy sem az igazságnak, nem fog kiderülni soha.”⁴³

A regény központi ötlete és egyik legjobban kidolgozott jelenete az Első könyvnek már a címében is benne foglaltatik: Lovat és papot egy krónikáért. Terebi Lukácsot ugyanis egy könyvért cserébe engedi szabadon a török, s ráadásul még egy lovat és egy darab kenyeret is ad hozzá. Hartmann Schedel 1493-ban megjelent, Nürnbergi krónika címmel ismertté vált *Liber chronicarum*áért, amely a teljesség igényével készült. A világ történetét a teremtéstől kezdve egészen a saját koráig ismerteti, utolsó fejezetében pedig az utolsó ítéletről, a világ végéről jövődől. A kor lehető legteljesebb tudásanyagát foglalta magában, s nem véletlenül nevezték Világkrónikának. A krónika soktornyú városaival – köztük Buda bemutatásával – a reveki tanya bujdosó lakói számára megnyitja az ablakot a nagyvilágra, és számukra új, elérhetetlen életlehetőségről tudósít, felkeltve az elvágyódás érzését, motiválva az útnak indulás gondolatát. Tentás számára a Világkrónika valóban a világmindenséget jelképezi, a világ összes tudásanyagát szimbolizálja, a világtörténet mítoszáat képviseli, de az elvágyódás tárgya is egyúttal: ez az egyetlen könyv,

⁴¹ Uo., 350. l.

⁴² Uo., 510. l.

⁴³ Uo., 523. l.

amelyet gyakran lapozgatott. Hurina bégnek viszont praktikus ésszel az jut róla eszébe: „bizony volna itt még hódoltatnivaló”. A regény fordulatos, figyelemfelkeltő, drámaszerű jelenetekben bővelkedő epizódja és a mélyén felfedezhető ötlet, tudniillik, hogy a török fogságából ki lehet szabadítani rabot egy könyvért cserébe, azt sugallja, hogy az irodalom mozgatja a regény cselekményét. Ám ezen túlmenően a logocentrikus világkép domináns jellegét is hirdeti, vagyis azt az általunk kedvesnek tartott, de eredendően naiv világszemléletről árulkodó értelmiségi elgondolást, miszerint a könyvnek, az irodalomnak döntő hatása lehet a lét lényegi kérdéseinek megoldásában.

A *Hollóidő* a „valóság” vagy a „történelem” helyett az irodalomban keresi a történet újraértékelésének alapját. A műfaji „kevertséggel”, a narrátori identitás megkérdőjelezésével, a történeti diskurzus eldöntetlenségével, az elhallgatás alakzataival együtt új jelentésekkel árnyalja a kortárs történelmi regény fogalmát.

Nyitottnak, befejezetlennek érezzük-e a regényt, annak ellenére, hogy nem varrja el a cselekmény szálait, s jószerevel egyetlen – sem a történettel, sem a történelemmel kapcsolatos – kérdésre nem ad feleletet? A kortárs történelmi regény folyamatainak ismeretében a regény szavaival válaszolhatunk: „Igaz volt, vagy sem, nem tudhattuk. (...) Na de egy a való, és más a szó. Bár úgy vélnénk, inkább a való teszi a szót, olykor mégis mintha a szó szülné a valót”.⁴⁴

Irodalom

Alexa Károly

2002 Magyar történelem, magyar mitológia. *Kortárs*, 11., 103–128. l.

Ankersmit, Frank R.

2004 *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest

Balogh Tamás

2004 Ankersmit a „történelmi tapasztalat”-ról = Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest, 109–118. l.

Bényei Tamás

1997 *Apokrif iratok: mágikus realista regényekről*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Gyáni Gábor

2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest

⁴⁴ l. m., 422. l.

- Hites Sándor
2005 *A múltnak kútja*. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből. József Attila Kör–Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest
- Józan Ildikó–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály, szerk.
2003 *Az elbeszélés módozatai*. Narratíva és identitás. Osiris, Budapest
- Kisantal Tamás, szerk.
2003 *Tudomány és művészet között*. L Harmattan–Atelier, Budapest
- Márkus Béla
2003 Titkok pályáján kerengeni. *Tiszatáj*, 2., 78–101. l.
- Mester Béla
2004 *Szilágyi István*. Hatalom, ember, technika. Kijárat Kiadó, Budapest
- Meletyinszkij, Jeleazar
1985 *A mítosz poétikája*. Fordította Kovács Zoltán. Gondolat, Budapest
- Olasz Sándor
2006 *Regényműlt, regényjelen*. Széphalom Könyvműhely, Budapest
- Poszler György
2003 *Kié ez a történelem?* Csokonai Kiadó, Debrecen
- Szegedy-Maszák Mihály
1998 *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen
2005 Megfordított időrend. *Alföld*, 3., 27–36. l.
- Thomka Beáta
2001 *Beszél egy hang*. Elbeszélők, poétikák. Kijárat Kiadó, Budapest
2003 *Glosszárium*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- White, Hayden
1997 *A történelem terhe*. Osiris, Budapest

THE CHRONICLE AS AN ORGANIZING POWER OF THE NOVEL

In a lenghtier treatise the author seeks to find the answer to the question of how the contemporary Hungarian historical novel reinterprets the genre of the novel and how it influences the development of this genre. She seeks answers to the questions such as what kind of concepts these novels offer from the historical point of view, what kind of historiographic metafiction has created them, what their attitude is to the story or the literary tradition and what kind of prose-poetic devices they use. She assumes that there is a

parallel between the processes of postmodern historiography and the post-modern historical novel. In this part of her treatise, through the analysis of *Hollóidő*, a novel by István Szilágyi, at the point where discourses on history and literature meet, she reveals those poetic and real world conceptual operations alongside which we can recognise processes of the development of the contemporary historical novel.

Keywords: historical novel, theory of history, theory of literature, narratology, structural analysis of history, historical experience

URBANIK TÍMEA

TANÚSÁGFORMÁK MÉSZÖLY MIKLÓS PRÓZÁJÁBAN

Forms of Witnessing in Miklós Mészöly's Prose

A Mészöly Miklós prózájában megjelenő többnézőpontúságot a narrátor pozíciójában létrejövő távolság is jellemzi, mely a benne lét és kívüliség egymásba játszó formáiban artikulálódik. E pozíciónak a legszemléletesebb formája a tanú helyzetében kerül megfogalmazásra, aki résztvevő és szemlélő egyaránt. A valóság tettenérésének narrátorai a nyomozó és a krónikás is. A tanú, a nyomozó és a krónikás belül maradásukat és kívül létüket egyaránt megvalósító pozícióikkal nemcsak szereplőként, hanem elbeszélői helyzetként és nézőpontként is részei a Mészöly-prózábanak.

Kulcsszavak: Mészöly Miklós, többnézőpontúság, tanú, nyomozó, krónikás

„Nyomozom, hogy mióta, mikor.

Az évek mögé kellene visszahátrálni, de úgy, hogy közben nem fordulnék vissza. Vagyis hátrálva búcsúzni a folyton előttem hagyott jelentől, ami egyúttal egy tőlem távolodó jövőbe is rohan, holott számomra ez a jelen a legközvetlenebb múlt, miután éppen én lennék az, aki közben egy folyton hozzám közeledő múltba ereszkedem vissza, mint a legközvetlenebb jövőmbé, amiről ugyan hihetem, hogy látszólagos jövő, de hihetem azt is, hogy az a másik jövő az igazi múlt, amitől távolodom, sőt, a múltak múltja, aminek a távolodását még az is megpecsételi, hogy olyan közvetlen múlt előzi meg, amit magam előtt hagyva ebből a jelenből szakítok ki, ami már jelenként is kritikus volt, hiszen éppen a hátrálásommal fosztom meg a lehetőségtől, hogy tiszta jelenként a jövőt számomra is érvényesen határozza meg, tehát egyértelmű előzmény és ok legyen, e helyett olyan múlt következményévé is teszem, ami számomra az éppen létesülő jövő, miután abba ereszkedem vissza...

Mindez megnehezíti a pontosságot, hogy mióta, mikor.”¹

¹ Mészöly Miklós: *Notesz = M. M.: A távosság iskolája*. Szépirodalmi, Bp., 1993. 275–276. l.

Vázlatszerűen akár az egész Mészöly-próza leírható lehet a megfelelő, a művészi szempontból hiteles elbeszélői nézőpont keresésének útjaként és kísérletsorozataként, melyben csak néhány állomást jelezve: a kezdetben viszonylag problémátlannak tetsző egyes szám első személyű elbeszélésmódtól, mely az első kötet, a Vadvizek legtöbb írását jellemzi, a semlegesnek tetsző semmi- (Film), majd a többes számú narrátorhang (Bolond utazás) után a személyesség új, már-már vallomásos dimenzióját felvállaló (Wimbledoni jácint kötete) és végül a Családáradásban az egyes számú elbeszélésmódot már áttételesen egy napló formájában szerepeltető beszédmódig terjed.

Thomka Beáta monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy Mészöly elbeszélője „a dolgok előadásában átmenetileg sem ad föl egy bizonyos távolságot”.² Konceptiója szerint „[A]z elbeszélő én és a tapasztaló én, vagy a történetmondó és az átélő én közötti viszony sajátos differenciáltságban jelentkezik ebben a művészetben. Mintha kölcsönösen figyelemmel tartanák egymást ezek az én-tudatok, s a közülük éppen megszólaló személy rejtélyesen utalna a másik jelenlétére, ám el is homályosítaná e jelenlétet azzal, hogy elbizonytalanítottá teszi a közlés személyességét.”³ A narrátor személyének ez az osztottsága, rétegessége párhuzamba állítható az általa létrehozott tér és idősíkok hasonló struktúráival. A valóság, a tények megragadhatatlansága indokolhatja e többnézőpontúság létrehívását. Tehát a narrátor pozíciójában is létrejön a távolság, mely a benne lét és kívüliség egymásba játszó formában artikulálódik.

Írói magatartásként is megjelenik e paradox forma, kifejezetten mészölyi megfogalmazásmódban, „a körön belül kívül állás” pozíciójában is: „A kör szélén, de mindenképpen a körön belül álltam, érdekelt partizánként.”⁴ E mentalitás egy bibliai példával is társul: „Belátással kiegészülő szüntelen lázadás: ez a bibliai Jób lelki grafikonja; s ez az íróé is. Kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül; és örökké hűtlenségre készen, hogy dialektikus ellensúly lehessen.”⁵ Ennek a gondolatnak kifejtettebb változata fogalmazódik meg Mészölynek egy Veres Péterhez írt válaszlevelében: „Ha isteni történelmet mondok? Akkor csak Jóbként élhetek a legteljesebben. Az analógiát folytatva: az íráság hitem szerint, mindenképpen Jób-hívatus. Arra van kötelezve, hogy vállalt skizofréniában éljen. Szüntelenül tiltakoznia kell a nem emberszabású elkerülhetetlenségek és szükségszerűségek ellen. Noha ugyanakkor kénytelen józanul tudomásul venni őket, sőt, adott esetben belát-

² Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram, Pozsony, 1995, 26. l.

³ Uo.

⁴ *Az intranzigencia térképe*. Književna reč, 1983. Az interjút Radnóti Sándor készítette = M. M.: *A pille magánya*. Jelenkor, Pécs, 1989, 222. l.

⁵ *Író és felelősség* = M. M.: *A tágasság iskolája*, 196. l.; l. még: *Félbemaradt interjú* = M. M.: *Érintések*. Szépirodalmi, Bp., 1980, 255. l.

ni és megérteni. Ez a bibliai Jób lelki grafikója is.”⁶ Mészöly élettörténete is e szoros szellemi belül lét és kívülállás élettereiben írható le.⁷ A Mészöly-próza jellemző narrátori helyzetét is jellemzi a belül maradás szenvedélyes körön kívülsége.

E pozíciónak a legszemléletesebb formája a tanú helyzetében kerül megfogalmazásra, aki résztvevő és szemlélő egyaránt. Szemtanúsága, vagy Mészöly terminusával éve: eleve elrendelt tanúsága a benne lét és az idegenség együttes jelenlétét szavatolja.

Paul Ricoeur a tanúság hermeneutikájával foglalkozva járja körül e témát. „A tanúság fogalma azokra a szavakra, tettekre, cselekedetekre és életekre vonatkozik, amelyek arról a szándékról, ihletésről és eszméről tanúskodnak, amely ugyan tapasztalati és történeti, de egyúttal meghaladja ezt a tapasztalatot és történelmet.”⁸ Értelmezése szerint a tanúság filozófiai problémája az abszolútról szóló tanúság problémája. Mészöly esetében is értelmezhető így a tanú-pozíció választása, mely egyfajta abszolút hitelesség és egyben esetlegesség keverékét nyújtja. Ricoeur a tanúság szemantikáját elemezve megfogalmazza, hogy „a tanúság nem maga az észlelés, hanem beszámoló, azaz az esemény elmondása, elbeszélése.” Tehát konstruktív tevékenység, s ilyen szempontból is közel áll bármely alkotó munkájához. Mészöly az ilyen, tágabb értelemben vett tanúság pozícióját teszi magáévá és egészíti ki egy még tudatosabb megfigyelői nézőponttal, a nyomozóéval. E nézőpont a Saulusban egybeesik a főszereplőével, akinek a nyomozása egyre inkább saját belső változása és azonossága körül kezd forogni. Mészöly prózájában az elbeszélő módszerei gyakran rokoníthatók a nyomozással: a tényszerű, pontos leírások, a körülmények bemutatása, a jegyzőkönyvszerű beszámolók erre utalnak. Ennek egyik legfontosabb példája a Film című regényben leírt filmforgatás és a köréje (vagy mögé?) rendeződő történetek. A többes szám első személyű narrátorok többször utalnak is arra, hogy végzett cselekvésük nyomozás. Van Nyomozás című négyrészes írása is Mészölynek, ahol az emlékező tudat mellérendelő és asszociatív struktúrájában jelennek meg az emlékadatok, melyek emlékként adatok, az emlék valóságának felelnek meg tényszerűen. A Jelentés öt egerről, ahogy a cím is jelzi, a jelentés műfajába burkolja a mindennapi abszurdot. A Bolond utazás alcímében jelentéktelen körülmények részletes ismertetését ígéri a szerző, s iróniája a leghétköznapibb élettények és megfigyelések létjogosultságát fogalmazza meg egy baleset s a halál nézőpontjából. E pozíció szó szerint értendő, hisz a névtelen narrátorok haláluk után mondják el történetüket, veszik számba a lehetséges részleteket.

⁶ Mészöly Miklós és Veres Péter levelezéséből. Mészöly 1964. október 11-én kelt levele. Jelenkor, 2002. 1., 32–33. l.; *Huszonhárom év = A negyedik út*. Életünk, 1990, 181. l.

⁷ Vö.: *Bio-bibliográfia*. = Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*, 163–185. l.

⁸ Paul Ricoeur: *A tanúság hermeneutikája = A hermeneutika elmélete*. Vál., szerk.: Fabiny Tibor. *Ikonológia és Műértelmezés* III., JATEPress, 1998, 185. l.

Mind a nyomozó, mind a tanú egy jellegzetes helyzet, a per beszéd-situációjának szereplői. Mint a példák-ból is látható, Mészölynél e két pozíció gyakran együtt vagy egybeolvadva jelenik meg, hisz a nyomozás nem első-sorban bűnesetek felderítésére irányul, bár gyakran lappang valami felderítetlen bűnügy az eseménynek hátterében, hanem a valóság tettenérése a célja. E tettenérés pedig mindig egy megfigyelő, egy tanú vagy akár egy nyomozó szemszögéből fogalmazódik meg. Az események hátterében lappangó bűnügy funkciója a minden apró részlet súlyának és jelentőségének létrehozása lehet. Ahogy a Bolond utazásban a halál ténye adja meg a részletek kiemelt jelentőségét, úgy a Filmben, a Megbocsátásban, a Családáradásban, a Zsilipben minden részlet egy bűnügy felderítésének lehetőségét hordozza, egy olyan esetét, melyre valójában nem, vagy csak kivételesen derül igazán fény, mint a Családáradás apagyilkosságának esetében.

A mészölyi sajátos, más szempontból való láttatás a tanú esetében éppen a tanú lényegi tulajdonságát, az elbeszélést iktatja ki néhány esetben, amikor a néma tanúról ír. A Saulusban Abjatárról mondják: „Séja – A. főpap titkára – egyszer azt mondta róla: »Azért van közöttünk, hogy néma tanú legyen, beszédes tanú úgyis van elég.«”⁹ A tanúság helyett a szemtanúságra, a továbbbitatlan részvételre, a semlegességre kerül így a hangsúly, mely legplasztikusabb formában a Filmben fogalmazódik meg: „Ha most használnánk narrátor-hangot, annyit kellene változtatni az eljáráson, hogy hangot nem adunk, csak egy némán összeszorított száját (lehet bárkié a közeli körzetből, aki maga is szemtanú volt, vagy más szemtanúk szemtanúja, s akik azóta is naponként találkoznak munkába menet, séta vagy bevásárlás közben, ugyanazokon az utcákon, ahol huszonnyolc éve együtt vagy külön nézték, ami történik, és azóta se tudják egymásról, hogy egyetértettek-e a »dolgokkal« vagy sem, vagy esetleg maguk se tudják) – egy összeszorított száját, gondosan ügyelve, hogy még egy apró tikk se bontsa meg a kép mozdulatlanságát.”¹⁰ A „szemtanúk szemtanúja” nemcsak történelmi vonatkozásokban jelenik meg itt, hanem általánosabb szinten is, amennyiben egymás életének szemtanúi vagyunk és ezt továbbgondolva: „egymáson múlunk”¹¹, ahogyan a narrátorok megfogalmazzák.

A tanú jelenlétének szükségessége fejeződik ki a Szárnyas lovak című novella főszereplőjének szavaiban: „Figyelj rám... Neked ide kellett jönni, hogy sikerüljön... hogy mondani lehessen majd.”¹² A tanú ebben az esetben aktív részese is az eseményeknek, segít végrehajtani Teleszkai rituális

⁹ Mészöly Miklós: *Saulus*. Jelenkor–Kalligram, Pécs–Pozsony, 1999, 32. l.

¹⁰ Mészöly Miklós: *Film = Mészöly Miklós összegyűjtött művei. Regények*. Századvég, Bp., 1993, 371. l.

¹¹ I. m., 318. l.

¹² Mészöly Miklós: *Szárnyas lovak* = M. M.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. Szépirodalmi, Bp., 1989, 92–93. l.

cselekvéssorát. Emellett az elbeszélő tanú olyan szempontból is, hogy a mindennapok szemtanúja: „Teleszkaival nem voltunk közvetlen szomszédok, de a verandáról az ő lábas göréjükre láttam, s lehetetlen volt nem arra gondolni most, hogy ez a jövőben is így lesz. Reggel kimegy a kúthoz, és este is meghúzza a vizet.”¹³ A mindennapok szemtanúja kell ahhoz is, hogy elbeszélhető legyen a történet, hogy valaki nyelvbe kódolja a főszereplő által mondhatatlant.¹⁴ A tanú funkciója hasonlóképp jelenik meg a Hamlet zárójelenetében, amikor Hamlet megbízza Horatiót, aki mint barát mindenbe beavatott volt, hogy hiteles történetét továbbadja: „Horatio, mily sérelem marad, / Ha ez homályba vész, a nevemen! / Ha ápolál szivedben valaha: / Foszd meg az üdvtől egy kissé magad, / Szídd még e rossz világ kínos lehet, / Hogy elmondd esetem.”¹⁵

A tanú feladata, hogy közvetítse a látottakat, s mindazokat, amikben ő a sajátos belül és mégis kívül léte révén részesült. A szemtanúság és tanúság egyik formája lehet a barátság, mely ebben a kontextusban Mészöly egyik visszaemlékezésében Várkonyi Nándorral kapcsolatban fogalmazódik meg: „Hosszabb ideig csak levélen keresztül ismertem, de így is személyes baráttá tudott lenni. Baráttá, aki a szó pliniusi értelmében »életünk tanújává« szegődött, és folyton feladatokkal furdalta a lelkiismeretünket.”¹⁶ S ugyanez a pliniusi gondolathoz kötődő forma bukkan fel a naplójegyzetekben is: „»Elvesztettem életem tanúját, ezentúl hanyagabbul fogok élni.« (Plinius) – Vagy: mankós-magamat elveszítve, koncentráltabban fogok élni.”¹⁷ Ebben a barátságértelmezésben éppen a barát sajátos helyzete és a tanúságnak az a vonatkozása is felbukkan, hogy az eseményeken maga a tanú személye is alakít, alakíthat, az elbeszélése pedig különösen. „Tanúnak lenni vagy tanúskodni mindig annyit tesz: jelen lenni (érzésekkel észlelni) vagy tudatban tartani és tudatban késznek lenni, saját nevünkben vagy annak elvállalt képviselésében, aki jelen volt”¹⁸ – jellemzi Derrida a tanúság alapszituációját.

A tanú a szembesítés eszköze is, a tükör funkcióját is betöltheti. *Az atléta halálában* Bálint egyik önvallomásáról írja Hildi: „Azt hiszem, egészen az elejéről akarta kezdeni, ami persze lehetetlenség. S egyáltalán nem törődött vele, hogy értem-e a vonatkozásokat. Nyilván az volt csak fontos neki, hogy

¹³ I. m., 93. l.

¹⁴ A *Szárnyas lovak* bővebb clemzése olvasható: Urbanik Tímea: *Mitológia és néphagyomány viszonya Mészöly Miklós Szárnyas lovak című novellájában* = *Folklor és irodalom*. Szerk.: Szemerényi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 2005, 420–429. l. vagy Forrás, 2005. 12., 33–40. l.

¹⁵ Shakespeare: *Hamlet*. V. felvonás 2. szín. Ford.: Arany János = *Shakespeare összes drámái III. Tragédiák*. Új Magyar Könyvkiadó, 1955, 477. l.

¹⁶ *Mit jelent nekem Pécs?* = M. M.: *Érintések*, 133. l.

¹⁷ *Naplójegyzetek* = M. M.: *A tágasság iskolája*, 314. l.

¹⁸ Jacques Derrida: *Ki az anya?* Jelenkor, Pécs, 2005, 55. l.

elmondja, hogy szembesítse magát – s ehhez tanú is kellett.”¹⁹ A tanú mint tükröző felület szerepel itt, melynek segítségével a szembesülés létrejöhet.

A „barátként való részvétel a másik életében” pozíciója után a megosztás melletti tükrözés helyzete egyfajta átmenetet képezhet a teljes semlegességig, mely az *időtlen tanú* jelzős szerkezetben jelenik meg Mészölynél, nőalakokhoz kapcsolódva: „Azt hiszem, irigy gyűlölettel szerettem Vilmát, és félttem is tőle. Időtlen tanú, akinek mindegy, hogy trágyát takarít el alólunk, vagy friss lepedőt hűz, az ő keze ugyanolyan marad. Mintha csak úgy vett volna részt bennük, mint a fa a szélben”²⁰ – írja a *Magyar novellában*. Hasonló nőalak a *Magasiskola* Teréze is, akit az elbeszélő egyre személytelenebbnek lát. A telepen „Teréz az egyensúly. Ha nem mutatkozik, akkor is az ő kezétől cserélődik minden.”²¹ A *Fakó foszlányok nagy esők évadján* című elbeszélésben a lotyó jelenik meg ilyen szerepkörben: „Bartina Bartina mintha várta volna a megszentelt sorsú lotyó jövevényét. E sok idők tanúját.”²² Talán ez a figura lehet az egyik előképe Darvasi László *Könnymutatványosok legendája* című regényében Szélkiáltó Borbálának. Hasonló nőalakok még a Mészöly-prózában a *Bolond utazás* Cseprikálovics Borbálája, valamint a *Pannon töredékben* Tompos Anna, akinek az alakja Márquez *Száz év magányának* Ursuláját idézheti fel. Mindketten szinte ösanyai közösségszervező és fenntartó erőt képviselnek.

Mind a néma, mind az időtlen tanú a distanciák egyes formáinak ad hangot. A néma tanú a tanúság verbalitását nem tartalmazza, viszont épp ez által a jelenlét kap fokozott jelentőséget. Az időtlen tanúhoz kapcsolódó semlegességhez egyfajta termékeny távolság kapcsolódik, mely mégis a szükséges jelenlét egyik forrásaként mutatódik fel.

A tanú az észlelt valóság tanúja, ha tudatosabban figyeli, kutatja a tényeket, akkor már a nyomozó alakjához közelít. A nyomozás a fentiekhez hasonlóan finom paradox formában jelenik meg Mészölynél, hisz a nyomozás gesztusa például Az atléta halálában és a Saulusban a „személyes érdekelttség drámája” is egyben. A nyomozó tehát nem a semleges kívülálló, hanem épp a személyesen és bensőségesen érdekelt figura, aki szerelme és önmaga vagy önazonossága után nyomoz. A Filmben felbukkanó nyomozás már kevésbé tartalmaz személyes vonatkozásokat, viszont az abszolút személytelenség aurájában mondódik ki a már idézett „egymáson múlunk”, mely az összefüggések sűrű és szétszálazhatatlan kapcsolatát is jelzi. A Film utáni prózadarabokban a személyességnek és a távolságnak sajátosan mészölyi keveréke jön létre, éppen a tanú és a többes számú narrátor pozíciójával. A benne levés és a kívülmaradás vagy a benne maradás és a kívül

¹⁹ Mészöly Miklós: *Az atléta halála*. Jelenkor, Pécs, 1998, 50. l.

²⁰ Mészöly Miklós: *Magyar novella* = M. M.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*, 83. l.

²¹ Mészöly Miklós: *Magasiskola* – l. m., 416. l.

²² Mészöly Miklós: *Fakó foszlányok nagy esők évadján* = l. m., 31. l.

lét egymásba játszása figyelhető meg, folyamatos pilleszárnnyílásként és -csukódásként. A körülmények többféle szempontú és másképp bemutatása eleve egy réteges struktúrát hoz létre. Ennek a másfajta nézőpontnak az egyik térbeli kifejeződése lehet a mögött dimenziója, ahová és ahonnan irányul az elbeszélői tekintet, mely közben a belül maradó kívüliséget valószínűsíti meg az elbeszélői pozíció szintjén. E sajátosan mészülyi nézőpontnak és pozíciónak egyik, a szerző által használt megnevezése a krónikás, aki a tanúságtétel egyik történeti figurája, megfigyel, meghallgat és alkotásával hírül adja az eseményeket, így az irodalom keletkezéstörténetének egyik első szereplője és alakítója. Az elbeszélő öndefiníciójában gyakran felbukkan ez a krónikás-kép, mely archaizálásként egyben a távolságteremtés egy újabb lehetősége is. Egy példa erre, mely a szerző személyét is elhelyezi a struktúrában: „Csak mi, szerencsétlenek, vándorok és krónikások nem tehetünk így, fáradhatatlanul tovább kell nyomoznunk, csöörtetnünk, némiképp hasonlatosan az ugrándo-zó, táncoló bábukhoz, melyek képesek ugyan a játékkal mindenféle érzelmet, örömet, haragot kifejezni, durva esküvői komédiákba belekeveredni, táncot ropni, míg a halál emberfeletti figurája meg nem jelenik, s le nem teríti valamelyik ész nélkül ugrándo-zó bábutársunkat, bennünket meg megrémiszt és szétugraszt, noha egyesek szerint valamennyiünket papírvékony függöny mögül irányítanak felülről, láthatatlan szálakon le-föl húzgálnak.”²³ A többes szám első személyű öndefinícióban egy archaikus műforma, a haláltánc keretei között rajzolódik fel az elbeszélő tevékenysége, egy bábhasználat élve. A felülről, a függöny mögüli irányítás utalhat a szerzőre, valamiféle felsőbb irányítottságra, vagy akár a nyelv működésére is. A függöny mögötti elhelyezkedés a másképp beszélés és másképp láttatás lehetőségének egyik lehetséges pozícióját is kijelöli, sőt az irányítás révén szinte csak azt engedélyezi. A krónikás szerepköre az írás helyett a Céline ürügyén című Mészüly-esszében is megjelenik. 1959-ben, három évvel Céline halála előtt, S. Brissaud beszélgetést folytatott az íróval, aminek egy részét Mészüly lefordította, ebben a beszélgetésben mondja Céline: „Én, ugye, dobtam az írást, hogy krónikás legyek. Nekem az asztalon a bőröm, és ne felejtse el, hogy a legnagyobb inspirátor a halál.”²⁴ Mészülynél az elbeszélő definiálja krónikásként magát, maga az író explicit módon inkább a nyomozó kifejezést használja személyének, módszerének és elfoglaltságainak megjelölésére. „[N]em tartom magamat klasszikus értelemben vett írónak, inkább nyomozónak titulálom magamat.”²⁵ – mondja Mészüly a Szigeti Lászlóval folytatott beszélgetésben.

²³ Mészüly Miklós: *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa* = M. M.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*, 619–921. l.

²⁴ Mészüly Miklós: *Céline ürügyén* = M. M.: *Érintések*, 53. l.

²⁵ Mészüly Miklós: *Párbeszédki-sérlet*. Kalligram, Pozsony, 1999, 64. l.

Az elbeszélő krónikás vagy névtelen krónikás, akinek hangsúlyozott névtelensége időben még korábbra tolja az alak történetiségét. Személyében a személytelenség is megfogalmazódik névtelensége révén, viszont alakja az irodalom keletkezésének szóbeli vonatkozásaira is irányítja a figyelmet, a szóban elmondott, elbeszélt történetre. A szóbeliséghez kapcsolódó ismétlés és újramondás mellett a másképp mondás is fontos szerepet kap e prózavilágban. A Pannon töredék epilógusszerű záró részének bevezetőjében, mely egyben a réteges körülmények ismertetésének apológiáját is tartalmazza, így szól a narrátor: „Mentség lehet, hogy réteges körülményekről van szó – hiszen a névtelen krónikás sem tudhatja... Bár az ilyesmi ma divatos cin-koskodásnak hat. Csupán torkig vagyunk a fortélyokkal. S főképp arról nem szól a nóta, hogy itt vér is folyik. Nézzük egyszer az Úrfelmutatást az oltár mögül. Természetesen a mi esetünk sem szakítható ki a kudarcok sugárzó együtteséből. Leheletfinom ködalakzat a tét, ami ugyancsak úgy ragaszkodik a valósághoz, mint egy csomó retek a piacon. Ha a pirosába harapsz, tud pirosat nedvezni. A nehézséget tovább bonyolítja az álnokság, ahogy a lét és a nemlét álarcát változtatva, a jelenlét szüntelenül bizonyítja magát. És ez teljességgel szétrombolja az időmesét, melyről nem szívesen mondunk le.”²⁶ A többes szám első személyű narrátori hang, mely a szöveg egészére jellemző elbeszélői szólam ebben az idézett részben, a felszólítással, az általános létjellemzők megfogalmazásával és az utána következő kijelentéssel, hogy nem szívesen mondunk le az időmeséről, az író és az olvasó közös „mi”-jét is megteremti, hisz a krónikás elsősorban a kisebb-nagyobb közösséget érintő eseményekről szól. Az utolsó idézett mondatban már nehezen elkülöníthető, hogy jellemző olvasói elvárásról, az elbeszélők véleményéről vagy általános emberi vonásokról van-e szó. Ez a szövegrész lehetőséget kínál egy olyan értelmezésre, melyben az elbeszélő egy egész közösség nevében beszél. Talán e mészőlyi prózasajátosságnak is szerepe lehetett Závada Pál A fényképész utókora című regényében alkalmazott hasonló narrátori hangban.

A tanú, a nyomozó és a krónikás belül maradásukat és kívül létüket egyaránt megvalósító pozícióikkal nemcsak szereplőként, hanem elbeszélői helyzetként és nézőpontként is részei a Mészőly-prózának. A Hamisregényben is szereplő Nyomozás fel- és átvezető szövegrészében az én-elbeszélő maga helyezkedik a nyomozó helyzetébe: „Már nem álmodom – csak nyomozok, mint magányos detektív. Cervantes azt adta útravalóul, hogy az út mindig jobb, mint a fogadók...”²⁷ Gyakran a felsorolt, tipikus szerepkörökhöz kapcsolódik a mészőlyi mindig úton lét és vándorlás motívuma is, mely egyben a megismerés lehetősége is, gyakran az emlékezés és rekonstrukció eszközeivel élve.

²⁶ Mészőly Miklós: *Pannon töredék* = M. M.: *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról*. Szépirodalmi, Bp., 1991, 42–43. l.

²⁷ Mészőly Miklós: *Hamisregény*. Jelenkor, Pécs, 1995, 87. l.

Lokálisan a kívüliség gondolata s a hozzá kapcsolódó írói magatartás: a belül lét kívülisége a tanú, a nyomozó, a krónikás elbeszélői pozíciójában és nézőpontjában fogalmazódik meg. Ők „a distanciák végtelen időig variálódó próbáinak akadályfutói”, akik a legközelebb merészkednek a tényekhez.

FORMS OF WITNESSING IN MIKLÓS MÉSZÖLY’S PROSE

The multiple viewpoints that we find in Miklós Mészöly’s prose are also characterized by the distance in the position of the narrator which gets articulated in the intertwined forms of innerness and outerness. The most expressive form of this position is depicted in the situation of the witness, who is both a participant and an onlooker. The detective and the chronicler are also narrators of catching reality in the act.

The witness, the detective and the chronicler are with their positions of being both inside and outside are parts of Mészöly’s prose not only as protagonists but also as narrating positions and viewpoints.

Keywords: Miklós Mészöly, multiple viewpoints, witness, detective, chronicler

BENCE ERIKA

SZENTELEKYTŐL AARON BLUMMIG*

Írói nevek a vajdasági magyar irodalomban

From Szenteleky to Aaron Blumm

Pen names in Hungarian literature in Vojvodina

A vajdasági magyar irodalom több mint nyolc évtizede *írói névanyagának* vizsgálatához olyan összefoglaló érvényű munkák szolgálhatnak alapul, mint Bori Imre több kiadást megért, a vizsgált irodalom alakulástendenciáival folyamatosan „történő” *A jugoszláviai magyar irodalom története*, illetve Gerold László – létformájában ugyancsak a folyamatos alakulás tendenciáit érvényesítő – *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* című műve. Ez utóbbi szócikkeiben a vastag (kövér) betűvel kiugratott szerzői nevet – amennyiben fennáll ilyen eltérés – dőlt betűs szedéssel követi az *eredeti családi név*, majd normál szedéssel – ha előfordult ilyen az írói opusban – következnek az álnevek és névváltozatok. Jelen vizsgálatunk tárgyát azok a szerzői (azaz: írói) nevek képezik, amelyek úgy váltak közkeletűvé és egy befejezett, kiteljesedett vagy egyedivé vált opus jelölőjévé, hogy közben „eltakarták” az eredeti családnevet.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, Sztankovics-Szenteleky, idegen névalakzatok, metaforikus és többletjelentést hordozó nevek, metaforizálódás

Kevés kivétellel (mint pl. a zsidó nevek magyarítása) csak igen nehezen pontosítható az írói névváltoztatások társadalmi vagy pszichológiai motiváltsága, ugyanakkor tipizálhatónak tűnik a szerzői név és az eredeti családnév közötti kapcsolat, valamint az írói név ún. „befogadástörténete”. A jelölt viszony *az idegen névalakzatot* felcserélő egyszerűbb vagy magyar név, illetve az eredeti nevet metaforikussá, többértelművé oldó névváltozat kapcsolatát, együttlétét jelenti. Egyes írói opusok hatástörténete a (név)metaforizálódás, a továbbíródás és a szövegközi vonzatok létrejöttének jelentéseit is magában hordozza.

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2007. november 22-étől 24-éig megrendezett, *Névváltoztatás – társadalom – történelem* című szimpóziumra készült előadás szerkesztett változata

(*A Szenteleky-kultusz névanyaga*) Sztankovics Kornél 1893-ban, Pécsen született szerb polgári családban; a pécsváradai görögkeleti plébánián keresztelték meg. 1898-tól Zomborban nevelkedett, családjában magyarul beszéltek; iskoláit is ezen a nyelven végezte. A vegyes közegű város magyar egységeinek közéletében tevékenykedett családja, az ifjú Sztankovics a német és a francia nyelv ismerete révén nyert betekintést az európai kultúrába.

Elsőéves medikusként kezdett publikálni pesti napilapokban. Minthogy ezek az írások a mai napig nem kerültek elő, monográfusa, Bori Imre megállapítja, „nem tudjuk, mikor kezdte használni a *Szenteleky* nevet” (BORI 1994; 10).

Névváltoztatásának és -választásának motiváltságában a névalakzat és a vállalt szellemi kultúra nyelve közötti distancia, az idegenséggélmény eltörlésének szándékát véljük felismerni. Erre a magyar irodalom alakulástörténetében hagyományt és előképet talált – a legismertebbtől (ezt nem szükséges külön megnevezni!) a térségi irodalom legjellemzőbb példáiig (mint amilyen a Brenner-példa).

1920-tól Ószivácon élt és dolgozott – polgári nevén ismerték. A helybeliek, polgártársai és betegek (néhány közvetlen munkatársa és barátja kivételével) nem tudták, hogy orvosuk Szenteleky néven irodalmat szervez a térségben. Írói neve a vajdasági magyar irodalom emblematikus jelzése: legjelentősebb kultuszát, rendezvényét és díját (Szenteleky Napok és Szenteleky Kornél Irodalmi Díj) jelöli. Újvidéken – ahol a névtáblák nem többnyelvűek – *Kornelije Stanković*-ről neveztek el utcát. Sírján a Kornél név áll – családnevjelölés nélkül.

A kollektív emlékezet dokumentatív és tárgyjelei mellett a kultuszképződés szellemi tendenciái, a metaforizálódás, valamint a tovább- és újrairódás jelensége is érinti nevét. Gerold László irodalmi lexikonának szócikkében közli az írói nevet és az opust is helyettesítő metaforikus névalakzatot: „a konstituálódó jugoszláviai magyar irodalmi életnek [...] szervezője (*Kazinczya!*)” (GEROLD 2001; 242). A „vajdasági Kazinczy”-metafora a kultuszképződés történetének helyében áll. Juhász Erzsébet *Műkedvelők* (1985) című regénye „*Nagyapánk, Sztantits Aurél* életének történetébe” kalauzol. A név az író polgári nevének asszociációja. Mind a Juhász-regény, mind az „irodalmi nagyapánk”-szerkezet a kultusz szövegszerű vonzatainak körébe tartozik. Bordás Győző *Csukódó zsülipek* (1995) című regényében polgári nevén, Sztankovicsként szerepel. Bori Imre monográfiájának első fejezetében a családra vonatkozóan többször is ts-sel íródik le a szóvégi hangzó: *Sztankovits*.

(*Almanachok és névmetaforák*) Honig Emil 1906-ban – a megegyező adatok arról tanúskodnak, hogy az egyik zsidó névváltoztatási hullám idején – cserélte Havasra családnevét, s ezen a néven „írta bele” magát az itteni kisebbségi irodalomba. Nevéhez fűződik a vajdasági magyar irodalom egyik

legismertebb – jelentésében negatív értékítéletet hordozó – metaforikus szó-szerkezetének megalkotása: a „*vicinális irodalom*”. Az élet fatális jelenségeihez tartozik, hogy életének utolsó állomáshelyére is vonat vitte, amelyet ma ugyancsak metaforanévvel helyettesítünk: *halálvonat*.

Dettre János és Radó Imre szerkesztésében jelent meg a *Vajdasági magyar írók almanachja I.*, a konstituálódó vajdasági magyar irodalom első demonstratív megnyilatkozása. Szerzői között szerepel többek között *Ambur* Balázs (polgári nevén *Hermann Károly*), *Havas Károly* (vagyis *Handelsmann*), *Borsodi Lajos* (1909-ig *Klein*), *Somfai János* (azaz: *Stromfeld*) és *György Mátyás* (1905-ig *Geiger*). *Fenyves* (polgári néven *Friedmann*) *Ferenc* és *Tamás* (eredeti nevén: *Krausz István* kivételével – az előbbi 1935-ben elhunyt, az utóbbi szerző Amerikába emigrált – valamennyien azon a bizonyos útvonalon haladtak – újra egy metafora! – az *auschwitz–birkenau* végállomás felé. (A névváltoztatás és az *utolsó vonat* között nincs ok-okozati összefüggés: *Dettre János és Radó Imre* nem választottak maguknak írói nevet – ott voltak a vagonokban.)

A húszas–harmincas évek kisebbségi társadalmi és peremirodalmi létformájának sajátosságai közepette természetesen az antologikus megnyilatkozás igénye. A már említett első almanachunk mellett több – olykor esztétikai értékrendjében megengedő – irodalmi antológia látott napvilágot; a számba vehető szerzői gárda kis létszámából kifolyólag sokszor megegyező vagy hasonló szerzői névsorral. Meg kell említenünk az 1928-ban, Csuka Zoltán szerkesztésében napvilágot látott *Kéve* című versantológiát, a *Reggeli Újság* nem kevésbé felhívó címjelentésű kiadványát, *A Mi Irodalmunk Almanachját* 1931-ből, illetve a vajdasági magyar irodalom első novellaantológiáját: az *Ákácok alatt* címűt, amely 1933-ban jelent meg. E két utóbbi kiadványt Szenteleky Kornél szerkesztette. A műveket jegyző írói vagy megváltoztatott nevek itt is többnyire zsidó származást takarnak: erre – ha más adat nem áll rendelkezésünkre – az elhalálozás vagy az eltűnés évéből következtethetünk. Mint *Berényi János* esetében, aki *Pankovich* volt. Feltehetően ugyanez a névváltoztatási motiváció vonatkozik *Adorján Andrásra*, aki polgári nevén *Huber*, vagy az 1898-ig *Grünbaum*, majd *F. Galambos Margit* néven publikáló íróra, akinek azonban sem származási, sem elhalálozási adatai nem állnak rendelkezésünkre. A *Kéve* című antológiában szerepel *Debreczeni* néven *Brunner József*, aki Szenteleky közvetlen munkatársa volt, együtt szerkesztették és fordították az 1928-ban *Bazsalikom* címen napvilágot látott délszláv versantológiát. 1944-ben Auschwitzba deportálták. Azon kevesek közé tartozott, akik túléltek a tábor szörnyűségeit. Írói nevét elsősorban az 1972-ben alapított, a műfordítói tevékenység elismerését célzó Bazsalikom Műfordítói Díj és a *Hideg krematórium* címen 1950-ben napvilágot látott naplóregénye fémjelzi; ez utóbbi alkotása a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció máig egyetlen lágerregénye.

Az eddig felsorolt adatok az írói névalakzatok egy nagyobb rétegének társadalmi-ideológiai okozataira és irányultságára mutatnak rá. A jelölt antológiák szerzőinek egy kisebb csoportja – miként Szenteleky a szlávot – idegen hangzású (többnyire német) családnévét cserélte magyar írói névre, pl. a *Fetter* nevet *Czirák Imre*, az *Eplinget Kisbéry János*, a *Gottesmannt Gajdos Tibor*, a *Glaugot Galamb János*. Egyes szerzői nevek esetében a kevés életrajzi adat és a korai halál miatt torzóban maradt opus nem elegendő alap a névváltoztatás okának felderítéséhez. Nem tudjuk ezt az okot kideríteni a magát íróként *Mikes Flórisként* identifikáló *Fischer Miklós* esetében sem; a *Kévében* szerepel, a kötet megjelenésének évében, huszonnyolc évesen tüdőbaj vitte el. Van példa, hogy magyar családnévű író, pl. *Létmányi István* (írói neve: *Czakó Tibor*) vagy *Magyar Árpád* (írói neve: *Aranyady György*) választ másik – kevésbé szokványos vagy épp különleges – írói nevet.

A vizsgált írói névváltoztatások többnyire csak a családnévét érintik (pl. Szenteleky Kornél, Havas Károly, Adorján András, Debreczeni József vagy Czirák Imre esetében), máskor az utónevet is megváltoztatják (pl. az Ambur Balázs vagy a Czakó Tibor név ilyen teljes csere eredménye). Az írói nevek kisebb hányada hivatalos névváltoztatás is egyúttal (pl. Havas Emil, György Mátyás vagy F. Galambos Boriska esetében).

(*Szkalin, Herczog, Markovics és Spitzer*) Nem valószínű, hogy e nevek hallatán ma bárki is a vajdasági magyar irodalom szempontjából olyan meghatározó életművekre gondolna, mint Szirmai Károly, Herceg János, Majtényi Mihály vagy Sinkó Ervin alkotói munkássága.

Szirmai Károly szerepel a Szenteleky szerkesztette *A Mi Irodalmunk Almanachjában*, s kezdetek óta munkatársa az 1932-ben alapított *Kalangyá-*nak (1932–1944). Az alapítószerkesztő halála után, noha többen (pl. Radó Imre, Kende Ferenc és Herceg János) is közreműködnek szerkesztésében, az ún. *Szirmai-korszak* következik a folyóirat életében. Gerold László ezt a „dilettantizmus elleni harc jegyében telő” (GEROLD 2001; 114) korszaknak nevezi. Szirmai neve, amellett, hogy összefügg az esztétikai mérce magasra állításának igényével, ma rangos irodalmi elismerés jelzete. Az író fia (Szirmai Endre – tehát a választott név továbbhagyományozódik), valamint a verbászi (az író lakhelye) és a temerini község (szülővárosa) alapította a Szirmai Károly Irodalmi Díjat 1975-ben, amellyel évente egy-egy, a Vajdaság területén megjelent – váltakozva – szerb, illetve magyar nyelvű novelláskötetet jutalmaznak. Szirmai kanonizált szerző a vajdasági magyar irodalomban: az általános és a középiskolában is tantervi tétel. Nevének említése mégis legtöbbször *Vesztglő vonatok a sötétben* című művét idézi be az olvasói látókörbe, amely a két világháború közötti vajdasági magyar látomásos próza (rövidtörténet) emblematisztikus alkotása. A „*Szirmai-szerelvény*” térségi sorsmetafora. *Tolnai Ottó* (eredeti családnévén: *Kracsun*) írja róla *Szirmai Károly hosszú, szürke lánc* című esszéjében: „Korai novelláidban még úgy

tűnt, ama vonat egy másik dimenzióban vesztegel, ütközik össze, egy másik, egy imaginárius dimenzióban, ám itt [kései novellisztikájában – B. E. megj.] ez a dimenzió már hétköznapivá, valóssá szürkült” (TOLNAI 2007; 85). A XX. század kilencvenes éveinek irodalmában továbbíródik története: Bordás Győző esszéiben, Szathmári István novellisztikájában, Böndör Pál költészetében. A térségi irodalom jelölt szakaszának talán legjellemzőbb Szirmai-reflexiója a „*Szirmai-szerű lett a világ*” paradigmája Szathmári István Szirmai-díjjal jutalmazott novelláskötetében: „Mind sűrűbbek lettek az éjszakai dörömbölések. Embereket ráncigáltak ki az ágyból. Szirmai-szerű lett a világ” (SZATHMÁRI 1995; 115).

A *Kalangya* szerkesztésének és kiadásának 1941-től 1944-ig (megszüntéig) terjedő korszakát jelöli *Herceg János* neve: ez az ún. „*Herceg-korszak*”, melynek legfontosabb jellemzője a *regionalizmus*. Első novelláját (*Egy bohóc szerelme*; idézi: TOLDI 1993; 7–10) Höndy János álnéven jelenteti meg, de ezt a nevet később nem használta munkássága során, helyette az eredeti családi név egyszerűsített-magyarosított formája válik opusának jelölőjévé. A névváltás történetét maga beszéli el egyik interjújában: „Az írás [*Egy bohóc szerelme* – B. E. megj.] azonban megjelent a Zombori Újságban, 1927-ben. Hát ezzel kezdődött... Előtte ugyan a Bács megyei Naplóban huszonhat karácsonyára közöltek egy verset tőlem, nem is tudom már, mi volt a címe: fákról szólt. Ezt is Höndy néven írtam; Haraszi Sándor volt a Bács megyei Napló irodalmi szerkesztője, azt mondja, maga Höndy? Micsoda név ez? Mondom: írói álnév. Hogy hívják magát? Mondom Hercognak hívnak, de hát... Akkor már miért nem Herceg? Ha Herczeg Ferencnek jó volt, akkor magának nem jó? Mondtam: jó, akkor hát legyen Herceg. S attól kezdve már ezen a néven jelentek meg az írásaim. Tulajdonképpen tehát Haraszi Sándor volt a keresztapám...” (DUDÁS 1989; 556). Toldi Éva Herceg-monográfiájában – a közlési adatok és a kronológia vizsgálatunkat nem érintő pontosítása mellett – némileg módosult változatban közli a névváltás-történetet: „Remélem, fog még jobb verseket is írni. De mi az, hogy Höndy? Miféle affektált álnév ez? Nincs magának rendes neve? Nahát akkor! Ha Herczeg Ferenc nem szégyelli viselni, akkor talán magának is jó lesz, nem?” (TOLDI 1993; 11). (Az író utolsó lakóhelyének, Doroszlónak művelődési egyesülete 1998-ban Herceg János Irodalmi Díjat alapított, „melyet az író szellemét leginkább ápoló irodalmárnak ítélnék évente oda” [GEROLD 2001; 115]; három alkalommal került kiosztásra: Toldi Évának, Csányi Erzsébetnek és Fekete J. Józsefnek, majd a díj – enyhén szólva – befuccsolt. Önkényesen és a korábbi díjazottak tiltakozása ellenére ifjúsági novellapályázattá minősítették. Ezért, sajnos, Herceg János neve – teljesen méltatlanul – ma az értékvesztés és a provincializmus jelenségével függ össze.)

Nagy hagyománya van viszont a Magyar Szó 1976-tól kétfévente meghirdetett Majtényi Mihály Novellapályázatának (számos jelentős prózaíró vett részt és nyert díjat művével a pályázaton; sajátossága, hogy általában

nem csak pályakezdők szárnypróbálgatásának orgánuma) és a Sinkó-díjnak, amelyet 1970-től ítélnek oda, általában elsőkötetes, illetve pályakezdő irodalmároknak.

Majtényi Mihály írói pályájának kezdetén (pl. a *Vagyunk* című 1928-as antológiában, illetve a Bácsmegyei Napló 1929-ben napvilágot látott *Almanachjában*, *Mocsár* című regényének írása és megjelentetése idején [1927–28]) még eredeti családnevéen, *Markovichként* és *Markovicsként* jegyzi műveit. Az ő írásművészetéhez fűződik a vajdasági magyar irodalom legkölteibb és legszomorúbb létmetaforája: a „*remények batárján*”. Ittlétünk metaforája és irodalmunk központi önreflexiója: „remény-batár”, „vajdasági batár” és „el innen”-gondolat. Majtényi *A remények batárján* című elbeszélése azonban nemcsak elemzések tárgya, de „történi esemény” olyanképpen is, hogy 1992-ben Juhász Erzsébet tovább-, illetve újrairta a maga prózájában. A Majtényi Mihály Novellapályázat első díját érdemelte ki azonos című novellájával. „A remények batárján nemcsak itt-létünk metaforája, de Majtényi Mihály elbeszélői opusát átfogó nagyszabású képpé nő. Elbeszélés az alkotás reményéről és reménytelenségéről; írói hitvallás; ars poetica. A vajdasági magyar író kipróbálja a remények batárját, mégis marad – a remény az írás folyamatába vetődik...” (PISZÁR 2001; 76).

Sinkó Ervin 1930 decemberében Babits Mihályhoz, a Baumgarten-alap kurátorához egyszeri pénzsegélyért folyamodva Sinkó Ervinként írja alá levelét, de címében ott van eredeti neve: *Spitzer Ferenc* (BORI 2004; 237). Azoknak „az alapítók”-nak a körébe tartozott ő is, akiknek neve nemcsak az irodalom tárgyi és szellemi rekvizitumaival, alkotásaival, de történet- és történelemhelyettesítő metaforáival is összefügg. 1959. október 21-én nevezetes beszédével megnyitja az újvidéki BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékét. Neve a jugoszláviai magyar irodalom *Európa-gondolatának* jelölője. Herceg János 1989-es, idézett interjújában enyhe ellenperspektíva vetül programjára: „Én fiatalon az avantgárd híve voltam, de Budapestről a népi szemléletet is magammal hoztam, s ezt szerettem volna itthon diadalra vinni. Ezt tartottam programnak, ahelyett, hogy azt mondtam volna: fűtülök rá, én avantgardista vagyok, mit nekem Vajdaság és Bácska és magyar. Amit például Sinkó Ervin mondott a többnyire faluról felkerült új nemzedéknek: Európa!, nem pedig templomtorony-romantika meg falu! Sinkónak rossz emlékei voltak gyermekkorában: egy nagy sváb faluban, Apatinban élt, teljesen kiközösítve: ő volt az úrigyerek, a zsidó, a magyar, minden rossz ő volt. Világpolgár lett belőle...” (DUDÁS 1989; 559).

(*Szokványnevek helyett álló pszeudonimek, asszonynevek és asszonynév-helyettesítők*) Ács Károly a meglehetősen szokványos Kovács nevet rövidítette írói névvé, Kiss Jovák Ferenc Vesztegre egyszerűsítette nevét. A Goli otokot járt és ezért mellőzött Ke/c/k Zsigmond Kossa János néven jelentette meg nyelveművelő írásait, műveit.

A női írók egy része leánykori néven publikált, amit később asszonyneve váltott fel vagy egészített ki. Szentelekyék irodalmi-szellemi műhelyébe tartozott *Gergely Boriska*. Gerold László a róla szóló szócikkben jelöli a *Pásztor* nevet is, ami arra enged következtetni, hogy bizonyos időben ezen a néven is jelentkezett írásokkal; mint mai irodalmunkban *Cseh Márta* (*Szabó*), *Hász Fehér Katalin* (*Fehér*), *Harkai Vass Éva* (*Vass*).

Sajátos példája a névváltoztatás(ok)nak *Vasagyi Mária* esete, aki *Silentium album* című regényével 2002-ben ismeretlen szerzőként lépett olvasóközönsége elé, holott *Székely Mária* néven (asszonynév!) 1982-ben már jelent meg néprajzi gyűjtése. Második asszonynevén, *Brankovként* is publikált. A hivatalos névváltoztatások okozta dilemma feloldását jelentette nála a *Vasagyi* név használata, amelyről azt gondoltuk – olvasói, akik személyes adatait is ismertük –, hogy leánykori nevének (Federer) magyarításáról van szó. Egyik interjújából azonban kiderült, a *Vasagyi* valóságos név, anyai ági felmenőinek családneve.

(*Magyarról idegenre*) A múltban csak ritkán fordult elő a vajdasági magyar irodalom alakulástörténetében, hogy a magyar név idegenre cserélődött írói opusokban. *Milkó Izidor* a XX. század húszas éveiben használta a *Baedeker* nevet, *A Mi Irodalmunk Almanachjában* Kiss Vilmos Magisterként írta alá művét.

Feltehetően a jelenkori tömegkultúra- és globálhatások következtében a fiatalabb írónemzedékek tagjai előszeretettel választanak idegen nevet vagy adnak maguknak ilyen eredetű melléknevet. A múlt évben elhunyt *Bada Tibor* írói neve *Bada Dada* volt, ami a névritmus kiaknázása mellett művészeti törekvéseinek irányultságára is utalt. *Pressburger Csaba* a *Saul* melléknevet illesztette kötőjellel utónevéhez. A legdöbbenetesebb névváltoztatás kétségkívül a kimondhatatlan *Nettitia K. Froese*, ami az irodalomkritikus *Fekete J. József* szépírói megkülönböztető neve.

A mai idegen névválasztások motiváltsága sok esetben az irónia, az ironikus tartalom kifejezésének szándéka. A *Szerbhorváth György* (*Horváth*) névkreáció félmultunk hamis ideologizáltságára emlékeztető irónia, míg *Aaron Blumm*, ifj. *Virág Gábor* írói neve, amellet, hogy részben idegen alakmás, világirodalmi vonzatokkal (pl. Joyce) kapcsol össze. Magyar irodalmi hőst is ismerünk e néven: Darvasi László *Könnymutatványosok legendája* (1999) című történelmi regényében az egyik könnymutatványos neve.

(*Összefoglalás*) A vizsgált írói névalakzatok és az eredeti családnevek között általában megfigyelhető egyfajta hangzásbeli hasonlóság, hangtani azonosság (pl. Mikes Flóris/Fischer Miklós), vagy pedig azonos hangzóval kezdődnek: Szenteleky/Sztankovics, Havas/Honig, Szirmai/Szkalin, Majtényi/Markovics, Sinkó/Spitzer etc. Gyakran választanak az írók helynévi/földrajzi eredetű pszeudonimet.

Munkámban csak azokra az írói nevekre tértem ki, amelyek tényleges, meghatározó jelzeteivé váltak egy alkotói opusnak, amely név alatt a jelen-

tós művek kanonizálódtak és bizonyos módon tovább is íródtak, metaforizálódtak, metaforikus vonzatkört alkottak. Az időlegesen vagy alkalmilag használt álneveknek szinte sohasem alakult ki jelentős vonzatköre vagy aszociációs hálózata.

Irodalom

- BORI Imre (1993): A jugoszláviai magyar irodalom rövid története (Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás). Újvidék
BORI Imre (1994): Szenteleky Kornél. Újvidék
BORI Imre (2004): Ezredéve itt. Újvidék
BORI Imre (2007): A jugoszláviai magyar irodalom története. Újvidék
DUDÁS Károly: „Átmenthettem a menthetőt”. Doroszlói beszélgetés Herceg Jánossal. Üzenet, 1989. 7–9., 555–562. l.
GEROLD László (2001): Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000). Újvidék
SZATHMÁRI István (1995): Ünnepnapok. Szabadka
PISZÁR Ágnes (2001): A remények batárján című elbeszélés összehasonlító vizsgálata = Nagy mesélőnk ébresztése. Majtényi Mihály centenáriuma. Szerk. Bosnyák István. Újvidék
TOLDI Éva (1993): Herceg János. Újvidék
TOLNAI Ottó (2007): Feljegyzések a vég tónusához. Újvidék

FROM SZENTELEKY TO AARON BLUMM

Pen names in Hungarian literature in Vojvodina

For the study of the writers' names of the over eighty years of Hungarian literature in Vojvodina there are such comprehensive works as Imre Bori's *A jugoszláviai magyar irodalom története* (The History of Hungarian Literature in Vojvodina) or László Gerold's *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* (Lexicon of Hungarian Literature in Vojvodina). In the entry of the latter the writer's pen-name in bold type is followed by the original family name in italic when it is different from the pen-name, and this is followed by the pseudonyms or name variants in normal type. The present study focuses on those pen names that have become commonly known and designative of an author's accomplished opus "hiding" the original family name.

Keywords: Hungarian literature in Vojvodina, Sztankovics-Szenteleky, foreign forms of names, metaphoric names and names with surplus meanings, metaphorisation

BAKOS PETRA

EGY ASSZONY MASZKJAI*Kafka Margit: Színek és évek*

Masques of a Woman

Margit Kafka, Colours and Years

Kafka Margit Színek és évek című regényének főszereplője, Pórtelky Magda egyszerre alanya és tárgya is az elbeszélésnek. A dolgozat azt vizsgálja, hogy ennek a fiktív létmódú karakternek a monológia mit fed fel egyén és vidék kapcsolatáról, valamint a percepció megváltozásának modern tapasztalatáról.

Kulcsszavak: vidék, impresszionizmus, percepció, allegória, maszk

„A lelkiismeret piszokból, a halál anyagából áll. (...)

A nyelv is piszkos.

nemcsak azért, mert sohasem tudja »kimondani«, megismételni az ártatlanságot,

hanem mert mélységesen át van szöve halállal: a beszéd során szüntelen

átváltozik az, aki beszél, és az, amiről szó van.

A beszéd mozgás és processzus – a szakadatlan elfogadás/elvetés rendszere teszi azzá.

A dolgok azért születnek meg a beszédben, mert meghalnak benne.

(...) A hallgatás, a mondat elutasítása szegénységre hív fel; mert

csak a mondat tud a gazdagságról, mivel a meghalásról is tud, a »piszkos« halálról.

A tisztaság és a gazdagság közt nincs összhang, mert a tisztaság és a halál közt sincs; ahol gazdagság van, ott mindig van halál is, a bőség szétszórása és szakadatlan megijítése. ”

(Radomir Konstantinović)

Van egy asszony. Emlékezik, dacol, sűrít és ugrat, miközben a boldogság(?)–önfeledtség–öntudatlanság momentumait az álmok körében írja újra, látszólag bízva a robot, a szabályszerű, stílusos (vö. Radomir Konstantinović: *A vidék filozófiája*), a színen maradásért, a színek megmaradásáért (szín mint színpadi berendezés, keret) vívott, nap nap utáni küzdelem elbeszélhetőségében. Elmondása szerint éppen az elmondás által mozgósítja emlékeit, de azonmód rögzíti is őket egy esetlegesként jelölt narratívában. Ezzel lép nyilvánosság elé, ha tisztázatlan is, kinek/kihez beszél, ki az elképzelt-ideális olvasója. Vajon kire bízta magát?

Van egy asszony. Öregasszonyinak mondott létében összefoglalólag áttekinteni élettörténetét autobiografikus gesztus, és valóban, mintha az összefoglalólagosság igényével fellépő, felülről való, átfogó, objektív tekintet lépne az elbeszélés terébe. Ezzel egyetemben viszont, éppen a megszólalás által, a szubjektivitás is betüremkedik a szövegelésbe (önkéntesen és erőszakosan), hiszen az a szöveg révén, a szavak révén teremődik meg – anélkül, illetőleg az előtt nem is létezik (Benveniste). A Pórtelky Magda-féle életelbeszélésben Magda egyszerre objektum és szubjektum is, saját élettörténetét narratívába foglalva megteremti a Pórtelky Magda nevű karaktert, az események főszereplőjét, valamint a Pórtelky Magda nevű másikat, az események mozgatóját, az én-elbeszélő-főszereplőt is. A reflektorfigura, aki az elbeszélést uralja, az ötvenéves Pórtelky Magda, azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ő egy narratív alakzat szintű, egy fikciós létmódú én-elbeszélő, akit szintén elbeszél egy, a Pórtelky Magda arca mögé rejtőző, ismeretlen eredetű hang. Az életesemények forgatagának bizonyos szegmenseit illetően a visszatekintés túlzott precizitása, máskor viszont az elnagyoltság, akár évek átugrása, illetve a belenyugvó, rezignált viszonyulás jelenkori helyzetéhez, amely olyannyira ellentétesnek tűnik az emlékezésben létrehívott Magda egész életeszményével, a már említett rejtőző hang miféle intencióit fedi fel? Miről szól az, ahogyan ez az asszony beszél?

„Az emlékezői önszemléletet és a múlt értékelését nem zavarják önámító illúziók, megszépítő ábrándok és eszményítő elfedések vagy ferdítések. Magdának nincs szüksége – s indítéka sem – torzításokra, maga mentségére vagy éppen önapológiára. (...) A szemléleti perspektívában nem lehet felfedezni önkényes és erőszakos szubjektivitást.” (Fülöp László) Hogyan is győződhetnénk meg arról, hogy sem nem mentegetőzik, sem nem javítja fel ezt a visszatekintésben létrehívott énképet – esetleg, és csakis akkor, ha elfeledkezünk a létrehozás, a teremődés folyamatjellegéről, a szubjektív perspektíva viszonylagosságáról és abból fakadó helyzeti előnyéről, és arról is, hogy mindketten, mind az egyes szám harmadik személyben elbeszél hős nő, mind a reflektorfigura fikciós létmódúak. Nem ellenőrizhetőek az idősebb Pórtelky Magda állításai, és ha azok lennének, vajon egy időn pozitívista ihletettséggű filológustekinteten kívül ugyan ki kutakodna tényszerűségük után? A *Színek és évek* szövegvilága minden efféle törekvés esetleges eredményeit felülmúlóan izgalmas és érdekfeszítő.

Van egy asszony. Ez az asszony regényt ír. A regényében van egy asszony, aki egyes szám első személyben emlékezik. Ekképp a regényben a regénybeli asszony valamikori éneinek filmje pereg előttünk, de ezek az ének hangsúlyozottan csakis az általa, a maga regénybeli (de korántsem regényes) jelenében, az impresszionista próza részletező pontosságával és erőteljes szubjektivitásával életre hívott formában léteznek, és így olvasódnak bele a mi mindenkori befogadói jelenünkbe is: az impresszió mindig már törött, zúzálékos formáiban.

Az impresszió mint alakzat kapocs az érzéklet és az eszme között, egy intenzív mediátor. Amint azt egyik legújabb kutatója, Jesse Matz kifejti: „[Az impresszionizmus számára] [F.]z a közteesség lényegi. Egy impresszió sohasem csupán egy érzés, egy gondolat vagy egy élmény. Sokkalta inkább olyan tapasztalási mód, amely sem nem érzéki, sem nem gondolati, sem átérzett, sem elgondolt, hanem e kettő közötti.”¹ Ez a közvetítőszerep időbeliséget visz az alakzatba, amely ennél fogva a valóság töretlen totalitásának foglalta helyett immár egy temporális módusú tapasztalási forma allegóriájaként mutatkozik meg. „Ennél fogva azt mondhatjuk, hogy az allegória leleplezi az impressziót csakúgy, ahogyan a szimbólumot is, a »pillanatnyi teljesség« álmát a folytonosan zajló elidegenülés valóságával cserélve fel.”² A *Színek és években* tehát nemcsak az önreflexiók, illetve az emlékezésre való reflexiók formálják az én-elbeszélő karakterét, de maga az elbeszélés is: annak sajátos tendenciái (például a tárgyi környezet szemléletes és részletező leírásai) és megoldásai (az időugrások és -törések), valamint legjellemzőbb alakzata, az impresszió szintén az emlékező én-elbeszélő létmódját és világlátását mutatják és építik.

Mindezeket szem előtt tartva, az elének *tárt*, ránk nyíló élettörténet egyrészt a fikciós létmódú emlékező jelen pillanatbéli (azaz az elbeszélés megszületésekor) tudatállapotát közvetíti, másrészt egy fiktív karakter emlékezetében létező karakter elbeszél/leírt/végiggondolt, s a nyelv jeleire és jelentésképző erejére bízott sztorija, azaz egy, tegyük fel, hogy létező/létezett, referensként tételezhető valóságról (legalább – erről később) két szinten kapunk egymást folytonosan felülíró és elmozdító ismereteket: az emlékezet elbizonytalanító játékában és a fikció önkényében.

„Átváltozásnak nem szabad lennie, tehát munkának sem, passzivitás szükségeltetik, odaadás a meglévő iránt. De ez az odaadás szintén sajátos tevékenység, negatív tevékenység. A passzivitás is az akarat választása, nyelve pedig (bármily csiszolatlan, maradi) szintén választott nyelv.” (KONSTANTINOVIC 2001; 8)

Az emlékező Pórtelky Magda odaadása az általa meglévőként tételezett, már megtörtént iránt csak látszólag passzivitás, valójában azonban választott aktivitás, az akarat továbbműködése, az Én-teremtés kísérlete, mely, ha kudarcos és kilátástalan is, annál több értéket mutat fel a küzdelem által,

¹ This in-betweenness is essential. An impression is never simply a feeling, a thought, or a sensation. It partakes, rather, of a mode of experience that is neither sensuous nor rational, neither felt nor thought, but somewhere in between. (MATZ, 2001)

² We might, that is, say that allegory debunks the impression much the way it debunks the symbol, replacing a dream of “momentary totality” with a reality of ever-unfolding alienation. (MATZ: i. m.)

mely a szubjektum önmagára ismerése felé irányul. A nyelvbe való belépés, a nyelv működtetése, annak kimondása: Én, már a szubjektumképződés momentuma, a szubjektum létesülése. Nemcsak az Én-é azonban: mivel a beszéd mindig egy odafordulásban keletkezik, életre hív egy Te-t is, egy Másikat, egy befogadó-olvasót. Kaffka Margit önéletrajzából megtudhatjuk, hogy szülővármegyéje fenyegető üzenettel reagált a regény megjelenésére. Ebből legalábbis annyi kiderül, hogy a könyvet (el)olvasták, és az olvasók megszólítva érezték magukat. Véleményem szerint e megszólíttóságban, e felhívás fogadása által teljesedett be a szöveg ígérete.

Olvasatomban az elhíresült kaffkai önéletrajz ezen kicsiny, de annál hangsúlyosabb kitételét szem előtt tartva a *Színek és évek*et mint a vidék dekonstruálására tett kísérletet értelmezem, amely azonban nem a korabeli viszonyok impresszionisztikus képhullámszába oldott, vallomásosságot imitáló, fiktív önéletrajz formájában történő leírása révén következik be, hanem a provokáció sokkal hatékonyabb fokán: részint az impresszió választott alakzata révén konnotált újszerű szemléletben, részint a korabeli olvasói szokások figyelembevételével, az azok előfeltevéseire építő, egyáltalán nem kockázatmentes dialógusteremtő játék során. Utóbbi által olyan keretfeltételeket hoz mozgásba, illetve mutat fel elmozdulásukban a szöveggépződés, amelyek *per se* a provokáció terébe léptetik a hagyományos olvasói elv/járásoknak megfelelően a regény világát a saját világával azonosító befogadót. A befogadó(k) mimetikus/szimulatív tradíciók szerint kondicionált értelmezése szerint a „vidék” csak akkor vághat vissza az *ő*t megíró/kibeszélő Magdának (Margitnak), ha megszólal, azonban ezzel máris elkülönбöződik addig volt, nyelv-ellenes, passzív önmagától. Mégis a megszólalást választja, mivel, ha csendben marad, az még élesebb belső törést eredményez, hiszen azzal vagy mintegy durcásan-elutasítóan visszahúzódik a biztosnak tudott csigahéjba³, melynek illuzórikusságáról ezután (az olvasmányélmény után) már nem tudhat nem tudni, vagy pedig – megint csak: önmagát meghaladva – belátó, érett, öntudatos személyiség/közösség módjára nagylelkűen túllép az inzultuson. A vidéki létstílus töretlen fenntartásának egyedüli módja a regény nem-olvasása lehetett volna, a szöveg némaságban hagyása, ez azonban a tabu erőterével vonta volna körül a regényt, amely ezáltal egy újfajta, dekonstruált törzsi mitológia szervezőelemévé lépett volna elő.

Van egy asszony. Minden ízében belenőtt, belegyökerezett abba a világba, amelyben létezett, legalábbis ilyenként teremti újra magát emlékeiben.⁴

³ „... a provinciális szellem, mint a felettes-én szelleme, a közösségi akarat szelleme, mely a szárnyai alá vett bennünket s mindentől megvéd, mindenekelőtt önmagunktól, az *Én*nek nevezett minden kihívástól és megpróbáltatástól (a személyes felelősségtől és a személyes kezdeményezéstől), szükségszerűen infantilizmushoz vezet.” (KONSTANTINOVIC 2001; 9)

⁴ „Itt folyt le az életem, mindenki ismer, tud felőlem: nem kell senkinek előlről magyarázni, hogy ki vagyok, és mi jusson életem.” (Kaffka Margit: *Színek és évek*, 7. l.)

Létezését visszatekintésében mégis szerepjátnak, színháznak mondja. Nem a shakespeare-i „all the world's a stage” megrázkódató és felforgató értelmében, hiszen öregkori önmagára úgy tekint, mint olyanra, aki már elhagyta a színpadot, kiszállt a játékból. Szerinte tehát a szerepek levethetőek, esetleg lecserélhetőek is. Ennek gondolata azonban nemcsak explicit reflexív megjegyzéseiben⁵ bukkan fel, hanem még inkább abban, ahogyan ezt az életet *bemutatja*. A *színek* többnyire remekül kidolgozottak, a kisebb-nagyobb jelenetek nem nélkülözik a teatralitást, a részletes leírások révén a ruhák, szobabelsők, lugasok képe élénk rajzolatot nyer – mozgásba lendül a színpadi gépezet. Az *évek* egymásra következésében lineárisan felvonultatott, mindig az-előtti eseményeket azonban egy önmagát a játékon immár kívül került figuraként definiáló én-elbeszélő önkénye *rendezi*. Az elbeszélő és az elbeszélt közötti különbségről részint a „[N]éha egészen úgy tudok rá gondolni, mint egy idegenre” (6. l.), „olyan keveset őriz meg az emlékezet: jeleneteket, apró eseteket, s azt is elváltozott formában, ahogyan *azóta* gondoltunk rá” (9. l.) típusú eltávolító megjegyzések, részint az elbeszélésbe ékelt közbevetőleges kommentárok (ezeknek kimerítő gyűjtését Bodnár György végezte el⁶) tudósítanak. Az idősebbik Pórtelky Magda, híven legszemélyesebb meggyőződéséhez, miszerint „a valóságban mindenki külön fő személy önmagának, és senki sem vállal mellékes szerepet”⁷, interpretálja az egykor volt eseményeket, abban az illúzióban ringatózva, hogy ő már kívüllálló. Az idősödő asszony eseményekben meglehetősen gazdag életanyagának egyes szegmenseit az interpretációs kísérletek révén élményekké – impressziókká – szublimálja. Éppen fordítottja zajlik tehát annak, amit Konstantinović a vidék szellemének egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formájaként így jellemez: „Ez az alkímia, mely az élményt eseménnyé változtatja át, arra is jó, hogy az önmagunkkal való (szellemi) konfliktust, amit affektivitásunk (mint az ésszerűvel való konfliktus) eleve garantál, átalakítsa *másokkal* való konfliktussá, azaz határozottabban: hogy a metafizikai nyugtalanságot, mely elvinne az abszolút képtelenség tudatához, pszeudotörténelmi nyugtalansággá változtatva »történelmileg« *lokalizálja*.” (KONSTANTINOVIC 2001: 23) Az idősebb Pórtelky Magda viszont éppen a másokkal vagy mások miatt adódott konfliktusokat rendezgeti életelbeszélésében egyetlen, központi karakter: Pórtelky Magda jellem- és szellemi hiányosságából fakadt prob-

⁵ Pl.: „Az ember jól-rosszul mégiscsak végigjátssza a maga vállalta szerepeket mind sorjában. (I. m., 5. l.)

⁶ L.: Bodnár György: Az emlékezés tartama keresi grammatikáját

⁷ „Ő *személyiség*, s már csak ezért is magányos, ám egyúttal *centrális* személyiség egy egész világ számára, mely szükségképp csak őt látja, mert ő is magamagát akarja látni (szükségképp, mert nincs meggyőződve a saját létéről), oly szükségszerűen, amiként e szellem számára csoda a személyiség (...), baljóslatú csoda, mely katasztrófával fog végződni, valami hatalmas, diadalmas romlással.” (2001: 59)

lémahalmazzá, hogy aztán ezeket tüzetesen szemügyre véve, olykor óvólag, figyelmeztesse magát a valamikori személlyel való (nem-)azonosságra. Feltelezhetjük, hogy a vidék már említett infantilitását is kihívja maga ellen az én-elbeszélő, amikor egykorvult önmagát a legtisztább infantilitásban mutatja fel, fél-öntudatlan, individuális, de nem szubjektív létezésben. Nem tehet azonban másként: amint azt Bodnár György megállapítja, „az emlékezésre épített kompozíció nem keret, hanem a regény mikrostruktúráival inhereus viszonyban álló *alakzat*.” A szövegszerveződés kényszeríti az elbeszélő szubjektumot önmaga ilyenén felmutatására.

Van egy asszony. Az életelbeszélésében aprólékos részletességgel előadott, kiköltekező tivornyákkal, a megvesztegetésekkel terhes, kisztíliu politikai csatározásokkal, a felszínen fényeskedő, belvilágában fülledt asszonytudomány szorongatóan szűkös célirányultságával egyetemben mélyen és odaadón ragaszkodik a dzsentrivilághoz, tanúskodik mellette és érte. Ennél fogva a felforgató erő nem az idősebb Pórtelky Magda által elmesélt élettörténetben rejlik. A vidék „a létezőt, elképesztő kitartással, mindig a múltból kívánja előbányászni. A múlt nem az, ami *nem* a jelen, valamiféle jelen előtti vagy nem-jelen. A múlt legalábbis a jelen előre látása, de még inkább a jelen igazolása. A vidéki ember[nek] (...) a múlt *önigazolásnak* kell – éppen ezért nem kell.” (KONSTANTINOVIC 2001; 10) Amennyiben a jelen megalkotása s ezzel a jelenbéli, a most megszólaló karakter mozaikos kidolgozása lenne a múlt felé fordulás célja, a szöveg végeredményben beteljesítené az önéletírás hagyományos formái által kondicionált olvasói elvárásokat. Azonban ha, Nietzsche nyomán, a jelent a jövő felől mindig érkezőként gondoljuk el, akkor az én-elbeszélő megszólalásának kockázatát nem elsősorban a múlt bármennyire sok kínos esetet felvonultató megidézésében, de a jövő felé tartó beszédben implicit benne foglalt befogadás lehetőségében kell keresnünk. Pórtelky Magda életelbeszélésének botránya nem az élettörténet feltárásában, de a nyelv jeleire bízott létezés végtelen védtelenségében és nyitottságában fészkel. Az emlékezésfolyamatra tett megjegyzések, a visszatekintés bizonytalanságait tematizáló szöveghelyek, a mondás és mondhatóság akadályoztatottságát rezignáltnan beismerő szólamok mind a nyelvbe hulló szubjektum küzdelmeiről tanúskodnak, az alakítás által történő alakulás, a változtatások és változatok legitimitásának felismerése révén bekövetkező változás, az alkotásban zajló megalkotódás és mindennek feltartóztathatatlan folyamatszerűsége már egy, az individuális létmódot meghaladó, a szubjektivitás lényegileg képlékeny, televényes és robbanékony talaján fogan. Az emlékezés, az emlékezésben való végleges önmegalkotás lehetetlensége, a mindent átfogó, objektív-szerű, totális pillantás lehetetlensége, az állóképbe foglalás kudarca az impresszió alakzatának belső ingatagsága miatt mint a szükségszerűen folytonos elmozdulásban lévő perspektíva allegóriája szervezi a szöveget, egy, az én-elbeszélő mögé rejtőző elbeszélő intencióit fedve fel.

*„Az élet ennél fogva a látszólagos szubjektum
látszólagos állásfoglalásainak és látszólagos
érzelmeinek filmje. (...) Színészélet maszkokkal,
melyek mögött azonban nincs valódi arc.”*

(KONSTANTINOVIC 2001; 23)

Van egy asszony. A századfordulós dzsentrivilágot színházként beszéli el, amelynek színpadát ő maga már elhagyta, mert „[A] komédia kinn újra kezdődik – ugyanaz a darab, csak más szereposztással, más külső elrendezéssel –, beharangoznak, mennek; és mi nem vagyunk rá többet kíváncsiak.” (6. l.) Amennyiben Konstantinović fentebb idézett állításából indulunk ki, fogalmazhatunk úgy is, hogy letette maszkját, s most felmutatja a maszk mögött eddig rejtőző űrt. A megszólalásban azonban mégiscsak arcot ölt, s ezzel azt az illúziót kelti, hogy ő immár maszk nélküli, valódi arcát mutatja – hogy egyáltalán van egy ilyen arc. A mimetikus teremtett szövegvilágokat mint világ-mások dekódoló olvasói eljárások, amelyeket a magyar klasszikus modernség irodalmi hagyományai jórészt érintetlenül hagytak, a szövegvilág konzisztenciájának biztosítékát mindenekelőtt egy, a „szövegen kívül lokalizált identikus konstrukció meglétében” (PALKÓ) lelik fel. „Annak az álarcnak, amelyik halhatatlanná teszi készítőjét, van egy nagyon jellegzetes tulajdonsága, s ez az önreflexivitás teljes hiánya.” (PALKÓ) A maszk nem reflektálhat tehát arra, hogy ő maszk. Ha feltárná maszk voltát, nem teljesítené be küldetését, ami nem más, mint a teljes lefedettség biztosítása, a műalkotásban megalkotódó szerzői szubjektum védelmében. A *Színek és években* az általam „az idősebb Pórtelky Magda” szöszerkezettel jelölt fiktív karakter éppen a szubjektivitás megalkotódásával folytatott küzdelmében teremődik meg úgy, mint egy nem szövegszerű arc illúziójának realitása. Elmondhatjuk, hogy Kaffka is „[F]elismerte, hogy valaki létezését valamely lényegi jelentéssel összefüggésbe hozni sohasem lehetséges tartósan, hanem csakis a társadalmi különbségekkel cselezve.”⁸ A maszkviselő színész-lét kritikája, a resignált visszatekintés az elhagyott színpadra, a *színek kontra évek* filozófiája ugyanis mind-mind egy valóságos arc létrehozásában érdekelt szerző eljárásai, aki ezen igencsak plasztikus, mert reflexív, változékony és gondolkodó maszkkal tünteti el annak álarc voltát. Olvasatom szerint a mintegy harminc évet felölelő mozgalmas életelbeszélés, a feltehetően mind a társadalomtörténeti-szociográfiai, mind a feminista, mind a lélektani kutatások számára gazdag értelmezési horizontokat felnyitó, nagy ívű történet provokativitását abból nyeri, ahogyan az interpretatív visszatekintés által szemünk előtt formálódó karakter maszkja mögé rejtőző elbeszélői, de nem (feltétlenül) szerzői hang játékba hozza, mozgósítja, és folytonos elkülön-

⁸ Matz Virginia Woolf kapcsán.

bőződésben tartja az elbeszélés révén teremtődő szubjektum létmódját. Ez pedig csakis az impresszió allegorikus olvasatában tárul fel: ha nem a század eleji társadalmi viszonyok kritikájaként vagy a korabeli asszonylét véd- és vádbeszédeként, de mindenekelőtt a percepció változásáról szóló híradásként, a bomlás tüneteinek felismeréseként olvassuk a szöveget.

Kiadások

Kaffka Margit: Színek és évek. Osiris Kiadó, Budapest 1999.

Irodalom

BENVENISTE, Émile

2002 Szubjektivitás a nyelvben. Ford. Z. Varga Zoltán = Bókay-Vilcssek-Szamosi-Sári (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest

BODNÁR György

2005 Az emlékezés tartama keresi grammatikáját = B. Gy. (szerk.): *Színek, évek, állomások*. Nap Kiadó, Budapest

DE MAN, Paul

1996 Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. *Pompeji*

FÜLÖP László

2005 Emlékezetműködés = BODNÁR (szerk.) 2005.

KONSTANTINOVIĆ, Radomir

2001 *A vidék filozófiája*. Ford. Radics Viktória. Forum Könyvkiadó – Kijárat Kiadó, Újvidék – Budapest

MATZ, Jesse

2001 *Literary Impressionism and Modernist Aesthetics*. Cambridge UP, Cambridge

MURVAI Olga

1976 Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban = Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion, Bukarest

PALKÓ Gábor

2004 Esti Kornél: Kosztolányi Dezső (Kosztolányi Dezső: Esti Kornél) = *A modernség alakzatai*. JAK / Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest

MASQUES OF A WOMEN

Margit Kaffka, Colours and Years

Magda Pórtelky, the main character of the novel *Colours and Years* (*Színek és évek*) by Margit Kaffka is both the subject and the object of the short story. This paper attempts to find out the things that the monologue of this character of fictive mode of existence reveals about the relations between an individual and the provinces, and at the same time studies how modern experience of perception changes.

Keywords: provinces, impressionism, perception, allegory, masque

NÉMETH FERENC

FARKAS GEIZA KISEBB DOLGOZATAI

(A két háború közötti vajdasági sajtóban)

Geiza Farkas' Shorter Compositions

(Works published in the Hungarian press in Vojvodina between the two World Wars)

Farkas Geiza (1874–1942), a bánáti földbirtokos, próza- és tanulmányíró, jogász, közgazdász, szociológus és egyetemi tanár a jugoszláviai magyar irodalom különös alakja, akinek munkásságát teljes egészében voltaképpen nem is ismerjük, hiszen *A fejnélküli embert* és egy-két esztétikai vonatkozású kötetét kivéve az irodalomtörténészek nem is igen mélyedtek bele sokoldalú munkásságába. Holott szerteágazó, polihisztori érdeklődése éppen a két háború közötti vajdasági publicisztikájában mutatkozik meg teljes méreteiben, azt sejtetve, hogy esetében egy rendkívüli életpályáról van szó. Kisebb dolgozatainak, tanulmányainak, írásainak e vázlatos számbavétele mindenképpen árnyaltabbá teszi a róla alkotott képet, sőt éppen publicisztikája nyomán bontakozik ki sokrétű irodalmi és társadalomtudósi érdeklődése.

Kulcsszavak: Társadalomlélektan, a serdülőkorúak lélektana, Szenteleky Kornél, Renaissance, Kalangya. Vadasági Írás

Bevezetés

A leggazdagabb bánáti földbirtokos család tagja volt, az eleméri Kiss, illetve Bobor család leszármazottja, Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája (GEROLD 2001; 84), akinek rendhagyó pályafutása voltaképpen nem is a bánáti Elemérről, hanem Budapestről indult. Az ősi eleméri kastély (egy 900 holdas birtokkal egyetemben) csak később lesz – családi örökség nyomán – második otthona (uo.), a közeli Nagybecskerek pedig irodalmi ténykedésének egyik fontos színhelye.

Farkas Geiza munkásságát – annak sokrétűsége miatt – nem könnyű behatárolni, hiszen bánáti földbirtokos volt, amellet próza- és tanulmányíró, jogász, közgazdász, szociológus meg egyetemi tanár. A XX. század elején Torontál vármegye törvényhatósági bizottságának volt a tagja, Torontál vármegye tiszteletbeli főjegyzője, majd utóbb egy rövid ideig a megye főispánja is (GEROLD 2001; 84, GULYÁS 1992; 270).

Bori Imre értékelése szerint „a jugoszláviai magyar irodalom egyik legkülönösebb, egyéni sorsú és életművet teremtő alkotója volt” (BORI 1998; 110). Csuka Zoltán meglátása szerint Farkas Geiza „magányos, elkallódott ember” volt (CSUKA 1942). Lőrinc Péter polgári utópistának és „illuzionistának” nevezte (LŐRINC 1963). Herceg János úgy vélekedett róla, hogy munkája töredék maradt csupán (KALAPIS 2002; 281–282.). Kalapis Zoltán szerint „ahogy öregedett, egyre jobban elhallgatott. Sok egyéb baj is nyomorította, ezeknek legfőbb forrása rendezetlen magánéletéből, szerencsétlen házasságából, a válásból eredő kicsinyes pörökből fakadt. Gondülő utazásokkal próbált enyhíteni sorsán. Legjobban Bécsben és Budapesten érezte magát; délelőttként a körutakon sétált, a múzeumokat és a kiállításokat látogatta, este pedig, kopott zsakettjében, színházi előadásokra járt” (uo.).

Ki volt valójában Farkas Geiza? Ismerjük-e voltaképpen teljes pályafutását, vagy annak csupán kiemelt mozzanatait? Ezekre a kérdésekre nem könnyű a válasz, hiszen sokrétű, sokfelé tájolódo társadalomtudóssal, íróval, nagybirtokossal és egyetemi tanárral állunk szemben, regénybe illő pályafutásának egyes részleteit pedig mindmáig homály fedi.

A közelmúltban került elő gimnazista önéletrajza, amely valamivel több fényt vet gyerekkorára, indítatására (NÉMETH 2000). Farkas Geiza 1874. január 5-én született Budapesten, a Sebestyén tér 3. alatt (uo.). Szülei ugyanis az idő tájt Budapesten éltek, tekintettel arra, hogy édesapja, Geiza, a királyi táblabíró, ott vállalt hivatalt. A kis Geizát nem a templomban tartották keresztvíz alá, hanem – rendhagyó módon – Schwendtner plébános otthon keresztelte meg (uo.).

Farkaséknak két gyermekük volt: Geiza és a nála négy évvel idősebb Pál (uo.).

Önéletrajzában kora gyermekkoráról az alábbiakat írja: „Első oktatásomat 4 éves koromban kaptam a mamától, megtanulván magyarul és németül írni és olvasni, mindkét nyelven százig számolni, az öt földrész neveit és lakásomat.

Életem ezen első idejében majd Német Eleméren, majd Rohitson nyaraltam. Öt éves koromban a Diphtheritis egy igen erős, 11 napig tartó rohamát kellett kiállnom, mely után a gyengeség több mint egy évig tartott. A haláltól, minthogy még igen makrancos is voltam az orvosság bevitelénél, csak szülőim önfeláldozó ápolása mentett meg” (uo.).

A továbbiakban egy ideig a család Zavaron időzött, Geiza mellé pedig – miután a német dajka eltávozott – egy francia nevelőnőt fogadtak. Később egy szigorú német nevelőnő került mellé, majd egy fiatal, mindössze 12 éves svájci leányka. Következtek a gondtalan nyaralások: Eleméren, Rohitson, Cilliben és másutt (uo.). Farkas Geiza egy ideig a budapesti piarista gimnázium tanulója volt, és ott 1885-ben kezdte írni első költeményeit, amelyeket egyesek silánynak minősítettek, így hosszú időre el is vették kedvét a vers-

írástól (uo.). Utána a László Intézetben tanult, nem nagy sikerrel, s miután onnan kivette az apja, az ágostai hitvallású evangélikus főgimnáziumba iratkozott mint magántanuló (uo.). Ekkor kezdte el gyűjteni a bélyegeket, és ekkor alapozta meg gyászjelentés-gyűjteményét (uo.).

Már gimnáziumi éveiben – saját bevallása szerint – megmutatkoztak rajta az „erős idegbaj jelei”, amelyeket ideges fejfájások kísértek, s melyek a későbbiek során is kiütköztek (uo.).

Középiskolai tanulmányainak befejeztével a jogi pályára lépett, és érdeklődése tartósan a társadalomtudományok, később az irodalom felé irányult.

Irodalmi munkálkodása 1897-ben vette kezdetét *A fényűzés* című értekezésével (GULYÁS 1992; 270), jóllehet Gulyás Pál *Hulló szirmok* címmel egy 1888-ban Szabadkán kiadott verseskötetéről is tud (uo.), ami azt jelentené, hogy 14 évesen verseskötete jelent volna meg – ami szerintünk téves. Munkásságát a hozzáértők nagyjából két szakaszra osztják. Az elsőben, amely az első világháborúig tartott, Farkas Geiza főképpen gazdasági témákat taglalt: *A nemzet gazdálkodásáról* (1901), *A kisgazdáról* (1912) és *Az úri rendről* (1912) értekezett, (BÓDY 2000), de kitérőként 1908-ban ifjúsági színművet is megjelentetett, *Veszélyben a haza* címmel (GEROLD 2001; 84, GULYÁS 1992; 270). Munkásságának első szakaszában a *Huszdik Század* című folyóirat egyik elindítója és munkatársa, a Társadalomtudományi Társaság tagja és Jászi Oszkár barátja volt (uo.). Erről a barátságról vallja Jászi, hogy „élete kevés nagy értékei közé tartozik” (NÉMETH 1996). Leveleztek is egymással, és Jászi válogatott levelei között ott találjuk Farkas Geizához intézett sorait is (JÁSZI 1991; 349–351.). 1933 októberében – a többi között – az egységes Európa kérdésében cseréltek véleményt. Jászi így fogalmazott: „Hogy egy egységes Európa csak a nemzetek egy igazságos kooperációján épülhet fel – ez teljesen az én véleményem is. Hogy egy dunai föderáción belül, Magyarország vezető szerepet játszhatna – nem erőszakkal, de saját belső értékei folytán – ez lehet és sokáig az én álmom is volt” (uo.). Farkas és Jászi akkortájt még sok mindenben azonos nézeteket vallott, de az idézett levélből kitűnik, hogy mind több volt az ellentétes meglátás. Ez késztette Jászit arra, hogy egy esetleges találkozás reményében Farkas Geizának őszintén megírja: „egyre inkább félek, hogy eltérő síkon mozgunk s nem fogjuk tudni egymást megérteni” (uo.).

A XX. század elején Farkas Geiza szociológiai vizsgálódásait nemcsak a *Huszdik Században*, hanem a *Közgazdasági Szemlében*, a *Munkásügyi Szemlében*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Köztelekben* és egyebütt közölte (GULYÁS 1992; 270).

„Ebben az időszakban történt – írja Löbl Árpád –, hogy Farkas egy ízben felajánlotta a földművelésügyi miniszternek, Darányi Ignácnak, hogy felosztja 900 holdas szentmihályi birtokát cselédsége, napszámosai között, azzal, hogy a birtok felét az állam váltaná meg tőle, míg a másik felét a »föld-

osztást« élvező földnélküliek fizetnék a törlesztéses évek során” (LÖRINC 1963). Az ily módon Tolsztoj és Károlyi Mihály közé lépő Farkas ezzel persze maga is leszerelni próbálta volna a földmunkásmozgalmat, ha a egy „elkészt utópista”, aki később már „nagyon sajnálta elvesztett földjét, amikor az 1920-as évek jugo-földreformja elől úgy próbálta azt menteni, hogy egy felajánlkozó szerb földbirtokos nevére íratta át, aki váltig biztosította felőle, hogy csak trükk az egész – a föld megmarad a Farkas birtokában, ha az ő nevéén áll is... Valóban trükk volt, de a naiv Farkas rajta vesztett a trükkön, akár a földigénylők is...” (uo.)

Művei is inkább az elmélkedő tudós és filozófus, mint a gyakorlati politikus írásai voltak. Utolsó agrárpolitikai műve, amely 1919-ben jelent meg Budapesten, a Károlyi-korszak idején, *A mezőgazdasági kérdés* volt (LÖRINC 1963). Egyébként 1919 januárjában írónk, aki iskolai végzettségére nézve jogász volt, amellet közgazdasággal és szociológiával is foglalkozott, a budapesti tudományegyetem jogi karán az agrárpolitika tanára lett (GULYÁS 1992; 270). Sőt, egy időre kinevezték Torontál megye főispánjának is (GEROLD 2001; 84–85.). De mindez csak rövid ideig tartott. Károlyiék bukása után Bécsbe emigrált, onnan pedig visszaköltözött birtokára, Elemérre (uo.). Onnan gyakran bejárt Nagybecskerekre is. Ettől fogva jobbára irodalmi-esztétikai és lélektani kérdések foglalkoztatták (BORI 1971; 41–71.), és a húszas–harmincas években már Szenteleky Kornél körében találjuk, az önállósuló vajdasági magyar irodalmi élet mozgalmaiban. Szentelekyt barátjának, vezérének tekintette (*Kalangya*, 1933. 10. sz.). A barátsággá szövődő irodalmi ismeretség kezdete lehetett az a méltatás, amelyet Szenteleky Farkas Geiza *Démonok között* című, Budapesten kiadott „társadalom-lélektani tanulmányáról” közölt 1923. április 1-jén a *Bácsmegyei Napló*-ban. Abban a többi között ezt olvassuk: „Az anyag, az élettelen tömeg is hatást, befolyást gyakorol ránk, valami szellemi, valami démoni van mindenben: emberekben, állatokban, mesékben, vallásban, szerelemben, s ezért joggal mondhatja Farkas Geiza, hogy démonok között élünk. A démoni nem jelent ördögöt, a démon nem jelenti a gonosz szellemet, hanem titokzatos, következtelen és meg nem magyarázott erőt, »amely – ahogy Goethe írja – az élő és élettelen természetben feltalálható«. Ezt a démoni erőt taglalja, fejtegeti, kutatja Farkas Geiza, aki társadalom-lélektani írásaival már felkereste a Bácsmegyei Naplót is, s akinek elismert és megbecsült nevét annál kevésbé szabad elfelejtenünk, mert itt Jugoszláviában él, ahol oly szegények vagyunk kultúrماغásokban. [...] Farkas rámutat arra, hogy már a gyermekkorban is vannak démonaink: szopóüveg, falióra, szentkép, macska, s majdnem minden, ami csak egy gyermek körül van. A titokzatosság, a démoniség azonban a korral együtt oszladozik, a borzalmak tűnedeznek, a régi démonok meghalnak, de nemsokára más alakban lépnek fel. Később démoniságot rejt magában a tanító, a barát, a hivatali főnök, az elhalt családtag vagy jó ismer-

rös. Es démonok kísértenek a szerelemben, démonok uralkodnak a hitben, a költészetben, a vallásban, a művészetekben. Az ember folyton felszabadul a démonhatások alól, és mindig újabb hatások rabja lesz, ezért démonok nélkül nem lehet elképzelni a szerető és gyűlölő, a küzdő és cselekvő embert” (*Bács megyei Napló*, 1923. április 1.).

Írónk 1923 júniusában megházasodott. Feleségül vette Beller Ilonát (BORI-VÁRADY 1991). Mint Bori Imre írja, ez a házasság volt kétségtelenül legszerencsétlenebb vállalkozása, tekintettel a válásra meg a házasságát követő, hosszú ideig tartó perlekedésre és pereskedésre. „Majd tíz éven át vívta Farkas Geiza nem lélekemelő csatáját testi-lelki szabadságáért, vagyona romjaiért – a házában, a feleségével való viszálykodások poklában és a bíróságokon” (uo.).

Farkas Geizának a nagybecskereki Várady család levéltárában fennmaradt feljegyzéseiből derül fény e szomorú házasság részleteire és felesége jellemére: „Az első időktől kezdve egész törekvése szemmel láthatólag arra irányult, hogy házasságából minél több vagyoni előnyt húzzon ki. Jellemző, hogy mikor egyszer két, már nem is új szekrényt vettem, mind a kettőt az ő használatára, mindjárt azt mondta: az egyik az enyém. Forma szerint írásban követelte az általam 1000 dinárban megállapított havi pénzének legalább kétszeresére emelését, holott ama havi pénznek tavaszi és őszi ruházati hitelek, budapesti utazási és tartózkodási segélyek meg külön ajándékok alakjában többszörösét juttattam neki, még vagyoniilag meg is erőltettem magam miatt. Ez nem gátolta őt abban sem, hogy örökösen szegénységét hánytorgassa fel, és engem szemembe fösvénynek nevezzen. Mert állandóan a valóságnál sokkalta nagyobbak képzelte jövedelmem, melybe mélyebb betekintést ugyan nem adtam neki, nehogy utolsó parámat is el akarja szedni piperére. Ezért ahol elhelyezett pénzemet sejtette, tudakozódásokat indított meg, és igen zokon vette, ha megtagadták tőle a kívánt felvilágosítást. [...] Legfőbb törekvése, melyért tulajdonképpen házi békémet feldúlta, öreg, még nagyanyámtól maradt házvezetőnőm kitűrése és azután háztartásom, ezzel pénztárcám hatalmába kerítése volt. E célra semmi eszközt meg nem vetett, vádaskodott, rágalmazott; mikor a házvezetőnőt elengedni vonakodtam, igényeskedéssel, a többi két cseléd elpiszkálásának kísérleteivel próbálta a ház eddigi rendjét felforgatni. Közben rokonaimmal, barátaimmal szemben is a sértettet adta, hogy engem velük összeveszítsen. Engem szünni nem akaró szemrehányásokkal, ideges jelenetekkel zaklatott, kivált ha engedékeny hangulatban vélt találni, vagy ha beteg voltam” (uo.).

Az eddig elmondottakból is kiderül, hogy Farkas Geiza házassága nem lehetett hosszú életű. A válást követő hosszú pereskedés lelkiileg és anyagiilag is kimerítette az író (uo.).

Az 1930-as években Farkas Geiza a nagybecskereki lapokban is publikált, többek között a *Torontálban*, később pedig Vékony Náci riportlapjában,

a *Tükörben*. Ott közölt írásaiban többnyire a parasztokról, cselédekről, kisgazdákról meg a demokráciáról elmélkedett.

Farkas Geiza érdeklődése a lélektani témák iránt még az első világháború idején kezdődött. Egyébként itt kell elmondani, hogy a budapesti első honvéd gyalogezred önkénteseként végigharcolta az első világháborút. 1916-ban a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban jelentette meg *Az emberi csoportok lélektana* című tanulmányát, majd következett a már említett, *Démonok között* (1923) című kötete, amely magyarul és németül is napvilágot látott. 1925-ben *A társadalmi lélektan köréből* címmel három előadását tette közzé kötetben. 1927-ben *Mi tetszik, és miért?* címmel egy lélektani esztétika megfogalmazására tesz kísérletet (GEROLD 2001; 84–85., GULYÁS 1992; 270, KALAPIS 2002; 281–282.). E kötetét a becskerek *Torontál* a többi között így méltatta: „Szép az, ami jóra, rút az, ami rosszra emlékeztet, tehát a szép másodrendű jó. Érdek nélküli tetszés nincs, mert ahol egyéb érdekek hallgatnak is, a saját megszokott és megszeretett gondolkodás és létemenünkben való megmaradás érdeke dönti el ítéletünket. A jó és szép fogalmi a helyes fogalmában egyesíthetők; ám helyesnek is csak egyéni helyes van. Művészi szép végül az, ami kellő módon tud létező vagy csak óhajtott életbeli szépre emlékeztetni, tehát immár harmadrendű jó. A szerző felfogása szerint az élvezet és szenvedés minden lény létében pontosan meghatározott és pontosan kiegyensúlyozott mértékű, senki és semmi nem élvezhet és nem szenvedhet többet, de kevesebbet sem annál, ami természetében adva van” (*Torontál*, 1927. július 9.).

1933-ban a Kalangya Könyvtár első köteteként látott napvilágot *A fejnélküli ember* című regénye (CSETVEI 1974), amelyben, Szenteleky Kornél megfogalmazása szerint „a felvetett pszichopatológiai probléma roppant érdekes”, s amelyben „orvos-lélektani szempontból nincs semmi kivetnivaló” (SZENTELEKY 1943; 315). Szenteleky értékelése szerint „ilyen nagyszabású patopszichológiai felépítésű regényt nemcsak a Vajdaságban nem írtak, hanem az egész magyar nyelvterületen sem” (uo.).

Csuka Zoltán szerint Farkas e regénye „az egykori Becskerek alakjait és korát örökítette meg, s bizony kisebb volt a visszhangja, mint azt megérdemelte volna. Ugyanígy lépett át saját kora egyéb művein, a kis proligyerekekről írott könyvén, amely a gyermeki lélek mélységes tanulmánya” (CSUKA 1942).

Farkas Geizát Bánátban jótekonyságáról is számon tartják. Eleméri birtokán gyermekeket gyűjtött maga köré, oktatta, iskoláztatta, anyagilag segítette őket. Gazdag magánkönyvtára halála után a nagybecskereki Petőfi Művelődési Egyesület könyvtárának alapjait vetette meg.

Az 1930-as években eladta megmaradt eleméri ingatlanjait, és Bécsbe költözött. Ott érte a második világháború kitörése is (uo.). Végül Budapestre költözött, pontosabban Budatétényre, és onnan járt be naponta a könyvtárak-

ba. Kutatott, írt, sokat olvasott. Magányosan, elhagyatottan élt, és halála előtt már szinte senkivel sem érintkezett. 1942. szeptember 24-én hunyt el egy csendes budatétényi utcában, s háziasszonya csak másnap délelőtt bukkant rá (uo.). Az asztalon maradt levelei alapján derítették fel néhány budapesti ismerősét, és jelentették nekik halálát. A temetése körül is bonyodalom kerekedett, hiszen már ásni kezdték sírját a budatétényi temetőben, amikor kiderült, hogy Farkas Geizának családi kriptája van a Kerepesi úti temetőben (uo.). Koporsójára is tévesen írták: „élt 84 évet”, holott csak 68 éves volt (uo.).

Utolsó útjára mindössze néhányan kísérték ki (uo.).

Így végződött Farkas Geizának, a magyar tudománytörténet és a jugoszláviai magyar irodalom egyik markáns alakjának életpályája.

A jugoszláviai magyar irodalom „születésénél”: a Renaissance munkatársai között (1920)

Az 1918 utáni, „önállósult” jugoszláviai magyar irodalmi életben vállalt szerepe Farkas Geiza életpályájának külön korszakát képezi. Az öncsőre támaszkodó irodalmi élet kilombosodása szinte elképzelhetetlen volt az „öreg-gek”, az 1918 előtt is itt alkotó írók hathatós pártfogása és közreműködése nélkül. A tekintélytisztelő, akkor induló fiataloknak adtak ők akkor kellő pártfogást és támogatást, írásaikkal pedig irodalmi tekintélyt. Nos, Farkas Geiza is az első világháború végeztével beállt a fiatal becskereki értelmiségiek, műkedvelők, irodalombarátok és újságírók körébe, akik elindították a jugoszláviai magyar irodalom első folyóiratainak egyikét, a rövid életű *Renaissance*-t (NÉMETHI 1986). A folyóirat első száma 1920 februárjában jelent meg a Schneller és Göschl Testvérek könyvnyomdájában (uo.). Irodalmi és művészeti revü volt, amelynek szerkesztését a *Torontól* akkori munkatársa, Juhász Ferenc, kiadását pedig Freund Tibor vállalta el.

A *Renaissance* eredetileg kulturális mozgalomként indult, amely elsősorban a helyi műkedvelőket volt hivatott mozgósítani és egy táborba tömöríteni.

A lap köré gyűlt kis, mintegy tíztagú csoport még jóval a *Renaissance* megindulása előtt „többször és többféleképpen bizonyosságot tett arról, hogy az új színek és új hangok bátor, sőt harcias hirdetésére [...] némi jogosultságot szerzett”. A Renaissance csoport tagjai ugyanis színvonalas és sikeres irodalmi és zenei matinékat szerveztek. A lap megindítása csupán előrelépés volt ezen a téren, amit később a különféle rendezvények, mesedélelőttők, majd pedig a Renaissance-könyvtár beindítása követett.

A *Torontól* így harangozza be az új vállalkozást: „A Renaissance jól kidolgozott programmal indul neki, hogy a város közönségének kultúrigényeit kielégítse. Irodalmi matinéiben a modern művészeti és kulturális kérdésekkel, írókkal ismerteti meg. Tervbe vette a népies hangversenyek rendezését. Tárlatokat, aukciókat fog rendezni. Mint lap mindenkinek a rendelkezésére

áll aki szépet, igazat és művészt tud mondani. [...] Örömmel köszöntjük a fiatalok vállalkozását, mellyel a fenti programjuk alapján igazán szépet, igazán értékeset akarnak a közönségnek nyújtani.” (*Torontál*, 1920. január 25.)

A folyóirat második (márciusi) számában Fischer Árpád, Hegedüs János, Frank Wedekind, Klein Árpád és Treisz Géza mellett Farkas Geiza is közölte írását (NÉMETH 1986). Ez volt a *Változások egészségtana* című írás (*Torontál*, 1920. március 18.), amelyet csak másodforrásból ismerünk, ezért nem szólhatunk róla bővebben, mert a folyóirat példányára nem akadtunk rá.

A *Renaissance* rövid életű vállalkozásnak bizonyult, 5. száma után szűnt meg (*Torontál*, 1920. június 15.), de mindenképpen fontos, jelentős vállalkozása volt ébredező irodalmi életünknek.

Szenteleky Kornél munkatársaként a vajdasági magyar irodalom szolgálatában

Nem sokkal a *Renaissance* megszűnte után Farkas Geiza 1923-ban a becskeréki Ady Társaság elnöke lett. Szentelekyhez pártolva lett 1928-ban a *Vajdasági Írás*, majd *A Mi Irodalmunk*, később pedig a *Kalangya* munkatársa. Írásaival szerepelt 1924-ben a *Vajdasági Magyar Írók Almanachjában*, 1928-ban a *Vagyunk* című almanachban, 1931-ben *A Mi Irodalmunk Almanachjában*, majd 1933-ban az *Akácok alatt* című novellaantológiában. Ugyanakkor 1933 és 1935 között a pozsonyi *Magyar Minerva* munkatársa is. Pozsonyban jelent meg 1933-ban egyik regénye is, az *Életsugarak* (GULYÁS 1992; 270, GEROLD 2001; 84–85., KALAPIS 2002; 281–282.).

Amikor 1930 karácsonyán az újvidéki *Reggeli Újság* mellékleteként megjelent Szenteleky Kornél szerkesztésében *A Mi Irodalmunk*, amely áthidalta a *Vajdasági Írás* megszűnte és a *Kalangya* indulása közötti időszakot, Farkas Geiza is csatlakozott hozzá (GEROLD 2001; 190). Itt két novellája jelent meg: a *Világtörténet* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. január 25.) meg a *Bűnösök-re süt az igazság* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. szeptember 13., szeptember 27., október 11.); egy kisregénye, *Az önvádoló* (*A Mi Irodalmunk*, 1932. január 3., január 10.) meg két könyvkritikája, Georges Duhamel (*A Mi Irodalmunk*, 1931. március 22.) és Henri Fauconnier (*A Mi Irodalmunk*, 1931. június 21.) kötetéről. Egy cikkét a japán festészetnek szentelte (*A Mi Irodalmunk*, 1931. július 7.), féltucatnyi írása pedig szociológiai tárgyú volt: a *Felebarátaink* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. április 5.), a *Gyilkosok* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. május 24.), *A kecske, a káposzta* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. június 5., július 19.), *A leszállítás* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. augusztus 2.), a *Két áldozat* (*A Mi Irodalmunk*, 1931. december 6.), az *Ősösztönök kitoréása* (*A Mi Irodalmunk*, 1933. február 12.) meg *A legelőn* (*A Mi Irodalmunk*, 1933. március 12.).

Később, amikor 1932 májusában megindult a *Kalangya*, „a jugoszláviai magyarság egyetlen irodalmi folyóirata”, ahogyan alcímében hirdette, annak

is szorgalmas cikkírója volt éveken át. Sőt, ott kulcsfontosságú szerepe volt az indulásnál, s maga Szenteleky írja, hogy rajta kívül kevés a szaktudással is rendelkező, jó tollú publicista a *Kalangya* munkatársainak körében: „Be kell vallanunk, hogy nálunk nagy hiány van szakemberekben, akik népszerű-tudományos cikkeket írnának a *Kalangya* részére és Farkas Geizánk – aki egyformán otthonos az esztétikában, a szociológiában, a gazdasági tudományokban, a lélektan és neveléstan különböző ágaiban – pedig csak egy van.” (*Kalangya*, 1932. 4. sz.) Ebből adódóan Farkas Geiza szerepe is a *Vajdasági Írás*ban meg a *Kalangyában* jobbára szakírói jellegű volt. Ő volt az, aki a kortárs német, angol és francia irodalmat eredetiben olvashatta, és erről beszámolhatott a vajdasági magyar olvasóknak; aki színvonalasan és hozzáértően tudott írni a serdülőkorúak lélektanáról, időszerű világgazdasági, politikai meg történelmi kérdésekről, színházról, tárlatokról, sőt még a divatról is.

Két háború közötti vajdasági publicisztikájában kevés a kimondottan irodalmi vagy irodalommal kapcsolatos írás. Szinte alig akad. A *Kalangya* közli *Az alkalom* című elbeszélését (*Kalangya*, 1932. 7. sz.), amely voltaképpen egy halottak napjára írt történet a gazdag emberről meg a koldusról, amely szinte klasszikus bibliai fabula. Arról szól, hogy egy gazdag ember hazafelé menet találkozik egy szegény koldussal, de nem ad neki alamizsnát, vagyis elszalasztja az alkalmat a jótéteményre. Hazaérve erős lelkiismeret-furdalása támad, eszébe jut a bibliai tanítás, és jövőjétől félve rohan vissza, megkeresi a koldust, s végre pénzt ad neki, ami nagy megkönnyebbüléssel tölti őt el.

Van Farkas Geizának néhány érdekes, nyelvészeti tárgyú írása is. A *Vajdasági Írás* közli *A nyelvek titkai* című könnyed, humoros cikkét (*Vajdasági Írás*, 1928. szeptember 23.), amelyben bemutatja, hogy mi az, „amit a szerb úgy mond, de másképp gondol mint a magyar”. Itt voltaképpen nyelvészeti kalandozásba bocsátkozik, miközben tréfálkozik is a szerb és a magyar nyelv hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavainak számlájára.

Miután előbbi írása „elismerő érdeklődésre” talált, *Még egy pár nyelvti-tok* címmel (*Vajdasági Írás*, 1928. október 14.) írt egy újabbat is, kiegészítve korábbi írását néhány „szerb–magyar szóegyezőssel”.

Az emberi beszéd kialakulásáról, a nyelvről és szavakról *Magas, mély...* című kétrészes tanulmányában foglalkozik (*Kalangya*, 1934. 5. és 6. sz.). Külön taglalja a *magas* és *mély* melléknevet, amely szerinte „legvarázslatosabb szavaink közé tartozik” (uo.).

Farkas Geiza a már említettek mellett Szenteleky Kornél táborában aktív szerepet vállalt az 1928 telén Óbecsén megtartott írói találkozón. Ő elnökölt az óbecsei Népkör fennállásának 60. évfordulója alkalmából megrendezett összejövetelen, s megnyitóbeszédét *Az írói találkozó elnöki megnyitó szava* címmel a *Vajdasági Írás* közölte (*Vajdasági Írás*, 1928. december 2.). Ebben az irodalomról elmélkedik, mondván, hogy „nem minden írás, amit leírnak,

sőt az sem, amit elolvasnak. Hanem csakis az, amit meggyőződéssel írnak és helyesléssel olvasnak.” (Uo.). A vajdasági magyar irodalom és azon belül a vajdasági magyar írók szerepéről ezt vallotta: „A mi vajdasági magyar irodalmunk, mint a magyar irodalom tekintélyes folyamának egy a viszonyok alakulása folytán különvált ága, nem kerülheti el, hogy olyan elemeket, behatásokat vegyen fel magába, melyek a magyar irodalom művelésének más helyein nem érvényesülnek ilyen mértékben. Ez azonban egyáltalában nem baj, sőt csak ez alatt a feltétel alatt teljesítheti a vajdasági magyar irodalom valódi hivatását az itteni magyar társadalom életében, kerülheti el az elposványosodás védelmét, árasztja hullámain a környező délszláv és német irodalomba, sőt ismét a magyar irodalom főmedrébe is.

A vajdasági magyar irodalom rendeltetését az itteni magyarság politikai, gazdasági és társadalmi helyzete adja meg. Az ebben az egyszer már megadott helyzetben való tájékozódás és irányadás nyújtása a mi feladatunk itteni magyar véreinkkel szemben. Teendőnk, kötelességünk nekik híven megmutatnunk önmagunkat és az őket környező világot.” (Uo.)

Farkas Geiza lelkesedett Szenteleky Kornél 1932-ben közzétett, úgynevezett dunai kultúrtervéért (*Kalangya*, 1932. 3. sz.). A *Kalangya* 1932. évi második számában – saját bevallása szerint – meghatódva olvasta Szentelekynek ezt a tervét, amely „öt dunai nemzet egymáshoz közelítésére” irányult (uo.). Szenteleky elképzelése voltaképpen az volt, hogy egy öt kötetből álló könyvsorozatot kellene beindítani, amely „Ausztia, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia népéletével, kultúrártékeivel és emlékeivel foglalkoznék” (uo.). Nos, ehhez a kezdeményezéshez szólt hozzá cikkében Farkas Geiza, helyeselve az ötletet, különösen azt, hogy „a kölcsönös megismerés érzelmileg közelebb hozhatja egymáshoz a Duna-medence népeit”. Csúpan azt próbálta sugallni, hogy ezek a „népéletrajzok” ne legyenek szigorúan tudományosak, sem propagandisztikusak, hanem inkább szépirodalmiak. Sőt, konkrét javaslata szerint „öt túlnyomóan fordításokat tartalmazó anthológiá”-t kellene kiadni „telve szép és világért senkire nézve nem sértő népénekekkel, versekkel, karcolatokkal, könnyfacsarásig humánus szellemű elbeszélésekkel” (uo.).

Amikor Szenteleky 1933-ban elhunyt, Farkas Geiza őszinte barátját és szellemi vezérét veszítette el. *Látó szemek zárultak le...* című nekrológjában (*Kalangya*, 1933. 10. sz.) a többi között így búcsúzott tőle: „Az egészen kevesek, nagyon kiválasztottak közé tartoztál Te is, felejtethetlen barátom, vezérem, Szenteleky Kornél. A Te szelíd, jóságos szemed mindig a legvilágosabban meglátta azt, ami körülöttünk volt, szépet és rútat. De a szépet mindig jobban, mint a rútat; a tenni, követni érdemest inkább, mint az elkerülni, elvetni valót” (uo.).

Vizsgálódásai a serdülőkorúak lélektanáról

Nemcsak már említett köteteiben, hanem két háború közötti publicisztikájában is nagy előszeretettel foglalkozott a serdülőkorúak lélektanával, s egy-egy ilyen jellegű írásának apropóját egy aktuális újsághír vagy történet képezte. A gyermekek, a fiatalok iránti vonzódásának egyik esetleges indítéka az lehetett, hogy Farkas Geizának nem volt gyereke. Birtokán, Eleméren például minden alkalmat megragadott arra, hogy az ősi Kiss-féle kastély udvarában maga köré gyűjtse a béresek gyerekeit, akikkel sokat foglalkozott, s akik közül sokat iskoláztatott is.

A megfélemlített gyermek című írásában (*Vajdasági Írás*, 1928. november 25.) a gyermek félelmeiről értekezett, arról, hogy az hányféle félelmet él át. Írásának konkrét apropója Gilbert de Voisins *L'enfant qui prit peur* című elbeszélése volt.

Farkas Geiza szerint „elbeszélésénck hőse úri gyerek, vagyonos emberek minden szükséggel bőven ellátott, emellett gondosan nevelt, a neki való gyermek- és felnőtt társaságot sem nélkülöző, élénk eszű és képzelőtehetségű tizenegy éves fiacskája. Minden előfeltétele meglenne annak, hogy további életében a legszebb fejlődés és legjobb boldogulás elé menjen. És ehelyett a búskomorságba, majd az öngyilkosságba megy. Csak azért, mert az, aminek élete számára a legfőbb csábót, játékainak végcélját, munkájának jutalmát kellett volna adnia: a szerelem, mint valami félelmetes rossz undorító dolog merül fel tájékozatlan elméje előtt” (uo.).

E történet, amely a főhős öngyilkosságával végződik, a gyermekek szexuálpszichológiai vizsgálódására ösztönzi a szerzőt, a kezdő pubertáskor félelmeire irányítja figyelmét, s egyik helyen megállapítja: „Mennyi félelmet kell még a legegészségesebb és szeretetteljesebb nevelt gyermeknek is kiállnia, amíg környezetét valóban kiismeri, rájön arra, hogy mitől kell valóban óvakodnia, mivel lehet megbirkóznia, mi válhatik számára ijesztő idegenből teljesen ártatlan, sőt megszokott, kellemes ismerőssé!” (uo.). A továbbiakban leszögezi, hogy „a félelem minden életkorban kínos, rosszabb minden fájdalomnál, legközelebb esik a halálhoz” (uo.).

A Még egy megfélemlített gyermekben (*Vajdasági Írás*, 1928. december 30.), amely a *Figyelő* rovatban jelent meg, Farkas Geiza elmondja, hogy Bécsben „a megfélemlítés áldozatául esett egy szegény lakatosinas”. A 16 éves fiút lopással vádolták meg, igazságtalanul, és ezért elkeseredésében főbe lőtte magát. Ezt a fiút is a megfélemlítés áldozataként könyveli el, és az eset lélektani hátterét boncolgatja (uo.).

Egyik hosszabb tanulmányában, a *Kamasz-drámákban* (*Vajdasági Írás*, 1929. március 17.) is a serdülőkor lélektanát boncolgatja. Mint írja, „talán a legkésőbb eszmélt a drámai irodalom a serdülő kor különleges lelki és életbeli történéseire. Ha régebb elbeszélő vagy színpadi művekben amolyan

12–18 év közötti fiúk és lányok léptek fel, ezek vagy még egészen gyermekek, vagy már egészen felnőtt ifjak módjára gondolkoztak és cselekedtek, ami hiszen mindkettő elő is fordul, de nem jellemző. Voltaképpen Wedekind »Tavaszi ébredése« nyitotta meg az irodalom számára amaz addig majdnem elrejtett lelki világot. Még Móricz Zsigmond is, miután a »Légy jó mindhalálig«-ban egy kedves kerek gyermektörténetet adott – A »Kamaszok«-at befejezetlenül hagyta» (uo.). Hogy miért nincsenek az irodalomban nagy számban kamaszdrámák, azt a szerző így magyarázza: „súlyosabb szenvedéseket, csalódásokat, halálos összeroskadásokat az ember ebben a korban nem szeret látni; túlságosan bántó is az a felserdülő, kiteljesedéséhez közeledő élet közepette. Ezért olyan ritkák az irodalomban a kamasz-komédiákhoz képest is a kamaszdrámák. Az életben ez, fájdalom, nincs így» (uo.).

A pubertáskorúak „drámai” életszituációit az alábbi szociálpszichológiai tényezőkkel magyarázza: „Az egyes dolgoknak és egyéneknek tulajdonított túl nagy jelentőség adja meg a serdülőkorúak sajátlagos drámáinak [...] indítékát, jellemzőjét» (uo.).

A továbbiakban az ifjúkori bűntettek lélektani hátterével foglalkozik konkrét amerikai, francia, német és magyar példák alapján. Azokat elemzi aprólékosan, sőt egy becskereki példát is említett, amikor „egy 15 éves tanonc kést rántott, és szúrt egy talán igazán csak véletlenül hozzásúrlódott 13 éves gimnazista vállába» (uo.).

A *Halálos bölcsességben* (*Vajdasági Írás*, 1929. 9. sz.) szerzőnk két öngyilkossági eset kapcsán ragadott tollat. Az egyik Allan Mowry 19 éves amerikai milliomos esete volt, aki Nietzsche-rajongó volt: annak minden sorát elolvasta, sőt fejből is tudta. „Egy napon azután vértócsában, átlőtt fejfel találta könyves szobájában» (uo.). A másik egy 23 éves amerikai, egy bizonyos Litard volt, „akinek kezébe az adta a fegyvert, hogy nem értette meg Kantot, akinek tanulmányozására magát adni szerette volna» (uo.). E két példa alapján fejti ki azután nézetét az öngyilkosság helytelenségéről.

A *fiatalokról* című karcolatában (*Kalangya*, 1935. 6. sz.) az ifjú jugoszláviai magyar értelmiségről értekezik, arra ösztönözve őket, hogy (az akkor divatos falukutató mozgalomhoz csatlakozva) „szorgalmasan tanulmányozzanak minden várost, falut, pusztát, gazdaságot, ipartelepét, iskolát, szórakozóhelyet, ahol csak magyarok élnek vagy megfordulnak.”

Demokrácia és egészség című írásában (*Tükör*, 1939. augusztus 19.) azokra a nevelési hibákra mutat rá, amelyeket az „úri családok” követnek el akkor, amikor nem hagyják gyerekeiket szegényebb sorsú társaikkal játszani, hanem csak hozzájuk illő úri gyerekekkel. Merthogy az a szabály, hogy úri gyerek csak úri gyerekkel játszhat, még akkor is, ha az gögös meg erőszakos! Rámutat arra is, hogy az „úri gyerekeket” már kezdettől fogva nagyzó, fennhéjázó úri magatartásra nevelik a szülők, akiknek mint „fel-sőbbrendűeknek” szinte mindent szabad. Így alakul ki már gyerekkorban a

társadalmi rétegeződés, az a magatartás, hogy ki kivel állhat szóba, illetve ki kivel nem barátkozhat. A szerző szerint a jövő nemzedékét egészségesen kell felnevelni, hogy mindannyian – legyen az szegény vagy gazdag – együttesen dolgozzanak a társadalom és demokrácia fejlődésén.

A *segédnevelőkben* (Kalangya, 1935. 4. sz.) egy kemény, de nélkülözhetetlen nevelési eszközről, a gyermek baráti köréről szól, akiket a tanítók mellett fontos segédnevelőknek tart. Írásában kifejti, hogy a tanítóknak is segítőkre van szükségük a nevelőmunkában, hiszen „a tanító [...] sem adhat úgy az egyén, mint a társadalom szempontjából valami valóban jó nevelést, ha nem állnak rendelkezésére a szükséges segítőtársak. [...] A munkatársak pedig, akikre minden nevelőnek valamennyi neveltjével szemben szüksége van, nem mások, mint a – többi neveltek” (uo.). Ezek a segédnevelők tehát a pajtások, akiknek eszköztárában ilyesmi is van: „egyesek kigúnyolása, megcsúfolása, sőt egyenes bántalmazása, ha valamiben észrevehetően mások, mint aminők a többiek – lenni szeretnének” (uo.).

Olvasmányélménye, „olvasónaplói”

A két háború közötti időszakban Farkas Geiza sokat és sokfélét olvasott. Legalábbis ezt bizonyítja publicisztikája, amelyben jelentős teret foglalnak el olvasmányélményei, egyes könyv elolvasása után papírra vetett gondolatai. Olvasmányainak sokféleségéből polihisztori érdeklődése tűnik elő, az általa olvasott kötetek műfaji és nyelvi sokfélesége is. A kortárs vajdasági magyar írók közül kevesen dicsekedhettek azzal, hogy eredetiben olvassák a legújabb német, angol meg francia irodalmat, s még kevesebben voltak azok, akik olvasmányélményeiket megfelelő szinten és megfelelő hozzáértéssel tudták prezentálni az akkori olvasóközönségnek. Nos, a jugoszláviai magyar irodalomban Farkas Geiza volt az, aki, mondjuk úgy: hivatásszerűen foglalkozott a külföldi könyvtermés bemutatásával. Ezt a szerepét pedig nagy meglepéssel vállalta, és felelősségteljesen végezte el. Ezt bizonyítja több mint kéttucatnyi könyvkritikája is.

Kitekintését az anyaországi irodalmi életre, illetve könyvtermésre több írása is példázza. Beszámolt Sértő Kálmán *Falusi pillanat* című kötetéről (Kalangya, 1933. 4. sz.), annak a fiatal poétának a művéről, akit Hatvany Lajos karolt fel, s akinek versei akkortájt nagy port kavartak fel a magyar fővárosban (uo.). „Engem inkább Petőfire emlékeztet valódi népi és nem népies természetességével, őszinteségével, a falu és puszta világának napfényes meglátásával. Persze ez a napfény több rútságot, szegénységet, reménytelenséget világít meg, mint szépséget, erőt, reménységet” – írta róla Farkas Geiza (uo.).

Szerzőnk érdekes olvasmányélménye volt Thomka Ágoston bánsági származású jezsuita atya *Három nap a Manrézában* (Kalangya, 1933. 5. sz.) című kötete, amely Thomka 15 egyházi előadását tartalmazta.

Reményi József *Idegenben* című verseskötete (*Kalangya*, 1934. 3. sz.) azért keltette fel a figyelmét, mert abban egy, az Egyesült Államokba kivándorolt magyar szól az otthonmaradtakhoz. Kötetét önvallomásnak minősíti, mondván, hogy költeményeinek „hangjai mindenütt őszinték, közlései szemléletesek, ezzel szemben nyelvezete érdes, sokszor prózai, képei nem mindig fogadhatók el” (uo.).

Ugyancsak érdekes olvasmánynak találta Gy. Czikle Valéria *Bujdosó oroszok dalai* című verseskötetét (*Kalangya*, 1934. 3. sz.), amelynek költeményei a kibujdosott oroszokról szólnak, „a cár még mindig hű alattvalóiról és ezeknek már idegenben, különösen Magyarországon született, immár cserkész gyermekeiről” (uo.). Szerinte „minden vers lángol a hazafias érzülettől, az orosz tájak és épületek utáni rajongástól” (uo.).

Szabó Dezső *A kötel legendája* című kötete (*Kalangya*, 1934. 10. sz.) is helyt kapott Farkas Geiza olvasmányai között, amelynek mondanivalóját úgy ítélte meg, hogy „kötelet, nem kötetet [...] érdemel az, aki ma bármely világnézetet hangoztat, terjeszt és támogat, amíg a szegények éheznek” (uo.).

Farkas Geiza ismertette még Körmendi Ferenc *A boldog emberöltő* című regényét (*Kalangya*, 1935. 3. sz.) meg *Tóparti muzsika* című novelláskötetét (*Kalangya*, 1935. 5. sz.), valamint Gedat G. A. *A bumeráng visszaroppen* című munkáját (*Kalangya*, 1936. 6–7. sz.). Kifejtette nézeteit Steiner Lajos *Haynau és Paskievics*, továbbá Vasa Bogdanov *A szerbek felkelése a Vajdaságban és a magyar forradalom* című könyvéről (*Vajdasági Írás*, 1929. augusztus, 10. sz.). Ugyanakkor érdekesnek találta bemutatni a Szekfü Gyula szerkesztésében megjelent *Mi a magyar?* című történelmi tárgyú munkát (*Tükör*, 1940. május 11.). Ez utóbbival kapcsolatosan, „történelmi” tapasztalatként szögezte le: „A magyarság mindig azáltal maradt fenn, hogy nemzeti sajátosságát az európaiassággal tudta kellő összhangba hozni” (uo.).

A német könyvtermésből is több érdekes munkát mutatott be. Így Ernst Tollernek, az 1919. évi bajor tanácsköztársaság hadvezetőjének emlékkötetét (*Eine Jugend in Deutschland*), aki „a harctéren rájött, hogy ha valaki meghal, nem francia vagy német hal meg, hanem az ember” (*Kalangya*, 1934. 3. sz.). Beszámolt René Fülöp Miller *Führer, Schwärmer und Rebellen (Vezetők, rajongók, lázadók)* kötetéről (*Kalangya*, 1935. 4. sz.) meg Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas (Afrika művelődéstörténete)* című német nyelvű monumentális munkájáról (*Kalangya*, 1934. 6. sz.). Ismertette Helene Scheu-Riesz humoros, amerikai útleíráskötetét (*Kalangya*, 1935. 5. sz.) meg Fritz Künkel csoportlélektannal foglalkozó könyvét (*Kalangya*, 1935. 6. sz.).

Az angol kötetek közül Farkas Geiza ismertette André Siegfried kötetét (*America comes of age*) az Egyesült Államok gazdasági fejlődéséről, népességéről meg annak életmódjáról (*Vajdasági Írás*, 1928. december 9.), Amabel Williams Ellis John Ruskin életéről szóló munkáját (*The Tragedy of John Ruskin*) (*Vajdasági Írás*, 1929. február 17.) meg M. D. Hillnek Eton-

ról, a tekintélyes angol nevelőintézettről szóló művét (*Eton and elsewhere*) (*Vajdasági Írás*, 1929. június, 8. sz.). Ugyanakkor elmondta gondolatait John Maynard Keynes jeles közgazdász munkájáról (*The general theory of employment, interest and money*) (*Kalangya*, 1936. 6–7. sz.), Paul de Cruif *Legdrágább kincsünk* című közgazdasági kötetéről (*Kalangya*, 1938. 5. sz.) meg George Macaulay Trevelyan Anglia történetét bemutató tanulmányáról (*History of England*) (*Kalangya*, 1936. 4. sz.).

Az érdekesebb francia kötetek közül Farkas Geiza bemutatta Victor Margueritte Aristide Briand-ról, a nagy francia békeharcosról írt könyvét (*Kalangya*, 1932. 4. sz.), Henri Barbusse Zoláról szóló kötetét (*Kalangya*, 1932. 5. sz.), André Malraux-nak az 1927. évi sanghaji polgárháborúról szóló tanulmányát (*Kalangya*, 1934. 5. sz.), Iréne Némirovszky „megragadóan szomorú” regényét egy „sakkparasztról” (*Kalangya*, 1934. 7–8. sz.) meg Royer Vercel Conan kapitány első világháborús élményeit bemutató művét (*Kalangya*, 1935. 5. sz.). Charles Seignobos Franciaország történetét összefoglaló munkáját (*Kalangya*, 1935. 6. sz.) Farkas Geiza Franciaország őszinte történetének nevezi, magyarázva, hogy „ahhoz, hogy egy történelem ne csak tanulságos, hanem szép is legyen, az első kellék mégis az őszinteség” (uo.).

Többek között ezeken az olvasmányélményeken, könyvkritikákon keresztül tekinthetett ki a vajdasági magyar olvasóközönség a külföld – akkor talán távolinak tűnő, de Farkas Geizának köszönhetően olvasóközelbe hozott – gazdag könyvtermésére.

Vegyes írásai

Farkas Geiza vegyes témájú írásai is érdekfeszítők, meglepők. Egyrészt témájuk, másrészt hangvételük meg stílusuk miatt. Ezek nem tipikus Farkas Geiza-írások, ám híven szemléltetik, hogy a szerző érdeklődése olyan egymástól távoli témák között szárnyal, mint a filozófia, a divat, a jövőkutatás, a színház stb.

A szerelem című elmélkedésében (*Vajdasági Írás*, 1928. december 30.) Petőfi sorain (Szabadság, szerelem...) töpreng, aki „az életét odaadja szerelméért”, de aki a szabadságért a szerelmét is odaadná (uo.). „A szerelem hát több mint az élet, de kevesebb, mint a szabadság” – vonja le magának a következtetést. „Szerelem nélkül nem boldog, még csak nem is teljes az ember ezen a földön. [...] Szerelmünkért egy vagy más alkalommal és módon mindnyájan készek vagyunk odaadni életünket, mely nélküle amúgy sem élet” (uo.). Szerinte „a szerelem minden lény központi élménye, ami ezt megelőzi, az mind úgy tűnik fel, mint előkészület, ami utána jön, az mind csak lepergés. [...] Abból, hogy a szerelem életünk központi ténye, két dolog következik. Az egyik, hogy valódi szerelemre az ember csakis életének bizonyos szakaszában képes, a másik, hogy minden ember csak egyszer sze-

relmes. [...] Mert a szerelemben sohasem az a fontos, amit az ember mond vagy tesz, hanem amit érez” (uo.).

Ebben az írásában mintha saját szerencsétlen házasságát fogalmazta volna meg: „Mert bizony nem mindenki talál rá a maga párjára, hogy azután teljes összhangban élje le vele az egész hátralévő idejét. Sőt éppen a párkeresés csélyei adják a legtöbb, legvéresebb emberi tragédiát. [...] Olykor a szerelem egyáltalában mint küzdelem tűnik fel, küzdelem, melyben a legrettenetesebb ellenfél már nem is valamely akadályozó vagy vetélytárs, hanem maga a választott pár, aki nem akar, vagy nem úgy akar szeretni, mint ahogy a szerelmes kívánná” (uo.).

Az élet és a halál békéjében (Kalangya, 1932. 7. sz.) gondolatmenete az emberi szervezet egyes szerveinek működéséből indul ki, mondván, hogy ha azok összhangban vannak, akkor „egyáltalán nem is érezzük, hogy szervcink vannak”, vagyis az úgynevezett testi békesség állapotáról beszélhetünk (uo.). A testi béke azután a lélek nyugalmit, békéjét eredményezi. Ezt a képletet Farkas Geiza az emberiségre is kivetíti, azzal, hogy ott az egyes testrészeket, szerveket a nemzetek és osztályok alkotják. A szervek rendellenességei pedig forradalmakhoz, háborúkhoz vezetnek (uo.).

A világgazdaság körül című hosszabb, négyrészes tanulmányában (Kalangya, 1933. 1–4. sz.) a világgazdasági folyamatokról értekezik, és konkrét adatok felsorakoztatásával bizonyítja, hogy „a világgazdaság [...] bizonyos irányokban csakugyan kialakulóban van, az emberiség olykor közeledni is látszik hozzá, de azután megint csak elkanyarodik mellette. Tehát ez idő szerint nem feléje, hanem körülötte sétál. Sajnos” (uo.). E tanulmányában kitér a nagy gazdasági válságra (1929–32) és annak következményeire, a nagy inflációra, a drágaságra, a munkanélküliségre, a munkásosztály elszegényedésére stb. Eközben szakmai és szakirodalmi jártasságáról tesz tanúbizonyságot.

Az Értelme-óra (Kalangya, 1935. 3. sz.) című cikkében egy különleges óralapot rajzolt meg, amely egy-egy meghatározott embercsoport értelmi szintjét mutatja, és ahhoz ad bő magyarázatot.

A továbbiakban egyik bécsi színházélményét, *Az ember tragédiájának* előadását is megosztotta a Kalangya olvasóival (Kalangya, 1934. 3. sz.). A Burgtheaterben, Röbbling rendezésében adták elő a darabot, és szerinte „Madách Imre drámai költeménye úgy, ahogy Bécsben előadták, már nem annyira bölcsészeti munka, mint inkább vallásos misztérium, a középkori színvonalon túl messze a gondolat magasságába ível” (uo.).

Szerzőnket ugyancsak írásra készítette 1934-ben a „Magyar östehetségek” kiállítása (Kalangya, 1934. 10. sz.), amelyet a budapesti Nemzeti Szalonban rendeztek meg. Elragadtatással ír a népművészek munkáiról, de ugyanakkor keserűen állapítja meg, hogy „a legtöbb östehetség sorsa az elsüllyedés, ebbe már bele kell nyugodnunk” (uo.).

Egyik „bécsi levelében” a divattal is foglalkozott, méghozzá az „ólomkaton-divattal” (*Tükör*, 1938. január 1.). Felfigyelt ugyanis a „militarista divat” elburjánzására, amely Bécsben is érezhető volt, de amelyet, korabeli hírlapi tudósítások szerint, párizsi „divatteremtő hölgy-körök” gerjesztettek (uo.). „Most nemcsak sisakszerű kalapokat hordanak meg tiszti vállrojtokra emlékeztető alakzatokat, különben is katonásra szabott kabátjaikon, hanem mindenféle öveken, csatokon ágyúkat, géppuskákat, srapneleket, kivált pedig: ólomkatonákat ábrázoló gombokat!” (uo.). „A katonai egyenruhák mintájára szabott női öltözékek divatja” Farkas Geiza szerint az 1890-es években is dúlt, amikor „galamblelkű úrileányok magas tollforgó csákókat, jóságos anyák huszáratillákat viseltek” (uo.). Enyehe iróniával szögezte le, hogy „akkor is sötét viharfelhők fenyegették a világbékét, mely azonban minden harcias pipere ellenére még majd három évtizeden át fennmaradt” (uo.).

Vegyes írásai közül talán a legérdekesebb *A jövő emberei* (*Tükör*, 1936. január 25.), amelyben az emberiség jövőjével foglalkozik, s nem csekély borúlátással, groteszk képet fest róla. Szerinte az *ősébrények* lesznek a jövő emberei, akiknek „kemény fejük és egy örökké csapkodó ostoruk” lesz (uo.). De azok már a túlnépesedés miatt nem tudják majd élvezni „a nagy életet”, mint valaha az ember, hanem mindegyik éli majd saját „kis életét” (uo.). Kiábrándító az emberiség és az emberi élet jövőjéről alkotott képe: „Folytonos tülekedés, veszekedés, küszködés. Mindenki jobb elhelyezést, több táplálónedvet, szabadabb mozgást akar, és közben taszítja, üti, rúgja a társait, ahogy tudja. Gyűlölik, irigylük egymást, mindegyik csak saját magát vagy a legközelebbi fajtáját tartja valamire jónak, életre érdemesnek. Még akik szeretik egymást vagy legalább így mondják – azok is több bajt, szenvedést okoznak egymásnak, mint örömet. Sokan hamar elpusztulnak ebben a küzdelemben, mások felbukva még egy ideig vergődnek, azután szintén kimúlnak. [...] A nagy élet sem tűnik hosszabbnak, mint az a kicsi, melyben most vagyunk, éppen hogy többfajta, nagyobb és hosszabb kinnal jár, amilyenről nektek itt sejtelmek sem lehet” (uo.). Írását apokaliptikus képekkel fejezi be: „megrendül a föld, az eget ezer villám szakítja szét. Vakító fény, siketítő zúgás az egész világmindenségben. [...] Az őslények mind rohannak egyetlen irányba, az élet irányába. Társaival most már egyik sem törődik” (uo.).

Farkas Geiza emellett megírta az eleméri Kiss-féle kastély rövid történetét, több érdekes családtörténeti adattal fűszerezve (*Híradó*, 1931. április 5.), a becskerek-i *Híradó* munkatársaként cikksorozatban tudósított 1932 nyarán a prágai szokol-ünnepről (*Híradó*, 1932. július 26.–augusztus 10.), majd reagált a *Tükör* című riportlap egyik cikkére, amely az utcai vitákról és veszekedésekről szólt (*Tükör*, 1938. február 26.). Foglalkozott még a parasztok maradi életmódjával, beidegződött szokásokon alapuló életvitelével meg a cselédek magatartásával (*Tükör*, 1938. október 29.), amellet nekrológot írt Braun Róbert (*Tükör*, 1937. február 20.) meg Annau Ernő halálára (*Tükör*, 1939. május 20.).

Irodalom

BÓDY Zsombor

- 2000 *A magántisztviselő a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban a 20. században. Aetas*, 2000. 4.

BORI Imre

- 1971 Farkas Geiza tetszés-esztétikája. *Híd*, 1971. január
1998 *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó–Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Újvidék

BORI Imre–VÁRADY Tibor

- 1991 *Farkas Geiza áldatlan pere. Híd*, 1991. január–május

CSETVEI Mária

- 1974 *Elfelejtett író elfelejtett regényéről*. Farkas Geiza születésének 100. évfordulójára. *Üzenet*, 1974. szeptember

CSUKA Zoltán

- 1942 *Halk üzenet egy csendes őszi temetésről. Meghalt Farkas Geyza.. Torontál*, 1942. október 11.

GEROLD László

- 2001 *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

GULYÁS Pál

- 1992 *Magyar írók élete és munkái VIII.*, Budapest

JÁSZI Oszkár

- 1991 *Válogatott levelei*. A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta: Litván György, Varga F. János. Magvető Könyvkiadó, Budapest

KALAPIS Zoltán

- 2002 *Életrajzi kalauz I.*, Forum Könyvkiadó, Újvidék

LŐRINC Péter

- 1963 *A bánáti róna társadalma*. Tudósok és politikusok IV. *Magyar Szó*, 1963. augusztus 11.

NÉMETH Ferenc

- 1986 *A becskerek Renaissance*. Egy irodalmi vállalkozás margójára. *Üzenet*, 1986. december
1996 *Jászi Oszkár Nagybecskereken*. *Magyar Szó* (Kilátó), 1996. június 15.
2000 „Ez idő volt életemben a legboldogabb”. Farkas Geiza ismeretlen gimnazista önéletrajza 1888-ból. *Híd*, 2000. január–február

SZENTELEKY Kornél

- 1943 *Irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Bosztray Gyula és Csuka Zoltán. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest

GEIZA FARKAS' SHORTER COMPOSITIONS

(Works published in the Hungarian press in Vojvodina between the two World Wars)

Geiza Farkas (1874-1942), a landowner, prose writer and essayist, lawyer, economist, sociologist and university professor from Banat is an exceptional figure of Hungarian literature in Vojvodina; in fact, we are not even familiar with his entire scope of work. After all, except for his novel *A fejnélküli ember* and one or two volumes of essays, literary historians have not yet thoroughly studied his highly versatile output even though the wide ranging interests of this polymath came to fruition between the two World Wars suggesting that his was an extraordinary path of life. Making a rough survey of his shorter compositions, studies and writings would give a more colourful portrayal of him; what more, it is his journalistic work that shows in its entirety his varied literary and sociological interests.

Keywords: social psychology, adolescence psychology, Kornél Szenteleky, Renaissance, Kalangya, Vajdasági Írás

LÁNCZ IRÉN

METAINFORMÁCIÓS STRUKTÚRÁK VAJDASÁGI MAGYAR TANULMÁNYOKBAN ÉS KRITIKÁKBAN

Metainformational Structures in Studies and Criticisms Written in Hungarian in Vojvodina

A nyelv sok funkciója közül az egyik a metanyelvi funkció. Ezt a funkciót a sokféle szerepet ellátó metanyelvi elemek és szerkezetek töltik be, melyek átszövik a szövegeket. Vannak közöttük olyanok, amelyek szerepe a szöveg tagolása; az általános megállapításokat tartalmazó szavak vagy szekvenciák megkönnyítik az olvasónak az értelmezést, némelyekben megjelenik a szerző is, megszólítja az olvasót, olykor számít tudására, vagy éppen másokra hivatkozva nyomatékosítja állítása helyességét, és jelezheti azt is, milyen a viszonya a közölt információkhoz. Egy-egy metanyelvi elem használata jellemző lehet a szerzőre, és akár egyéni stílussajátsággént is értelmezhetjük.

Kulcsszavak: metanyelv, metainformációs struktúra, operátor, szöveg, tudás, olvasó, hierarchizáció, értékelő funkció, elhatárolódás, utalás, szubjektívizmus

Janusz Bańcerowski évek óta rendszeresen közli tanulmányait a metanyelvi struktúrákról, bemutatva sokféle szerepüket, például a szöveg strukturális részeinek meghatározásában, a jelentés módosításában, a közölt információk értékelésében stb. Neki köszönve fokozatosan kirajzolódik azoknak az eszközöknek a rendszere, amelyeknek az vagy az is a funkciójuk, hogy magáról a kijelentésről tájékoztassanak. Amióta kísérem a metanyelvi témájú tanulmányokat, figyelek arra, hogy a vajdasági tudományos szakszövegekben, irodalmi- és színikritikákban meg könyvismertetőkből megjelennek-e a szöveggel kapcsolatos, a fő információktól elkülönülő struktúrák, és melyek azok, amelyekkel szerzőink élnek. Néhány év alatt sok példa gyűlt össze, ezek egy részét mutatom be dolgozatomban.

Bańczerowskira hivatkozva a következőket mondhatjuk el a metanyelvi struktúrákról, operátorokról. A metanyelvi információs struktúrák részt vesznek a nyelvi közlések átadási folyamatának organizációjában, és állításokat tartalmaznak a szöveg egyes részeiről és elemeiről. Megszakítják a szöveg lineáris folytonosságát, ennek ellenére hozzájárulnak a szöveg koherenciájához, mert beépülnek a szövegbe. Jellegük szerint többfélék, jelzik a modalitást (bizonyosságot, bizonytalanságot, a többféle értelmezési lehetőséget), a fatikus replikák közül az affirmatívak a közlés megerősítését szolgálják. A metainformációs operátorok között olyanok is vannak, melyek számot adnak a közöltektől való elhatárolódásról, a sorrendről vagy a szövegen belüli ekvivalenciákról, összekapcsolnak információs részeket, új témákat vezetnek be, módosítják a fogalmak jelentésének terjedelmét, utalnak az általános tudásra, és arra is, hogy a szerző számít a befogadó (az olvasó) tudására stb. (vö. BAŃCZEROWSKI 1994). A metainformációs operátorok a szövegek integráns részét alkotják, kiegészítik a szöveget, fontos részek, és vannak közöttük olyanok, melyek nem hagyhatók ki belőle, mert akkor torzulna, másként értelmezné az olvasó, és nem valósulna meg a szerző szándéka. Egyszóval nem redundáns elemei a szövegnek.

Metainformációs struktúrák természetesen nemcsak az írott nyelvben vannak, beszélt nyelvi szövegeink is tele vannak olyan operátorokkal, melyek elősegítik a kommunikációs együttműködést (ilyenek például az üdvözlési, búcsúzási és kívánságot kifejező formák), kifejezik a partner iránti tiszteletet, értékelik, összekapcsolják a megnyilatkozásokat stb.

A szövegeknek egy része, melyből az alábbiakban idézek, egészében nézve metaszóveg, mert szövegekről szól, prózai szövegekről és versekről, vagy tudományos szövegek megállapításaira épül, ezekre reflektál, és mutatja be a kutatott jelenségekkel kapcsolatos meglátások közötti összefüggéseket. Ezekben a szövegekben tehát a metanyelvi funkció két szinten jelentkezik, az első szinten metaszóveg szól egy szövegről vagy szövegekről, a második szinten pedig a saját szövegre vonatkozó vagy a téma alapját képező szövegre utaló metanyelvi operátorok találhatók.

A szövegkezdő metanyelvi mondatok metanyelvi szavai utalnak a műfajra és jelzik a témát, de egyéb, a szöveggel kapcsolatos információkat is tartalmaznak:

Dolgozatomban Péterréve névdivatját, a keresztnévek előfordulási gyakoriságát, változásait ismertetem, ... (Boldizsár 2005; 115)

Dolgozatommal a vajdasági magyar diáknyelv szókincsének gyarapításához igyekszem hozzájárulni (Szecsei 2005; 128).

Dolgozatomban Temerin példáján arra keresem a választ, hogy milyen segítséget nyújthat a település- és telepítéstörténeti kutatásokban a családnév kutatás (Csorba 2005; 77).

Munkám azzal foglalkozik, hogy milyen családnevek voltak jellemzők településemre, Egyházaskérre régen, és milyenek manapság (Dékány 2005; 122).

Ez a diskurzusindító tanulmány a tékozlás tüneteit, vagyis azt a beszédhelyzetet kutatja, amikor a szöveg- és képörökség segítségével a szubjektum önmegértésre, nemzeti és lokális identifikációra törekszik az újabb vajdasági magyar irodalomban (Hózsá 2006; 51).

Információkat a szövegről azonban nemcsak a szövegkezdő mondatok tartalmazhatnak. Az alábbi néhány példa nem első mondata a szövegnek:

Dolgozatommal a Tragédia ezen többnyire folyamatos színházi és irodalmi jelentésének [...] állomásaira szeretném felhívni az író születését ünneplő közvélemény (és szakma) figyelmét (Gerold 2005; 69).

Dolgozatomban többévi szöveggyűjtésem és kutatásom anyagát felhasználva kísérlem meg felvázolni hagyomány és újítás összefüggéseit... (Harkai 2006; 30).

A dolgozatom címébe emelt félrecsúszott nyakkendő [...] irodalmi emlékezetünk belénk sulykolt toposza, ... (Harkai 2006; 31).

Jelen dolgozatom témája, amint a címből is kiderül, Újvidék magyar utcanévei (Andrić 2005; 66).

Munkám írásakor az volt a legfőbb indítékom, hogy megkeressem a szerb(horvát) és magyar irodalom találkozásának jellegzetes, fénylő vagy csak pislákoló pillanatait (Katona 2006; 123).

A szövegek műfaja, melyekből az idézetek valók, tanulmány vagy szakdolgozat, a tanulmány szerzője azonban csak elvéve nevezi annak, helyette leggyakrabban a *dolgozat* szerepel, vagy az általánosabb jelentésű *munka*.

Van, amikor nem a szövegkezdő mondat utal a témára és a feldolgozott témára, hanem egy későbbi bekezdés:

Mondanivalóm három témakört érint, ezeket a következőképpen nevezem meg: [a mondat a szöveg 3. bekezdésében van] (Cseh 2006; 117).

Függetlenül attól, hogy a szöveg melyik részén állnak az idézett vagy a hozzájuk hasonló mondatok, szövegtani szempontból kataforikus szerepük van.

A következő szövegzáró mondattal viszont a szerző visszaalul az egész szövegre, azaz anaforikus szerepe van:

A KAP mindhárom problémakört érinti, amelyekről a fentiekben szó esett (Cseh 2006; 121).

A szöveg vagy szövegrész befejezésének jelzésére is vannak nyelvi eszközök:

Zárva tehát e dolgozat második részének gondolatmenetét: ... (Jung 2006c; 40).

Végezetül szólnék a Harag rendezte 1975-ös marosvásárhelyi Tragédiáról, ... (Gerold 2005; 68).

Végezetül, mintegy főszevegbe emelt lábjegyzetként szólnék Az özvegy Karnyóné... 1996. decemberi bemutatójáról, ... (Gerold, 2005; 120).

Végezetül szólni kell a címszereplőről (Gerold 2007a; 107).

A metanyelvi operátorok között vannak olyanok is, melyek a szövegnek egy részére vagy egyes részeire utalnak vissza:

Györffi István – mint fentebb elmondtam – ... (Jung 2006a; 83.).

... a dolgozatomban eddig elmondottak mellett az alábbiakat érdemes még figyelembe venni (Jung 2006a; 84.).

Arra is utaltam, hogy a képeslap a megállapodott köznapi szimbolikus térhasználat örökkévalóságát (illúzióját) kelti a szemlélőben (Jung 2006c; 39–40).

Mint az előbbieken utalhattam rá, Bahtyin elképzelései a középkori nevetéskultúráról nagyjából abban az időben formálódtak, ... (Jung 2006b; 9).

Bod Péter adatai, melyeknek egy részét – mint utaltam rá – Bálint Sándor már idézte, úgy tűnik, kuriózumként sorakoznak a húsvéti ünnepkör áttekintésében (Jung 2006b; 9).

Mint az eddig elmondottakból látható, a karácsonyi nevetés (risus natalis) – legalábbis az általam ismert adatok alapján – ebben a pillanatban igen kevés példával bizonyítható (Jung 2006b; 12).

A szerző jelezheti azt is, hogy visszatér majd a kérdéshez.

Mint majd később utalok rá, a képeslap egésze a békés hétköznapi hangulatát és valóságát látszik megfogalmazni, ... (Jung 2006c; 36).

A következő idézetben az első tagmondatnál a szerző két tényt közöl: előkészíti az olvasót a következő részre, és jelzi, hogy minek tekinti maga a szerző azt a részt, ami következik:

Az alább következő értelmezési kísérlet, úgy vélem, felkinál egy elképzelést, melynek szilárd elméleti alapjait Propp dolgozta ki említett tanulmányában. (Jung 2006b; 13).

Előre utal ez a mondat is:

Mielőtt azonban Szerző elképzeléseit is megfogalmazná „a sirjából kiemelt turulmadárral” kapcsolatban, egy nem is rövid bekezdés formájában tájékoztatja a tájékoztatlan olvasót... (Jung 2006c; 28–29).

A következő mondatok olyan szavakat és/vagy szerkezeteket tartalmaznak, amelyek két szövegrész között teremtenek kapcsolatot:

Erről azonban csak a recenzió utolsó részében lehet beszélni (Gerold 2007b; 66).

Visszatérve az 1793-as anyakönyvre... (Csorba 2005 ; 79).

Mint azt már a bevezető gondolatok ismertetésekor is megemlítettem... (Csorba 2005; 86).

Végezetül tehát ismét feltehetjük a kérdést, ... (Csorba 2005; 89).

A fent említett, túlnyomórészt magyarul területeken... (Andrić 2006; 100).

S ha írásom elején arról szóltam, hogy [...] akkor ide kell még sorolnom a kötet verseinek egyéb költői „fogásait”, poétikai „vívmányait” is (Harkai 2007b; 97).

Láttuk, Darvasi írásainak, az „egyszövegű”, mégis különböző történetek és novellák helyszínei valahol a Balkánon megvannak, ... (Bányai 2003; 138).

Mondtam már, a Mikszáthhoz fordulásban Závada nincs egyedül (Bányai 2003; 148).

Említettem már, a Milota a kisebbségi asszimiláció fájdalmas, nagyon szomorú és mélyen megélt története (is) (Bányai 2003; 150).

A lássunk metanyelvi elem új információt vezet be:

Lássunk mármost néhány levonható tanulságot: (Papp 2005; 63).

Lássuk azonban, hogy a szimbolika és eszményképesség dolgában hogy is állunk azzal a szerencsétlen turullal (Jung, 2006c; 31).

Lássuk tehát az alábbiakban, hogy... (Jung 2006e; 62).

Lássuk tehát ezeket a megnyilatkozásokat is (Jung 2006e; 67).

Az egyébként is új információs mezőt nyit meg: kevésbé fontosat vezet be, ugyanakkor új információt tesz hozzá az előzőkhöz.

A modorosság egyébként is szinte állandóan felhangja e versanyagnak (Harkai 2007a; 20).

Van, amikor a szerző közli, hogy mi az, amivel nem kíván foglalkozni, tehát – Bańcerowski szavaival élve – elhárítja magától a témával kapcsolatos kérdések egy részének bemutatását.

Ennek a dolgozatnak nem célja, hogy részletekbe menően foglalkozzon Milman Parry kutatásaival és elképzeléseivel (Jung 2006d; 54).

Ennek a dolgozatnak nem feladata és célja Bartók utolsó amerikai tartózkodásának minden vonatkozását áttekinteni: ... (Jung 2006d; 66).

Mivel meleg van, ezt a problematikát sem kívánom kellő és szükséges élvezettel körüljárni, bár lehetne megállapítani, de ezzel sem foglalkozom, ... (Jung 2006c; 39).

...ebben is jelképi jelentést lehetne megállapítani, de ezzel sem foglalkozom, ... (Jung 2006c; 39).

Még egy módját találtam a korpuszban a kérdéskör egy része elhárításának:

Nem az érdekel tehát, hogy az alaplumból mit közvetítenek s mit nem az egyes átiratok, hanem az, hogy ezek készítői mit választanak kiindulópontul, ... (Gerold 2005; 57).

Az alábbi idézet zárójelben van, mintegy mutatva, hogy a metanyelvi szerkezet nem része a fő gondolatnak:

(Ebben a pillanatban és ezen a helyen nincs mód arra, hogy Parry, és később Lord, gyűjtéseinek helyét és jelentőségét vizsgáljuk ...) (Jung 2006; 55).

A mindössze, a csak és a csupán is kizáró szerepű, a szerző jelzi, hogy nem részletezi a kérdést:

Magam mindössze arra kívánok kitérni, hogy... (Jung 2006c;)

Csak jelezzük itt, hogy... (Bori 1985; 207).

Azt csak megemlítem, hogy Bartókot [...] megkereste a Washington Egyetem is, nagyjából hasonló alkalmazási ajánlattal (Jung 2006d; 66).

Ezek közül most csupán a lírában áthajlasként ismert eljárást emelném ki (Harkai 2007a; 126).

Kötetének néhány jegyét szeretném csupán kiemelni (Utasi 2006; 82).

A szerző szem előtt tartja az olvasó érdekeit. „Az adó tudatában van annak, hogy a közlés adott elemének különböző értelmezési lehetőségei állhatnak fenn, és ezért az operátor segítségével igyekszik rávezetni, ráirányítani a vevőt arra, hogy helyesen, pontosan dekódolja a neki szánt közlést, és ezzel elkerülje a szándékától eltérő értelmezést” (BAÑCZEROWSKI 2004; 324).

A gondolja, írja, állítja, állapítja meg egyértelművé teszi a továbbított jelentést:

Komlós Aladár írja, hogy Komjáthy eredetileg ciklusokra osztva akarta verseit közreadni, ... (Bori 1985; 230).

A már említett Fichte... állítja, hogy... (Losonc 2007; 85).

Miként a kritika állapítja meg róla: (Bence 2006; 73).

A valaki szerint segíti a vevőt, hogy rekonstruálja az adó intencióját. „Az adó valószínűleg azt gondolja, hogy: (1) a közölt információt többféle módon lehet dekódolni (értelmezni); (2) a vevőnek csak a metaoperátor által jelzett értelemre kell összpontosítania a figyelmét; (3) az adó meg van győződve arról, hogy a vevő ismeri ezt az értelemet” (Bañczeroski 2004; 324). *A szerinte egyértelművé tesz, szűkíti a választást:*

Hajdú Mihály szerint névtudományi axiómának kell tekintenünk, hogy minden személynek volt és van saját tulajdonneve, egyénneve (Rajslí 2006; 37).

Egy kultúra megőrzése és alakulástörténete folytathatóságának – Will Kymlicka meglátása szerint – a „választás kontextusa...” (Bányai 2006a; 11).

A rituális nevetés tehát – Propp szerint – nem azonos egy konkrét szituáció kiváltotta spontán (köznap) nevetéssel, ... (Jung 2006b; 11.).

Deák szerint, ahogy a bemutató előtti nyilatkozatában áll,... (Gerold 2006; 19).

Ha a hivatkozás után a szerző nem közli, hogy nem ért egyet vele, akkor az olvasó számára egyértelmű, hogy neki is ugyanaz a véleménye, de a hivatkozásokkal kapcsolatos ismeretei alapján arra is következtethet, hogy a szerző ily módon erősíti meg saját véleményét. Sok esetben az olvasó úgy értelmezheti a másra való hivatkozást, hogy az kiindulópont a szöveg szerzője számára, hogy saját gondolatait közölje.

A más szerzőkre hivatkozás történhet például így is:

Bori Imre fejtette ki, hogy az irodalomalapítás gondját viselő Szenteleky Kornélnak akkor kellett a húszas évek végén a „helyi színek” elméletét meghirdetnie, ... (Bányai 2006a; 11–12).

Tózsér Utómodern fanyalgása arra figyelmeztet, hogy a kisebbségi – most éppen a szlovákiai, de mondhatnák vajdaságit is – önértelmezésre való, évtizedeken át tartó törekvése átfordult önmagának nem tagadásába... (Bányai 2006a; 13–14). – Jegyezzük meg e példa kapcsán, hogy az éppen is

metanyelvi operátor, funkciója pedig az, hogy segítségével jelezzük, melyik szövegösszetevőt tartjuk fontosnak, tehát hierarchizál.

A hivatkozással lehet rokon az olyan szerkezet is, amelyből nem derül ki pontosan, kitől származik a megállapítás vagy gondolat.

Hogy mi van egy regényben, egy könyvben, olvasásából tudható meg, mondta valaki, aki nagyon komolyan gondolkodott el a regényről (Bányai 2007b; 59).

Mondják, hogy a filozófiában mindig felismerszik a kezdetekhez való visszatérés (Losonczi 2007; 84).

Mint ahogy egy régi gondolat leszögezte, a filozófáló ember az, aki önmaga gondolkodik, saját maga mérlegeli a dolgok állapotát (Losonczi 2007; 84).

Amikor azt mondják, hogy „a filozófia nem könnyíti, hanem nehezíti a dolgokat”, akkor a filozófus arról is szót ejt, hogy mennyire teszi a dolgokat saját maga számára nehezebbé (Losonczi 2007; 85).

A kollektív elgondolások és elképzelések (a kollektív történelmi emlékezet) szerint ugyanis ezeknek az eseményeknek a modellálása adhat leginkább választ a kilencvenes évekbeli jelen idő válságaira... (Bence 2007; 72).

Nem egy esetben a metanyelvi operátor arra szolgál, hogy a szerző irányítsa az olvasót. Ezt láthatjuk a következő idézetekben is:

De térjünk vissza az „összöveghez” (Harkai 2007a; 141).

De menjünk sorjában (Harkai 2007a; 12).

A *tudjuk* és a *mint tudjuk* jelzi, milyen tudást feltételez a szöveg. Van, amikor úgy kell értelmeznünk az ezzel a szerkezettel alkotott mondatot, hogy olyan ismeretet közvetít, mellyel az olvasónak tisztában kell vagy kellene lennie. Ha viszont nincs az ismeret birtokában, hát tudomást szerez róla a szövegből. A tudásra támaszkodás nélkül értelmezhetetlen a szöveg, legyen szó bármilyenről is, mert ismeretek birtokában következtet az olvasó a szövegbe kódolt szerzői üzenetre. A *köztudott, ismeretes, úgy tűnik, úgy látszik* segítségével is információkra hivatkozik a szerző, olyan információkra, melyek – mint Bańcerowski írja –, tudásként értelmezhetők.

Bartók – feleségével együtt – 1940 őszén tért vissza Amerikába, útját ideiglenesnek képzelte el, de mint tudjuk, itt hunyt el 1945 őszén (Jung 2006d; 64).

Mint Lordtól tudjuk, ... (Jung 2006d; 70).

Mint tudjuk, különböző szárnyas, sörényes, de egyéb jóságok is címerálatnak számítottak, ... (Jung 2006c; 31).

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy Elezović társtalan adatközlése kissé gyanúsnak számít a Balkánon, annak ellenére, hogy tudjuk: tulajdonképpen kincset mentett meg a tudomány számára (Jung 2006a; 85).

... s úgy látszik, ezzel vitatkozva és adatait kiegészítendő írja meg Györffy István a maga cikkét (Jung 2006a; 82).

Úgy tűnik, Parryt is, Lordot is szépen eltemette a közmondásos balkáni por és feledés (Jung 2006d; 59).

De egyéb szerkezetek is hasonló szerepűek, ilyen például az alábbi mondatban található *ma már tudható*:

Ma már tudható, hogy a fűzfaalma eredetéről megfogalmazott elképzelések egyik nagy rétege, elsősorban a történeti adatok, a folklór körébe sorolhatók... (Jung 2006a; 74).

Mint ma már tudható, ... (Jung 2006d; 66).

A tudásra másmilyen módon is utalnak az idézett szerzők. Például:

Annak számára, aki ismeri a szerző előző köteteit, nem ismeretlen e létmí-nőséget jelző versvilág (Harkai 2007a; 41).

A szövegben explicit formában is megjelenhet, hogy a szerző számít az olvasó ismereteire:

A tizenöt történet íróját ez ideig költőnek ismerhette meg a mai magyar irodalomban kicsit is jártas olvasó (Bányai 2007a; 90).

Van, amikor a szerző – kimondatlanul ugyan, de – feltételezi az olvasó ismereteit:

Az olvasói tapasztalatban összefonódott a két könyv, összetartozásuk valóban nem vitatható (Bányai 2003; 125).

A szerzők többféleképpen jelzik, hogy a szövegnek melyik részét vagy a rész melyik elemét/elemeit tartják fontosnak. A hierarchizációra szolgáló nyelvi eszközök között találjuk a következőket: *sőt, éppen, mindenekelőtt, végül is, fontos, ami fontos, máskülönben; lényeges, érdekes* (kérdés, probléma).

Íme néhány példa:

Így éppen azokat a területeket zárja el az irodalom és a kultúra elől, amelyekeken egyedül létezni képes, ... (Bányai 2006a; 14).

Éppen ezért mondható, ... (Bányai 2006b; 51).

Ahelyett, hogy tovább sorolnám a példákat, elsőként lényegesnek tartom megjegyezni, hogy ... (Harkai 2006; 35).

Témánk szempontjából az a kérdés, mi tekinthető értékesnek, érdekesnek a befogadó szempontjából (Katona 2006; 129).

Hogy a dolog még érdekesebb legyen, Bereczki Máté 19. század végi erdélyi adata szerint... (Jung 2006a; 75–76).

Hogy a szerző valamit fontosnak tart megemlíteni, megteheti másmilyen szerkezettel is, például:

(Itt nem lehet nem megállni egy megjegyzés erejéig: az a levél, amelyből az idézet származik, ...) (Jung 2006d; 65).

Egy-egy gondolat kiemelését szolgálja a *hangsúlyoz* ige (különböző alakban):

Ahelyett, hogy tovább sorolnám a példákat, elsőként lényegesnek tartom megjegyezni, hogy [...] Másodszorban pedig azt kell itt hangsúlyoznunk, hogy... Harkai (2006; 35).

József Attila kapcsán nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy [...], hanem azt is hangsúlyoznunk kell, hogy... (Harkai 2006; 39).

S ha már itt tartunk, hadd említsem meg, hogy a monográfia nagy nyomattal hangsúlyozza, ... (Utasi 2006. 10. 121).

Ami – talán nem is kell külön hangsúlyozni – ... (Bányai 2006a; 15).

Hangsúlyozom, nem zsákutcába, hanem egyirányú utcába, vagyis az egyidőben kibocsátó és befogadó kultúra helyett a csupán befogadó kultúra utcájába (Bányai, 2006a; 9).

A kiemelésnek azonban más módjai is vannak, például a következő idézetben a *figyelem* illeti meg szerkezet is erre szolgál:

E kontextuson belül külön figyelem illeti meg Orbán János Dénes újrainrásait (Harkai 2006; 33).

Az alábbi idézetekben pedig a *kiemel* igének van ilyen metafunkciós szerepe.

A legújabb József Attila-kutatások sorából, hullámából Bókay Antal monográfiáját emelném ki, ... (Harkai 2007a; 137).

Ezek közül most csupán a lírában áthajlasként ismert eljárást emelném ki (Harkai 2007a; 126).

Kötetének néhány jegyét szeretném csupán kiemelni (Utasi 2006; 82).

A *meg kell* [említeni] és a *szükséges lesz* [összefoglalni] szerepe szintén a hierarchizáció:

... de mielőtt a nem szövegszerű, de mindenképpen érzékelhető találkozások és érintkezések nyomát tovább követnénk, meg kell említeni, hogy József Attila verssora, a „képzeltetsz egy kis szabadságot” hallatsz ki Koncz István költeménye első versének zárósoraiból: (Bányai 2006b; 51).

Bod Péter remek adatainak értelmezése előtt azonban szükséges lesz röviden összefoglalni V. Ja. Propp rituális nevetésről szóló elméletének legfontosabb tételeit... (Jung 2006b; 10).

Olyan metanyelvi operátorok is vannak a vizsgált szövegekben, melyek pontosítanak vagy tisztáznak valamilyen tény:

S ha az előbbiekben arról szóltam, hogy ezek az emlékezetversek kerülnek bármiféle nosztalgiát, most pontosítanom kell e kijelentést (Harkai 2007a; 43).

Az előbbiekben félrevezetést említettem, ezt most, utólag azért még tisztázni kell... (Harkai 2007a; 128).

Korrektíós szignál az *illetve*. Például:

A távolság a látszatok és a valóság között mind nagyobb tehát ebben a költői élményvilágban, ezért csupán szimbólumokkal, illetve a szimbolizmust tápláló filozófiai elgondolással lehet együtt látni... (Bori 1985; 238).

Csak Kassákot tekintették kivételnek, de őt is inkább kései munkái alapján, illetve annak alapján, ahogyan a kései munkák visszasugároztak a koraiakra, ... (Bányai 2003; 39).

Ennek az irodalmi és színházi, illetve mind irodalmi, mind színházi értelmezésnek Az özvegy Karyóné... teljesebb mértékben megfelel, ... (Gerold 2005; 118).

Előbb sétáljunk végig az antológián, illetve még előbb, lássuk a kötetet generáliáit (Gerold, 2007b; 66).

*Petri György költészetének hatástörténete e szembesülés középpontjából tekinthető át, és lírája egészében az idézőjel, az időjelezés, illetve a zárójel, a zárójelezés poétikai műveleteként olvasható (Bányai 2003; 100–101). (Ebben a Bányai-idézetben feltehetőleg az *illetve* nem is korrigál, hanem mellérendel – újabban gyakori az ilyen funkcióban való használata.)*

A talán attitűdöt jelöl, egyik jelentésében a bizonytalanságot jelzi a kifejezéssel kapcsolatban.

Talán egyszer megtudjuk majd, mi maradt ki Koncz István „összegyűjtött”-jéből, ... (Bányai 2006b; 47).

...talán azt is meg lehet kockáztatni – (Bányai 2006a; 13).

Talán nem okoz meglepetést, ha azt mondom, hogy a forma szigora teremti meg költészetének e ritka tömörszerűségét (Bányai 2006b; 50.)

Az sem véletlen talán, hogy ... (Bence 2006; 73).

A dalszerűség nyomán talán valóban érdemes visszamenni a tizenkilencedik századba... (Bányai Híd 2007a; 88).

Lehet azonban más értelme is a *talánnak*, éspedig az, hogy másmilyen értelmezése is lehetséges azoknak a(z irodalmi) jelenségeknek, melyekről a szöveg szól. Bányai János szövegeiben gyakori ez a metanyelvi operátor, és két könyvének címében is szerepel (*Talán így. Könyv és kritika III.*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1995. és *Egyre kevesebb talán*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003.), s hogy miként kell értelmeznünk a *talánt*, azt ő maga mondta el egy vele készült beszélgetés során. A 2003-ban megjelent könyv címével visszautalt a *Talán így* címűre – nyilatkozta, s a következő magyarázatot adta a szó jelentéséről: azt jelölte, hogy kontinuitás van irodalomkritikai és elméleti gondolkodásában, „és ezt a gondolkodást egyáltalán nem a bizonytalanság és az óvatosság határozza meg, hanem egy mély belátása van az irodalom felé és az irodalom megértése felé, amihez csak közeledni tudunk, de a végső megértéshez nem igazán juthatunk el. Az igazságnak mi csak részesei lehetünk, de semmiképpen sem lehetünk birtokosai” (Magyar Szó, 2004. június 12., 13.).

Példák:

Ennek az indulatnak talán legmagasabb szintű megjelenése Tolnai Ottó költészetében ismerhető fel, ... (Bányai 2006a; 13).

... legtöbbször a hasznosság, és talán még többször a hasznosíthatóság nem irodalmi, még csak nem is kulturális kritériumai szerint (Bányai 2006a; 11).

Ez utóbbi hiánya talán nem is nagy veszteség, ... (Bányai 2007b; 59).

Talán ebben a földfogalomban... mégis geokulturális értelemben látszik a leginkább megközelítőnek (Faragó 2007; 28–29).

A példaként választott szövegek között vannak olyanok, amelyekben a szerző pontosan meghatározza a szó tartalmát. Erre szolgálnak az *értelemben*

és értelmezésben operátorok. Bańcerowski megjegyzése e két metanyelvi elemről az, hogy az adó tud a szó értelmezésével kapcsolatos sztereotípus létezéséről, és számít arra, hogy a vevő erre gondol, és így akadályozza meg a vele kapcsolatos asszociációkat. A szerző meghatározza, hogy értse a szót az olvasó:

a költészet mint lírahagyomány – a fogalom egészen tág értelmében... (Harkai 2007b; 94).

Verstani értelemben például a gyakran ismétlődésen alapuló dallamszerűséggel szemben merész, váratlan ritmikai megoldások íródnak a szövegbe... (Harkai 2007a; 38).

Az értékelés mint metainformáció sem hiányzik a szövegekből. Az értékelést kifejező egyik operátor – az *értelmes* – gyakori a szövegekben, melynek egy másik fontos funkciója az is, hogy felhívja az olvasó figyelmét a következő részre:

Ennek a kérdéskörnek külön irodalma van, melyet érdemes röviden áttekinteni (Jung 2006a; 77).

A kérdés tehát minden bizonnyal kutatásra lenne érdemes más népek gyümölcs kultúrájának folklorisztikus vonatkozásaiban... (Jung 2006a; 81.)

Ezek közül néhányat érdemes idézni... (Jung 2006a; 82.)

Érdemes idézni a következő adatokat is... (Jung 2006a; 82.)

Érdemes lesz itt újra idézni az előbb említett szakértőt... (Jung 2006c; 33).

Ezért is érdemes felfigyelni a vajdasági magyar irodalom eltérő interpretációira (Hózsá 2006; 57).

... hiszen maga ez a konfliktus [...] alapvetően nem más, mint maga a kisebbségi kulturális kánon. Amire azért érdemes odafigyelni, ... (Bányai 2006a; 15).

Érdemes eközben az olvasás és befogadás egy sokatmondó körülményére is felfigyelni (Bányai 2003; 69).

A tagadó forma is értékel:

De nem érdemes erre több szót vesztegetni. (Bányai 2006a; 14).

A mégpedig úgy értékel, hogy az előző összetevő (ez lehet szó vagy nagyobb szerkezet) tartalmát nyomatékosítja:

A fordítás soha nem rendelkezik az eredeti vízjeggyével, alapjában véve csak jobb vagy rosszabb interpretációja az eredetinek, ezért van az, hogy eredetiből csak egy van, fordításból, mégpedig jó fordításból, több is lehet (Bányai 2006a; 14–15).

A nyilván és a nyilvánvalóan arról informál, hogy a szerző magától értődőnek tartja a ténnyt:

S nyilván az sem lehet véletlen, hogy esztétikai gondolata útirajzaiban körvonalazódik... (Bori 1985; 140).

Nyilván semmire sem vezetne a helyiként értett és az egyetemes helyettesíteni szándékozó hagyomány, valamint az állandó változást és alakulást

hirdető modern – bármit is értünk ma már ezen a szón, amikor a modern már rég átment tradícióba – konfliktusát elhallgatni... (Bányai 2006a; 15).

A harmadik, a címadó Rubens és a nemeuklideszi asszonyok című dramolett az előző kettőnél terjedelmesebb, és nyilván nagyobb ambícióval is készült (Bányai 2007b; 63).

Nyilván nagyon erőltetett volna ezt a konfliktust Esterházy személyes, belső konfliktusának láttatni, ... (Bányai 2007b; 64).

(Nem elképzelhetetlen, [...] nyilván ugyanerre a hagyományra vezethető vissza.) (Jung 2006b; 13).

Nyilván nem véletlenül van szó, ... (Jung 2006b; 15).

Nyilvánvalóan itt sem buddhista ideál fogalmazódik meg, ... (Bori 1985; 245.).

A tény nyilvánvalóan annak a térségnek a következménye, ahol a szerző él (Harkai 2007a; 39).

Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy sem a középkori nevetéskultúra, sem pedig a keresztény húsvéti szokásrend vizsgálói számára nem jelent(ett) könnyű feladatot a húsvéti nevetés jelentésének értelmezése. (Jung 2006b; 13).

A természetesen is hozzáállást fejez ki:

Természetesen „misztikus intuícioról” van szó, ... (Bori 1985; 203).

Itt és most természetesen nem bonyolódhatunk részletekbe menő fejtegetésekbe... (Pásztor Kicsi 2005; 85).

... ami mellett természetesen létezett helyi, regionális, „saját” kultúrája és irodalma is... (Bányai 2006a; 8).

Amiből természetesen nem következett, mert nem is következhetett, igazi irodalmi értékeremtés... (Bányai 2006a; 12).

A kétségtelen(ül) azt jelenti, hogy a szerző magától értetődőnek tartja aényt:

Kétségtelen az is, hogy egy Narcisszosz szenved Darvadyban (Bori 1985; 150).

Az utóbbi néhány év kétségtelenül legjelentősebb Tragédia-előadásában [...] a londoni szín szinte szokványos tabló... (Gerold 2005; 67).

Kétségtelen, hogy Puzsér bravúros szerep, ... (Gerold 2004; 123).

Ez kétségtelenül fontos... (Gerold 2004; 139).

Az fenti idézetekből már látható volt, hogy vannak olyan szerkezetek, amelyekben megjelenik a szerző is, ez egyes számú alakokkal lehetséges:

Nem véletlenül idézte fel bennem Koncz István verse az Eszméletet, bár nincs közöttük szó szerinti azonosság, közelségük mégis feltűnő (Bányai 2006b; 50).

A kötet verseit olvasva jöttem rá arra, amit az ezeket megelőző szövegekből még csak sejtettem... (Harkai 2007a; 13).

Gondolom, ezzel a kötettel is majd el lehet dicsekedni... (Harkai 2007a; 17).

Ez a könyv valakinek a pénzébe került, gondolom, nem is kevésbe (Harkai 2007a; 18).

Nehezen tudnám meghatározni a kötet verseinek metrikai képletét (Harkai 2007a; 21).

Az általam hozzáférhető irodalmi lexikonokban sem ellenőrizhető... (Harkai 2007a; 39).

Amikor értékről beszélek, ismét sikamlós területre érkezem (Katona 2006; 129).

Az egyes számra utaló eszközök mellett azokkal akár váltakozva a többes számú alakok is megjelennek a szövegekben. Az utóbbiakkal kapcsolatos vélemény az, nagyobb a meggyőző erejük, mert bekapcsolják az olvasót is a kommunikáció folyamatába. Például:

Visszatérve a belecsap a lecsóba szókapcsolathoz, elmondhatjuk, hogy... (Molnár Csikós 2006; 34).

A kortárs magyar líra jobb teljesítményei, vezető szólamai – kánonja – arról győző meg bennünket... (Harkai 2007a; 36).

Azt is mondhatjuk, ... (Harkai 2007a; 143).

Az egyes szám első személyű igealakok szubjektivitást implikálnak.

Számomra a Felhők korszak versei, mindenekelőtt ezen belül a hatvanhat darabból álló Felhők ciklus, a Petőfi-féle személyesség legteljesebb megnyilvánulása (Gerold 2005; 35).

Máris (ön)jelletmondásba botlottam, ... (Bányai 2003; 81).

Megítélésem szerint, ha Kisfaludy Károly vígjátékait vizsgáljuk, akkor mindenekelőtt a vígjátékok nyelvét kell vizsgálni (Gerold 2005; 123).

Magam nem tudom, de lehet, hogy nem is akarom eldönteni, a kötetbe sorolt prózák milyen műfajnévre hallgatnak (Bányai 2003; 62).

Az olvasóhoz fordulásra is – mely vagy közvetlen, vagy közvetett – táltam példákat:

Jelentem a kedves Olvasónak, hogy a nándorfehérvári diadal 550. évfordulója ez év július 22-én lezajlott, ... (Jung 2006e; 61).

Arról is beszámolhattunk az olvasónak, hogy jövődölésünk [...] ugyan-csak bevált (Jung 2006e; 62).

Ha az olvasó egymás mellé teszi az ebben a dolgozatban és a májusi első részben közzétett citátumokat, ... (Jung 2006e; 75).

Bár, mint emlékezhet a kedves Olvasó, májusi cikkünkben arról is medítálgattunk, hogy azt a cikket sem fogja elolvasni senki, s minden (például a déli harangszó eszement nyüzása és értelmezése) a régi, megszokott mederben fog folytatódni (Jung 2006e; 75–76). – Ebben az idézetben utalás is van, méghozzá a szerző egy korábban megjelent írására utal, és közben értékel is, s nem éppen kedvezően.

A vajdasági irodalmi és nyelvészeti szakszövegekben – tanulmányokban és kritikákban – található metanyelvi struktúrák listája ezzel nincs lezárva. A példák egész sorának rendszerezése és értelmezése tovább folytatható, akárcsak a korpusz gazdagítása (más tudományterületek köréből válogatott szövegekből is), amelyekben ezúttal nem említett információkat hordozó metanyelvi struktúrák is vannak.

Források

- Andrić Edit (2005): Újvidék utcanévei. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 66–76. l.
- Andrić Edit (2006): A vajdasági diákok kétnyelvűsége. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 99–115. l.
- Bányai János (2003): Egyre kevesebb talán. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*
- Bányai János (2006a): Hagyomány és modernitás konfliktusa: a kisebbségi kulturális kánon. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 7–16. l.
- Bányai János (2006b): Eltűnés a versben (Koncz István összegyűjtött verseiről). *Híd*, 2006. 6–7., 45–53. l.
- Bányai János (2007a): Vers és elbeszélés (Tóth Krisztina: Síró ponyva; Vonalkód). *Híd*, 2007. 2., 87–93. l.
- Bányai János (2007b): Menedzser. Don Juan. Helene. Esterházy Péter: Rubens és a nemeuklideszi asszonyok. *Híd*, 2007. 3., 59–64. l.
- Bence Erika (2006): Az áttételesség és a helyettesítés alakzatai. Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó évtizedében. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 68–76. l.
- Boldizsár Renáta (2005): Keresztnévdívat Péterrévén. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 115–121. l.
- Bori Imre (1985): A magyar irodalom modern irányai I. Kezdetek. A folytatás. Szimbolizmus I., *Forum Könyvkiadó, Újvidék*
- Cseh Márta (2006): Kultúrák találkozása: a műfordítás. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 116–122. l.
- Csorba Béla (2005): Családnévkutatás és telepítéstörténet. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 77–83. l.
- Dékány Anita (2005): Egyházaskér családnévrendszere. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 122–123. l.
- Faragó Karmelia (2006): A geokulturális narratológia kérdéstávlatai. A fikció „referenciális termelékenységé”. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 24–29. l.
- Gerold László (2004): Léthuzathban. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*
- Gerold László (2005): „Itt állok a rónaközépen”. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*
- Gerold László (2006): Kisebbségi mentalitás-variációk a vajdasági drámában. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 17–23. l.
- Gerold László (2007a): A színlelés fokozatai (Shakespeare: *Makrancos Kata*; Mihail Bulgakov: *Molière*). *Híd*, 2007. 2., 100–107. l.
- Gerold László (2007b): Olvasópróba. A feledés emlékezete. Tizenöt kortárs magyar versenydráma. zEtna, Zenta, 2006. *Híd*, 2007. 3., 65–70. l.
- Harkai Vass Éva (2006): A félrecsúszott nyakkendő a félrecsúszott „Élet”-ig. Diskurzusok párbeszéde: az újraírás. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 30–43. l.
- Harkai Vass Éva (2007a): Tolsztoj és Kierkegaard Berlinben. *Forum Könyvkiadó, Újvidék*
- Harkai Vass Éva (2007b): „Mesterségem, te gyönyörű...” Kovács András Ferenc: Álmatlan ég. Versek 2002–2004. Éneklő borz. Kolozsvár, 2006. *Híd*, 2007. 2., 94–99. l.

- Hózsá Éva (2006): A tékozlás tünetei? A mai vajdasági magyar próza és a perem-trauma kultúrája. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 51–67. l.
- Jung Károly (2006a): Füzfaalma: pró és kontra. Egy pomológiai legenda első magyar említésének 600. évfordulóján. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2., 74–89. l.
- Jung Károly (2006b): A „húsvéti nevettség” (risus paschalis) kérdéséhez. További adatok a rituális nevetés proppi elméletéhez. *Híd*, 2006. 4., 3–16. l.
- Jung Károly (2006c): Hogy is állunk azzal a turullal? *Híd*, 2006. 8., 28–40. l.
- Jung Károly (2006d): Bartók találkozik a délszláv verses (hős)epikával (is). *Híd*, 2006. 9., 51–73. l.
- Jung Károly (2006e): Harangoznak délre, avagy harangozunk, harangozgatunk II. *Híd*, 2006. 12., 61–77. l.
- Katona Edit (2006): Irodalompolitika és értékközzvetítés. Szubjektív gondolatok a második világháború utáni időszak délvidéki fordításirodalmáról. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 1., 123–136. l.
- Losonc Alpár (2007): Szélgjegyzet az interjúhoz. *Híd*, 2007. 2., 84–85. l.
- Molnár Csikós László (2006): A szleng és a köznyelv. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2., 20–35. l.
- Rajslí Ilona (2005): Palaj, császa, limány és a többiek (Nyelvtörténeti vizsgálatok földrajzi közneveink egy csoportjában. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2. 46–55. l.
- Rajslí Ilona (2006): A nyelvi önazonosság tükröződése a vajdasági magyar névadásban. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2., 36–46. l.
- Papp György (2005): Helységnevek Pesty Frigyes Helynévtárának bácskai anyagában. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 56–65. l.
- Pásztor Kicsi Mária (2005): A beszédjelenségek újfajta pszicholingvisztikai kutatása. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 84–90. l.
- Szecsei Kamilla (2005): Egy magyarkanizsai általános iskola diákuszavai. *Hungarológiai Közlemények*, 2005. 2., 128–133. l.
- Utasi Csaba (2006): Korhoz kötött teljességigény (Bori Imre: József Attila költészete). *Híd*, 2006. 10., 117–123. l.

Irodalom

- BANČZEROWSKI, Janusz (1980): Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. *NyK.* 82. 1–2. sz. 83–101. l.
- BANČZEROWSKI, Janusz (1994): Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. *MNy.* XC. 30–41. l.
- BANČZEROWSKI, Janusz (1995): Az eufémizmusok használatát jelző metainformációs operátorokról. *MNy.* XCI. 69–71. l.
- BANČZEROWSKI, Janusz (2000): Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Nyr.* 124., 1–5. l.
- BANČZEROWSKI, Janusz (2004): A jelentés metainformációs mutatói a szövegben. *Nyr.* 128., 323–326. l.
- KUGLER Nóra (2000): A partikula = Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- SIKSZAINÉ NAGY Irma (1999): Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó, Budapest

METAINFORMATIONAL STRUCTURES IN STUDIES AND CRITICISM WRITTEN IN HUNGARIAN IN VOJVODINA

One of the many functions of language is its metalanguage function. This function is achieved through metalinguistic elements and structures that texts are interwoven with. Metalinguistic informational structures are by their character manifold. They have a function in the organization of the conveyance of linguistic communication and include statements about parts or elements of the text. They interrupt the linear continuance; nevertheless, they promote textual coherence since they are built into the text. Some of these structures play a role in the organization of the text; words or sequences containing general statements help the reader interpret the meaning; in some of these metalinguistic structures in certain cases the author is also present, he/she addresses the reader, relies upon the readers' knowledge or can even quote somebody else to accentuate the correctness of his/her statement, and can also indicate his/her relations to the information.

The use of certain metalinguistic elements can be specific to an author and they can be interpreted as his/her characteristic personal stylistic features.

Taking Janusz Bańcerowski's study on metainformational structures as my starting point I examined technical scientific papers, literary and dramatic criticisms, reviews and book reviews looking for structures which are related to the text but are detached from the main information, and which structures are dominantly used by authors here in Vojvodina. This paper presents part of the material that I have compiled in the recent years.

Keywords: metalanguage, metainformational structures, operator, text, knowledge, reader, hierarchization, evaluation function, non-committance, reference, subjectivism

RAJSLI ILONA

ÉLŐNYELVI SZÖVEGMUTATVÁNYOK ÜRMÉNYHÁZÁRÓL

Spoken Language Samples from Ürményháza

Egy-egy tájegység nyelvjárásának kutatása, lejegyzése és elemzése során gazdag folklórkinccset is feltárhat a gyűjtő. Az Ürményházán végzett élőnyelvi gyűjtőmunka alkalmával számos népi gyógymód, hiedelem és archaikus szöveg került elő. A szövegek lejegyzése főként fonetikus szintű, így a további folklórkutatások számára is alkalmas.

Kulcsszavak: nyelvjárás, élőnyelvi gyűjtőmunka, hiedelemrendszer, népi gyógyítás, archaikus szövegek

I.

A gyűjtött szövegek egy olyan bánati kis faluból valók, amely a világtól való elzártága folytán sokáig élhette érintetlen szokásvilágát. Adatközlőim maguk is hangsúlyozták, hogy valamikor ennek a falunak igen gazdag hiedelemvilága volt; még ma is van ismert gyógyító asszonya, foglalkoznak jóslással és jövendőmondással, sőt a falu boszorkányáról is rengeteg mende-monda forog közkézen.

Az idősek még ma is sok emléket őriznek a falu kalandos, részint viharos múltjából. Egyrészt Majsa, Dorozsma, Makó és az egyéb kibocsátó vidék emlékét, majd az 1848 után felperzselt falu képét, de ugyanúgy híven őrzik a falu környéki nádasokban bujkáló Rózsa Sándor alakját is, akinek utolsó sikeres szökése s a falu bírójának lelövése máig hallható a népdalokban és az öregek meséiben.

Az újvidéki Magyar Tanszék negyedéves hallgatóival ide szálltunk ki 1996-ban terepi kutatásra, egyrészt megismerni a nyelvjárási gyűjtőmunka gyakorlatát, másrészt a népi hagyományok feltérképezése céljából. Gyűjtőterületünk a jól ismert okok miatt igencsak beszűkült, az egykori hatalmas és változatos nyelvjárási területek helyett csak a Vajdaság könnyebben elérhető nyelvjárásait tudjuk megfigyelni és kutatni.

Ürményháza nyelvjárásában – akárcsak Nagybecskerek vagy Csóka esetében – erőteljes *ő>ē* váltás tapasztalható az utóbbi időben. A Bánságra jellemző, s a telepítéssel Ürményházára is bázisnyelvjárásként hozott *ő*-zés fokozatosan kiszorul az interdialektális helyzetben levő falu nyelvhasználatából (vö. RAJSLI 1998; 214). Penavin Olga a bánáti nyelvjárási atlaszban a szegedi kirajzás *ő*-zői közé sorolja a helységet, jóllehet maga is megjegyzi: „a lakosság nyelvében máshonnan települt magyarok, valamint németek, szerbek, románok nyelvi hatása is érződik.” (PENAVIN 1995; 93) A gyűjtőfüzet, valamint a hangszalagok adatai azt mutatják, hogy az *ő*-zés eltűnőben van még az idősebb generáció nyelvhasználatában is, helyette a zárt *ē* használatos. Másrészt viszont megjegyzendő, hogy némileg elszigetelt helyzetéből eredően a falu lakossága megmaradt túlnyomórészt magyar ajkú közösségnek, nem jellemző rá a más bánági vidékek „makaróni nyelvvé”, félnyelvjárássá degradálódott megnyilatkozási formája.

II.

Hiedelem és valóság a népi gyógyászatban

Fokozott érdeklődéssel kutattuk a népi gyógyászat emlékeit a faluban, hiszen Ferenczi Imre más bánági falvakból már a 70-es években gyűjtött és publikált ilyen adatokat a szegedi Néprajz és Nyelvtudományban. (I. FERENCZI 1973–4; 281–297) Ferenczi akkori jugoszláviai tanulmányútja során Bánát északi részét járta be; éppen ezért volt számunkra érdekes az a jelenség, hogy adatközlőink – életkortól, sőt nemtől függetlenül – szívesen és meglepően sokat beszéltek a házi gyógymódokról, valamint a régiéktől hallott praktikákról.

A szövegek gerincét az a korpusz képezi, melyet Horti Katalin 82 éves adatközlőnkéntől jegyeztünk le. Az ő atyai nagyanyja hivatásszerűen foglalkozott gyógyítással az uradalmi birtokon az 1800-as évek második felében, de a szövegekből az is kiderül, hogy az ürményháziak is gyakran látogatták különböző nyavalyáikkal és gondjaikkal. Az alábbiakban lejegyzett gyógyítási eljárások közlésének nagy része is tőle származik. Egyéb esetekben mindig közöljük az adatközlő nevét, életkorát és foglalkozását.

Körömméreg orvoslása

„Az én anyukámnak gyűtt az újján, | mink úgy montuk aszt, hogy körömmérég, | ^akor asz csunya vót nagyon. | Akkor öreganyám este az uccán | nyáron mékfogott éty békát, | lévőakta a fejit, | a békát ráhúsza az ujjára, | arra a fájósra, | békötötte és bégógyút neki, | nem esött lē a körme, sē sēmmi.”

Kelés gyógyítása

„Akkor az én öcsémnek gyütt egy nagy támadás | az állán, | de az úty fokta a ruháját, hogy nē éjjen hozzá, mer nagyon fájt. | Akkó vett öreganyám egy almát, | és étyharmadát lévőakta, de nem a csumája felű, hanem a virágja felű, | oszt akkó a makházat kikaparta, | és aszt telekaparta házi | mosószappannyal, | de ojan szappanybul, akivel még nem mostak ruhát, | aszt ű teletömte, | aszt a lukat a makházat, | és akkó aszt mēksütötte, | rátette aszt a másik felit, amit lévőagott, | oszt akkó avval mēksütötte, | összetörte villával, | ojan évővillával, | mind a lēkvárt, || oszt akkor aszt három napig rakta rá. | A^s sē ki nem gyūt tovább, || sē többet soha nem gyütt elő, | nem is fakatt ki neki, | elmút.”

Mandulagyulladás gyógyítása

„...itt vótak többen, akik | hogy is mongyam | akinek a keze kimēnt hejbül, | aszt is hoszták öreganyámhó, hogy tēgye hejre, | nem vitték az orvoshon. | Az én öreganyám aszt is mēgcsináta. | Akkó a || itt a népeknek vót | most mongyák a doktorok, hogy mandula, | akkó csak asz montuk, hogy nyakfogak, || és akkó az mēggyūt, | akkó gyüttek érte, hogy mēnnyēn, nyomja el a nyakfogát. | Akkó űneki vót az üzletbe, | akkó lehetőtt kapni | misedert. | Az ojan vót, mind mos mongyuk a keseresó, | de ű aszt nagyon fīnomra mēgtörte, | eszt az úját mēgnyálaszta, avval bēnyút, oszt elfakította mind a kettőt, | oszt nem köllött orvoshon mēnni, | hejregyütt.”

Csonttörés

„Akkó vót itt egy asszony, | a férje kubikos vót, | télēn váktak disznót, | akkó még nem vótak ezék a fehér, mēg fekete disznók, | hanem mangolica, | bodor szőrűk. | Oszta nagyon sok vére kifojt a disznónak, | oszt akkó nem koppasztották, hanem pörkölték | abba az időbe. | Mikó az asszony odamēnt, oszt mēkfokta a disznónak a száját vagy az órát, | hogy elhúzi a fejit éty kicsit onnan a vértől, | a disznó még akkó még étyször kítátotta a száját, | de eszt az úját bēkapta az asszonnak. | Három hejēn mēkharapta, | összetörte a csontot. | Akkó az én öreganyám aszt összerakta, | mink úgy montuk aszt zsindēj, | abba belepakolta. | Nem vitték az orvoshon.”

„Akkó én kicsi vótam, | és mink nyócan vótunk a házba, | há ahun nyócan észnek | asztalná, ott sokat köll főzni no, | oszt így nem láttam bele a tálba, | hogy mi van az asztalon, | odavittem a kisszékēt, | arra fölátam, | a kisszék főfordút, | én elestem, | a kezem alátört. | Eltört mingyán a kezem. || Akkó eszt öreganyám összerakta, | oszt kint a határba, | itt nállunk van, | hasonlít a levele a tormáhon | csak nem ojan szélēs | ijen keskēny, de hosszú levele van, | a gyökere mēg ojan sárga, mind a kikirics. | Akkó aszt öreganyám ēreszelte, | mēkfőszte, | akkó avvā bēborította az egisz kezemet, | oszt zsindējje kikötöt-

te. || Összefórt a csont, mer asz monta, | hogy az a | mink fekete nadárnak [nadály] hítuk aszt a növént, | aszt monta, hogy az alatt gyorsan főr a csont.”

Seb gyógyítása

„Akkó vót akinek || Barna János bácsinak hílik, egygy idős embër | vákta a szárat. | Nappā szették a kukoricát egy gazdáná, | éccaka váktak. | Beleakasztotta ide aszt a sarlót, | és fölvákta eszt a húst. | Oszt assē mēnt az orvoshon. | Dëbëllácson vót az embër dógozni, | hazagyütt, | öreganyám aszt is meggyógyította.

(Es hogy? Mit tett rá?)

Tiszta disznózsírt, | büdösküvirágot, | vagyis most úgy mongyák kénpor, | még kámfort, | de ez nagyon büdös, | oszt akkó az én apukám haragudott, hogy mindég bëbüdösíti a szobát, | akkó kint csináta ja gangon. | Bëgyógyút az embërnek a lába.”

„Akkó Zicsin [Zichifalván = szomszéd falu] vót egygy Szingër Ignácnak hiták, | egy zsidó orvos. | Az mindën hétfün gyüt csak ide ki hozzánk. || Oszt asz monta az én apámnak, hogy | tuggya mit Horti bácsi, || én magát lëzáratom, | ha a maga annya ijesmit csinál. || Nékëm aszonygya, | én hijába kigyüvök ide, | nem gyün sënki hozzám, || mindënki | mer aszt is Katinak hiták | mënnek Kata nénihön. || Nagyon sokat csinát az én öreganyám így orvosságot.”

Szamárköhögés

„Aszt mink montuk szamárköhögésnek. | Akkó vizes ruhát tett a nyakára, | a tejére szárazat. | Akkó főzött kamillatéját, erős lábvizet. | Három négy nap, oszt vége a köhögésnek.”

„Amit karácsony napján vagy bútyyin ëttünk diját, | aszt a dijóhaját ü mind összeszette egy zacskóba, | oszt ha valaki köhögött nagyon, abbul a dijóhajbul is főzött neki téját. | Oszt az is jó vót.”

Szemgyulladás

„Arra még | aluttejet, | beletette ruhába, | oszt akkó aszt az aluttejet tette éccakára rá ja szemire. | Ha egygy éccaka két éccaka nem javút, akkó pálinkás. | de tiszta törköjpálinkát, | eszt a pálinkás ruhát tette rá.”

Fülfájás ellen

„Akinek még a füle fájt, annak még | hogy mongyam | tehén vaját kisütötte, és abbul csëppentett a fülibe | sütt vaját | az is nagyon jó vót.

(Es úgy melegën vagy langyossan?)

Nem | az a vaj nem fagy még.

Hasmenés orvoslása

„Akinek hasmenése vót, | asz csinát parazsat, | beletette az éjjelibe. | Arra öntött rá, arra a parázsra ecetét, | oszt arra rá köllött ülni. || Mékszünt a hasmenés. || Ugyé neveccsigés az ijesmi, | de ez így vót.”

Hasfájós gyerek gyógyítása

„Amikó fáj a hasa a kicsinek, | sívalkodott, | nem nagyon vót orvosság nekik, | monta doktor, hogy téját főzzek nekik, | tégycs bele éty-két szem köménymagot. || Még kamillatéja, a legjobb vót mindég a kamillatéja.”

Vese gyógyítása

„Vót itt egy tanító, | annak a fija, | hát mán az mēkhalt, | a fija itt lakott | Hiller néninek hiták, | a fija Hiller Lajos vót | az is gyerek vót, oszt nem birt vizelni. | Akkó aszt is vitték orvoson | sēhun nem birtak rajta segíteni. || Ali-burnáron vót egy orvos, | az asz monta hogy | Hiller bácsi vigye haza a fíját mer ezēn segiccség nincs. | Maj az én öreganyámékná laktak házbérbe, | az monygya neki hogy | mer akkó nem monták hogy naccsága | csak úgy monták hogy tēsasszony, | mongya hogy tēsasszony | én próbálok a Lajcsikán egy orvosságot, | amit az isten ád aszongya kipróbájuk || oszt eszt lehet tanáni | de csak az úton így árokba megnyólj ijen magosra, | oszt ekkora levele van vagy micsoda | magja gyün mikó mēgérík | ha maguk láttak mán ēzēt pastērnáket | annak a magját | az ijen mind az én kōrmōm, | ijen lapos oszt csak egy kis gomb van benne | az a magja | akkó aszt ű összetörte | mēkfōszte || majnem úgy mongyuk, hogy kōré | akkó főzött téját de sokat | ēzé zōccsiglevelit | mēg itt minálunk akkó vót guja | oszt ahogy lēhullott az a sokféle izé növénynek a levele | akkó abbú főzöt egy nagy űst téját | akkó a gyērkēt beleūtette ēty teknyōbe | kisteknyōbe | odatta aszt a téját hogy igya mēg, | mēgitta (...) nyócvan évig élt a fija asztán | akkó az orvosok lēmōntak rulla. || Sok mindēn ijesmit én tuttam.”

Csóke Erzsébet 74 éves háziasszony az akkoriban gyakori gyermekbetegség, a „frász” leírását adja:

„Má akkó mēkhalt frászbá. | Úgy monta a zorvos, hogy az frász vót. | Mind a három abba halt mēg.

(S az mījen betegség?)

Én másként nem tudom, | mer az úgy rászta a kicsit, | úgy rászta, | mēg a száját rāngatta, | mēg a szēmit rāngatta, | útyhogy akkor a fejbe vót. | Éppen a második mikó mēgbetegēdēt, | kislányom, asz vittem az orvoson, | az nem sírt ēggyáltalán, | csak mikó odaértem, mondom doktor úr, nagyon beteg a kislányom, nem is akar szopni. | Me én mind szoptattam (...)

A falu idősebb lakói között férfiakat is találtunk, akik jól ismerik a gyógynövények jótékony hatását. Huszka János 72 éves földműves nemzedékek tapasztalatát meséli el az alábbiakban, amikor ütés, illetve seb gyógyításáról szól:

„Vót ęty fajta | montuk aszt ętifő, | ęs aszt rá szottuk tenni. | AZ ha seb vót, | akkó az ęgy lępuhította ęs mind akit kifőzött (...) męg a búza | kékszękfő | ęgy mongyuk mink a búzavirágot | búzaszękfő | asztat is asz mongyák, hogy nagyon jó tęjának, ęs avval mosni a sebęt.”

„Męg van a farkasalma levele. | Az mindęn sebęt gyógyított.

(Hogy néz ki a farkasalma?)

Ijen hosszú vékon szár, ęs mind az epęrfa levele, | ojan kerek leveleji vannak, az van kőrő rajta. | Búzába, męg van hogy a tallókon kigyőn, | de mos má kiműt ez, a męszántás kiirtotta. (...) ętyhogy csak árokparton lehet imitt amott találni. | Męg annak ęty különő rossz illata van, | messzirő. | Esztet főszték tęjának ęs męg jószág sebękre is hasznáták, | męg embęri sebre is. | Mosni, | mérgezést nem kapott, | męg pucolta, | ętyhoty ha bęgęnnyesędętt a seb, aszt kipucolta. | Nincs most.”

A borbély tevékenysége

„Vót egy őreg borbé bácsi, Józsi bácsinak híták, az eret vágott. Aki, szóval vérnyomásos vót, azok jártak hozzá, meg fogat is húzott.”

A szemmel verés hiedelmének jelenléte

A gyermekek szemmel verésének hiedelme męg ma is meglepően eleven a faluban, szinte korosztálytól függetlenül adatolható volt az asszonyoknál. Gyógyításának sokféle módozata közül kiemeljük a következőket:

A szemmel verés megelőzése ęs a figyelem elterelése:

„Gyűtt a szomszédasszonyom át, | de eszt mindęg aszonta anyám nekęm, | męg az őreganyám is, | hogy akinek itt a szemöldőke összeér, | az nagyon ver szęmmę, | arra vigyázzunk, | męg aki élęsen néz a gyerekbe bele | az męg veri szęmmę. || Hát jó van, ő | de hát ęn azé nem hittem nekі, | vót ęty slajęr [fátyol, lepel], | mindęg lętakartam, | vaty pejig tęttünk ide a kis kezire, | a bal kezire | ęty kis galárist | pirosat, | s akkor az főtőnő vót nekі. | Mikó aszt męglátta, | s minygyá aszt męglátta, | s minygyá akkó arra tętte a szęmit.”

(Varga Katalin 75 éves háziasszony)

A *kaláris*, *piros masni* említése szinte minden adatközlőnél előfordul. Férfilátogatók esetében – a szemmel verés elkerölése a gyerekre helyezett kalappal volt elérhető.

„S jött a szomszédasszonyom | néz rá, | jaj de édes pofa aszongya, | kövér,
s úgy nézi, | tē még nē verd szemmē, | mondom, | aszongya tē hiszél a babo-
naságba | mondom nem hiszék de előfordul, hogy maj nem alszik éjjel. || Iát
mikor ténleg elmēt az asszony, | nem alszik a kisfiam, éccaka is nem alszik,
| sívalkodik, sē nem szopik sē sēm̃i.”

A szemmel verés gyógyítása

a) vízméréssel:

„akkor anyósom teljessen akaratom ellenire hívott valakit, | aki vizet vetett
a kislányra, | még mittudom én | hát engēm a guta maj megütött, | minket nem
neveltek othon babonásnak, | de vizet vetnek a szemmel vert gyerekre | még
ha valaki nagyon megnézi, | ha kisbabát, ha kismalacot, | köpködnek [a han-
gok imitálása] jaj, jaj „mer megvered szemmel.”

(Fehér Teréz 65 éves kántor)

„Ēn csak asz tudom, hogy vót a harmadik szomszédunkba egy öregasz-
szony, | osztakkó amikő sirt a kicsi | akkó kérdesztem, hogy Panna nagyon
sír, gyűjjön át, nézze még, | akkó asz monta Bözsi, még van verve szemmē,
| akkó ráimátkozott. || Még akkó vett ēty kis vizet, oszt ēvőkanállā a zajtó
sarokvassára öntötte. | Elsőbb a kicsit úgy körüizéte, asztán odaöntötte a sa-
rokvassára. | Akkó ēhalgatott, | hát aszmonták, hogy az szemverézsbe vót. |
Evvē levette a zöregasszony a szemverést.

(*Ki verhette még szemmē?*)

Hát aki nagyon nészte, | még az veri szemmē, aki nagyon nēzi, | még
egész odahajul, hogy szereti a kicsit nagyon.”

b) a gyerek szemének kimosásával:

„A zönyim is vo^{ut} kéccēr is, | mer nagyon szerette a szomszédasszon. |
Úgyhoty az kinyalta a szēmit nēki. | Asz monta, | jaj de megvertem szemmē,
mer nagyon sós a könnye. | Mer nagyon sívalkodott. || Kinyalta a szēmit, oszt
akkor fővette a pójába, oszt:

Szēm megverte, szív megszerette

Mújjon ē Jēzus Mária nevébe.

Eszt ēmonta háromszor és asztán elalutt a kislány.”

„Vót aki kötött a kis kezire, | kis piros masnit, hogy asz lássák meg első-
nek, | nē a kicsit. De hát én nem hasznátam.”

(Bugi Etus 67 éves háziasszony)

c) a gyerek megszólítása fordított ablaktáblán keresztül:

„Hát akkó monta az asszony nekēm, | aki ráimátkozott | nem tudom mien
imáccságot, csak az kiküdütt, hogy monta hogy imátkozik rá | és mēkfordí-
totta az ablakot | visszajárú, || énnékēm is monta, hogy hónap réggel fölkelék
röktön fordíjam még az ablakot, nem baj ha alszik, | még jobb. | Fordíjjam

még, végyem lë az ablak ágát, | az ëggyik szárnyát, | oszt fordítva tëgyem rá,
| így ahogy fekszik a böcsöbe, | úgy nézzek a gyerekre és szöjjak | a nevirü. |
Hogy akkor fölëbred, akkó jó lëssz. | Osz jó is lëtt. | Ez igaz”

(Varga Katalin 75 éves háziasszony)

d) ráimádkozással: a ráimádkozás az egyéb gyógyítások kísérőjeként szinte mindegyik adatközlőnél szerepel. A fent már idézett két soros imát főként mormolva mondták, s fontosságát ki is emelik:

„mer aszonták, hogy | rá kő imádkozni, de aszt tunni kő mindënkinek, |
nehogy belealuggyon | az a verés | szemverés. | Akkó belealszik, akkor kap
frászt, | hát télleg úgy vót, | kapott a fiam frászt. || Mëkkeminkëdëtt, mind a
csuka.”

(Varga Katalin 75 éves háziasszony)

„Gyerëkëk | szemverëzsbe szenvedëtt, | asz sírt, sírt, sírt akármit csináltak
vele. | Akkó annak ëgy asszony aszmonta || hogy rá kő imádkozni | hogy

Szív mëkszerette, szem mëgverte |

Jëzus Mária Szent József | Vëgyétek lë róla. |

Eszt háromszor elmonta, | elmondott ëgy Miatyánkot, |de eszt el köllött
végezni napfökötte elött | mëg naplemente után. | Osz elmütt rulla ez a szem-
verés.”

A ráimádkozást egyéb esetekben is alkalmazzák:

„ha a baba elesik, | ugyë kis tipëgös, hát könnyen elesik, akkor a késnek a
lapjává mëglapigattyák a homlokán aszt az ütést, | és: Oszlassa szét az Atya,
Fiú, Szentlélek, | akkor ráimádkoznak, és akkor nem dagad föl.”

(Fehér Teréz 65 éves kántor)

A védekezés, bajelhárítás egyéb eszköze:

„Akkó [a gyereket] mikó bëpójászták, mëkfürdëtték, | akkó mingyán egy
rózsfüzért ehlon a dunnakötöhön odafüszték neki. | Osz az ott vót rajta ad-
dig, mëg mëg nem köröszttölték, | addig az annya nem mënt lë az ágyrul | së
nem vitték ki sëhova a gyereket. || Mikó mëkköröszttölték, csak akkó vitték ki
a levegöre. | Mos mëg nëmellik nyóc tíz éves, mire mëkköröszttölik.”

Állatok gyógyítása

„Nëkünk vót egy ló | ha a lónak fájta a hasa akkó aluttejet, | abba is kapart
be szappanyt összerásztá és beleöntötték a lóba | akkó rá egy vizes pokrócot
oszt sétátatták az udvaron és mëgindút nála a széklettye. Asztán jobban lett.
Ha nem birt vizelni, | akkó | ijen házi törött, | tömni való paprikát kettëhasított
és avval bedörgölte a fenekit | asztán birt vizelni.”

„Vót nállunk a guja, | akkó bëgyütt a tehenek közé a szájfájás, ahogy gyűttek haza a csoport, csak úgy nyúlt a nyáluk lë, | egész a földig, akkó mi csinát öreganyám | összevert sok fokhagymát kormot ecetét meg vizet | eszt egy vödörbe | csinát egy ijen hosszú botra ëty csóvát, az benne vót a vödörbe | mindën tehénnek akit elérte vagy nem ért a szájfájás | mind bëkenyte aszt | ettű jobban lëtt | oszt bëgyógyút a szájuk is.”

III.

Két archaikus szövegről

A gyűjtés során Horti Katalin elmondta egy ráolvasás szövegét is, amely a viharfelhő szétosztatására szolgált:

„Mikor gyün ëggy ijen főjhő az égën, amejik így forog, szürke sötét, oszt úgy láti az ember, hogy ténleg az a felhő így forog, az nem jó, abba vagy jég van, vagy valami nagy vihar. Akkó arra mink szoktunk imátkozni aszt hogy

Uram Jézus ki a mennyet és a földet teremtetted

Jordán vizét megáldottad, őbenne mekkeresztelkëttél

Kereszten fűgvén minket megváltottál,

És a te szent lelked az atyaistennek ajállo

Kérlek. áld meg és a szent kereszt jegyével jegyezd meg eszt a felhőt

Melyeket most szemeinkel látunk

Hogy az ő kárt okozó szándéka megfogyatkozzon

Akkó háromszó kő...

Környékëzzën meg tégëd az Atya,

Környékëzzën meg tégëd a Fiú,

Környékëzzën meg tégëd a Szentlélek Úristen.

Oszlajcson el tégëd az Atya,

Oszlajcson el tégëd a Fiú,

Oszlajcson el tégëd a Szentlélek Úristen.

Roncson meg tégëd az Atya,

Roncson meg tégëd a Fiú,

Roncson meg tégëd a Szentlélek Úristen.

Figyejje meg, aki eszt mëktanuli, hogy ha ojan valami felhőt lát, s akkó elmond három Miatyánkat három üdvözlëtet mëg ëgy úrangyalát, hoty szëmmel látható, hoty kettőbe vállik a felhő, esz szabad szëmmel látható. Mer itt negyvennyócba nyóccáznegyvennyócba Ürményházát úgy elvákta a jég, hogy sëmmi az égvilágon nem maratt. Sëmmi. Akkó ötvenëgybe szintën ojan nagy jég vót, hogy ërül gyütt a vihar és akik ezën az ódalon laktak, ablak nem maratt ép. Mind bëverte a jég. De úgy elverte a határt, hogy nem is tudom mit monygyak, hogy sëmmi nem maratt.”

Ugyancsak Horti Katalin elmondott egy olyan archaikus népi imádságot is, amelyet még a nagyanyjától tanult:

„Az [adatközlőnk nagyanyja] mikó lë akart fekünni a zágyába, akkó oda-át a zágya elébe, és köröszöt vetett a párnára, oszt akkó asz monta hogy:

Én lëfekszék én ágyamba
Mint Úrjézus koporsóba
Erös álom el ne fogjon
Csalárd ördög meg ne csallyon.
Szent János vére fussa el a háznak
Mindén résëit, mindén lukait,
Kúcslukakat, ajtóhasidékokat,
Hogy sëm miféle gonosz álat
Së gonosz ember bë në férködzhessën.
Hogy së testëmbe, së lelkëmbe
Kárt ne tēhessën.
Akkó a háznak mind a néty sarkára, hogy:
Körü kereszt őrizz anygyal
Éfélíg boldogságos Szűzmária
Virraszti Krisztus Jézust.
Ez nincs könybe, eszt csak úgy tanútam.”

Noha nem célunk most a fenti szövegek részletes elemzése, dialektológiai szempontból feltűnően elkülönül egymástól a betanult, kanonikus imaszöveg szinte kizárólag e-ző nyelvjárása és az archaikus népi imádság következetes ë-ző szövege. Ez utóbbit feltehetően más élethelyzetben és igen gyakran használhatták, sokkal közelebb állhatott a beszélőhöz, bensősége-sebbnek tarthatta.

Összegzés

Ezekből a kiragadott szövegrészletekből is látható, miként élnek tovább – noha esetenként már csak emlékképekben, fragmentumokban – az etnomedicina, az archaikus népi gyógyászat módszerei, eszközei, valamint a népi hiedelemvilág egyes elemei. A gyógyítás eljárásának ismerete, leírása sok esetben már megkopott, leegyszerűsödött – alkalmanként racionális elemekkel vegyült. Ami azonban változatlan, konstans tényező a múlt idővel és a körülményekkel dacoló falu életében: a varázslat és a mágia hatékonyságába vetett hit ereje. Gyűjtésünk során nem is törekedtünk különválasztani a tapasztalati és a hiedelmi alapon keletkezett gyógy módokat, ugyanis „a tudományosan igazolható tapasztalat és a mágikus járulék” (Ferenczi Imre megfogalmazása) leginkább elválaszthatatlanoknak bizonyultak. Végso-ron célunk nem az általánosítás, a tapasztalatok levonása volt, hanem – Oláh Andor szavaival élve: „a kis, bensőséges közösségeknek” a megismerése.

Hivatkozások

- Ferenczi Imre (1973–4): *Népi gyógymódok a bánsági magyarok körében* = Néprajz és Nyelvtudomány XVII–XVIII. Szeged, 282–297. l.
- Oláh Andor (1986): *Újhold, új király. A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat, Budapest
- Penavin Olga (1995): *A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza*. Cnesa, Kanizsa
- Rajslí Ilona (1998): *Az ő- és megterheltségének alakulása a szegedi kirajzású közösségek nyelvében (Bánátban)* = Nyelvi változó – nyelvi változás. Szerk.: Sándor Klára. JGYF Kiadó. Szeged 211–217. l.

SPOKEN LANGUAGE SAMPLES FROM ÜRMÉNYHÁZA

Research into a dialect of a region can also reveal the existence of rich folklore. While collecting spoken language material at Ürményháza (Jermenovci), we also came across and noted down material on folk healing practices, beliefs and archaic texts. The texts are written in phonematic form and therefore they are suitable for further folkloric research.

Keywords: dialect, collection of spoken language material, system of beliefs, healing practices, archaic texts

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

KÉTNyelvűség és Attitűd**Bilingualism and Language Attitudes**

A tanulmány az attitűd és kétnyelvűség fogalmi meghatározása után beszámol a vajdasági magyarság körében a jövőben elvégzendő attitűdvizsgálat lehetséges kérdéseiről.

Kulcsszavak: nyelvi attitűd, presztízs, kétnyelvűség, nyelvcseré (language shift), nyelvvesztés (language loss), nyelvterjedés (language spread), nyelvhalál (language death), nyelvmegtartás (language retention)

A kétnyelvűség „az egyénnek az a tulajdonsága, hogy két vagy több nyelvet tud. Néhányan kétnyelvűnek csak azokat számítják, akik anyanyelvi szinten beszélnek egynél több nyelvet. Mások azokat is így jelölik, akik anyanyelvükön kívül más nyelvben is rendelkeznek bizonyos fokú kompetenciával” (TRUDGILL 1997; 33).

A kétnyelvűség fogalmi meghatározása folyamatosan változik. A XX. század harmincas éveitől kezdődően nyomon követhetők az egyes meghatározások különböző aspektusai. Bloomfield *Language* (1933) című munkájában azt állítja, hogy a kétnyelvűség nem gyakori nyelvi jelenség, ám John Edwards felmérései nyomán tudjuk, hogy a Föld lakosságának kevesebb, mint 10 százaléka él valódi nemzetállamban. Mindezek ellenére Francois Grosjean felmérése viszont azt igazolja, hogy az észak-amerikai és európai emberek többsége a kétnyelvűséget csupán néhány országra kiterjedő nyelvi jelenségnek tekinti, tehát nincsenek tisztában a valódi helyzettel. A nemzetállam fogalma és ideálja az utóbbi időben egyre inkább háttérbe szorul, ha arra gondolunk, hogy soknyelvű közösségek alkotják mind az európai, mind az amerikai, mind pedig az afrikai és ázsiai országokat, és ehhez a felsoroláshoz csatolható Ausztrália is.

A kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűd kialakítása azért is fontos, mert döntően befolyásolhatja egy-egy ország többségi és kisebbségi nemzetének viszonyát, a kisebbségekre irányuló nyelvpolitikai, nyelvtervezési intézkedések egész sorát. Mindez többek között azzal is összefügg, hogy a kétnyel-

vűség meghatározásával kapcsolatban számos tévhit alakult ki, melyek az alábbi definíciókra épülnek:

„a) Kétnyelvű az, aki két nyelvet anyanyelvi szinten használ/beszél.

b) Kétnyelvű az, aki két nyelvet születésétől fogva, családban, természetes körülmények között párhuzamosan, esetleg egymás után, kisgyermekkorban sajátít el” (BARTHA 2005; 25). Ebből eredeztethető az a vélemény, mely szerint a többnyelvűség világviszonylatban ritka jelenség. William Mackey (1967) összevetette a világ nyelveit a törvényes keretek között fennálló államok számával, és arra a megállapításra jutott, hogy a 3000–4000 nyelvvel szemben mindössze 150–200 állam létezik, tehát a kétnyelvűség az egész világra jellemző nyelvi tény. Ezt bizonyítja Extra és Vallen felmérése is, mely szerint az ezredforduló idején Európa lakosságának egyharmada bevándorló volt. További felmérések bizonyítják, hogy a világ lakosságának 70 százaléka a létező nyelvek öt százalékán (Mackey) beszél. Az említett öt százalékot az ún. világnyelvek képezik (angol, spanyol, kínai, hindi, arab, orosz, portugál, japán, német, francia stb.), az egyéb nyelvek kevesebb számú beszélőközösséget ölelnek fel. A több milliós beszélőközösségek mellett (pl. az afrikániszt Dél-Afrikában 4–5 millió ember beszéli, a cherokee indiánt beszélők száma már csak 20–50000 fő) vannak néhány száz főt számláló nyelvek is. Mackey arra is fényt derített, hogy az egyes nyelveket több országban is anyanyelv-ként beszélik, más nyelvek pedig csupán bizonyos területekre korlátozódnak. E szerint az elképzelés szerint a kétnyelvűség természetes állapot, s az egynyelvűséget kell inkább speciális esetként kezelnünk.

Találkozhatunk azonban más meglátással is a kétnyelvűség kapcsán. Lanstyák István a következőket állítja: »A kisebbségi közösségekben a nyelvmegtartás tudatos erőfeszítést igényel (ami már önmagában is megkérdőjelezi annak az újabb kétnyelvűségi irodalomban általánosnak mondható véleménynek a helytállóságát, mely szerint a – közelebből nem specifikált – kétnyelvűség a természetes, normális állapot, az egynyelvűség a szokatlan és kevésbé természetes)« (BARTHA 2005; 28). Lanstyák nem zárja ki továbbá, hogy a kisebbségek nyelvállapotában létező kétnyelvűség a nyelvcsere folyamatának csupán egy állomása, s véleménye szerint e folyamat végül a többségi nemzet nyelvének ismeretét, azaz egynyelvűséget eredményezhet.

Ugyanakkor az iménti meghatározás következménye az a tévhit is, hogy két vagy több nyelv elsajátítása negatívan befolyásolja az egyén mentális és érzelmi fejlődését, mivel a nem teljes nyelvismeret félnyelvűséget eredményezhet, s ezáltal döntően befolyásolja a társadalomba történő beilleszkedés esélyeit. Főként gyermekek korai kétnyelvűségével és kognitív fejlődésével kapcsolatban hangzanak el érvek és ellenérvek az elmondottakkal kapcsolatban.

A kétnyelvűség kapcsán számos rokon fogalommal találkozunk, mint pl. a nyelvcsere (language shift), nyelvvesztés (language loss), nyelvterjedés

(language spread), nyelvhalál (language death), nyelvmegtartás (language retention). Mindezek a kétnyelvűség kontinuumának egy-egy állomását jelölik, melyet társadalmi, politikai, gazdasági erők befolyásolnak. Ez utóbbiak hatására a beszélőközösség tagjai nyelvi magatartásukkal befolyásolják a nyelvek fennmaradását.

A nyelvcsere azt jelöli, amikor egy közösség nyelvet vált, vagyis az addig használt nyelv helyett egy másikat használ kommunikációs célokra. Amennyiben az addig használt nyelvet nem beszéli többé, nyelvvesztés történik. Amíg a nyelvcsere a teljes beszélőközösséget érinti, addig a nyelvvesztés csupán egyes beszélőknél jelentkezik, akik ugyanakkor tagjai a beszélőközösségnek. A nyelvcsere egyaránt jelenti a társadalmi és az egyén nyelvhasználatában végbemenő változást, a nyelvvesztés viszont azokat a társadalmilag motivált változásokat érinti csupán, melyek a kétnyelvű egyén nyelvi rendszerében tapasztalhatók.

Nyelvhalálról akkor beszélhetünk, amennyiben a nyelvközösség megszűnik használni egy adott nyelvet, és nincs más olyan közösség, amely ugyanazt a nyelvet beszelné. Ha azonban továbbra is maradnak olyan beszélőközösségek, melyek kommunikálnak az említett nyelven, akkor nyelvcseréről beszélhetünk. A nyelvhalállal szembeni ellentétes folyamat indul el akkor, amikor nyelvmegtartással találkozunk. Nyelvmegtartás történhet egyéni és társadalmi szinten, amennyiben az egyén és/vagy a közösség minden ráhatás és kényszer ellenére is megtartja anyanyelvét. E fogalom kapcsán közösségi és egyéni nyelvmegtartásról beszélhetünk.

Az említett folyamatok a beszélők nyelvi attitűdjeinek függvényében változnak, alakulnak. Az őshonos és bevándorló közösségek nyelvi magatartása éppen ezért nem vizsgálható egységes modell keretében, mivel a nyelv életét befolyásoló társadalmi, gazdasági tényezők eltérőek.

A kétnyelvűséget – csakúgy, mint a nyelvcserét – befolyásoló faktorok két csoportra oszthatók: külső és belső tényezőkre. A külső tényezők a közösség nyelvi életét befolyásoló társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és egyéb tényezők. Ezen tényezők közül néhányat szociológiai jegyként (nem, életkor, iskola) vagy pedig nyelvi független változóként (iskolázottság, településtípus, nem, életkor, foglalkozás, etnikum, mobilitás, nyelvművelés) említi még a szakirodalom. Ide sorolhatók egy adott nemzet számbeli adatai más nemzetekhez képest, elhelyezkedése az össznemzethez, a többségi, valamint egyéb nemzetekhez viszonyítva, a beszélők életkora, iskolázottsága, foglalkozása, házassági szokásai. Fontos továbbá, hogy más nyelvi csoportokkal milyen gyakorisággal, mely témakörökben érintkeznek. A külső tényezőkhöz sorolható továbbá az, hogy az anyaországgal milyen kapcsolatban állnak a nyelvközösség tagjai, valamint az adott országhoz s ezen belül a lakhelyhez fűződő többségi és kisebbségi attitűdök, az oktatás és a nyelvpolitika kérdése. A belső tényezők nyelvi tények, mint amilyen

a nyelvek sztenderdizáltsága vagy pedig a tipológiai különbségek és hasonlóságok. Ez utóbbiakat nyelvi függő szerkezet megnevezéssel is illeti a szakirodalom.

Környezeti változók és egyéb faktorok

Feltehetjük a kérdést, vajon létezik-e olyan általános modell, amely maradéktalanul tartalmazza a kétnyelvűséget befolyásoló tényezőket. Azt kell mondanunk, hogy a teljes okozati skálát tartalmazó modell nem létezik, de számos okozatra rámutat a tudomány.

A tipológiai megközelítések közül a nyelvkörnyezettan (ecology of language) környezeti változókról, azaz faktorokról beszél: „A környezeti változók azok a faktorok, amelyek leírják és magyarázzák a nyelvek és környezetük közötti interakciókat (...), az egyén–csoport–társadalom–állam bonyolult viszonyrendszerében” (BARTHA 2005; 133). Azonban a szociolingvisztika tovább halad ezen irányvonal mentén, mivel túlzottan általánosnak találja az említetteket.

Giles, Bourhis és Taylor 1997-es modellje a társadalmi faktorok rendszerezésével három fő faktorcsoportot említ. „Megközelítésük középpontjában egy etnikai-nyelvi csoport életképessége, vagyis az úgynevezett *etnolingvisztikai vitalitás* áll, amelyet úgy definiálnak, mint »ami egy csoportot nagy valószínűséggel arra készítet, hogy a csoportközi helyzetekben elkülönülő és cselekvő közösségi entitásként viselkedjen«” (BARTHA 2005; 134). A státusfaktor magába foglalja a kisebbségi nyelv külső és belső státusára vonatkozó információt, valamint gazdasági, politikai és társadalmi állapotát. A másodikként említett demográfiai faktor a népesség számát, elhelyezkedését, házassági szokásait írja le. Az intézményes támogatottság faktora a család, az oktatás, a tömegtájékoztatás, a vallás kommunikációs aktusainak nyelvezetét taglalja. A faktorok nem önmagukban határozzák meg a nyelvi változást, hanem kölcsönösen szemléltetik a társadalmi és nyelvi változásokat.

A szakirodalom (Borbély Anna és Bartha Csilla) a következő társadalmi és demográfiai faktorokról szól, melyek a nyelvcseré folyamatát – s véleményem szerint a kétnyelvűséget – egyaránt befolyásolják: A közösség típusa, a közösség lélekszáma, a települések szétszórtsága, illetve koncentrálttsága, a településen élő nemzetiségek számaránya, a házasságok típusai, „az érintkező csoportok közötti társadalmi és/vagy kulturális hasonlóság mértéke, a kormány nyelvpolitikája, oktatási rendszer, a többségi és kisebbségi attitűdök, az anyaországgal való kötelék megléte és hiánya stb.” (BARTHA 2005; 132). Ugyanilyen fontos még a nyelvközösség tagjainak iskolázottsága és foglalkozása. Mindezek ún. külső faktorok, melyek kívülről hatnak a kétnyelvűsége és annak aspektusaira.

1. A közösség típusa

Az anyanyelvvel és a más nyelvekkel kapcsolatos attitűdöket, az anyanyelv státusát nagymértékben befolyásolja az, hogy milyen körülmények között érintkeznek egymással a különböző nyelveket beszélők (Paulston).

2. A közösség számaránya

Vitatott kérdés, hogy a nyelvet/nyelveket beszélők száma hogyan befolyásolja a kétnyelvűség kialakulását és a vele kapcsolatos attitűdöket. Mindezt az is befolyásolja, hogy mely generációk milyen szinten ismerik a nyelvet. A többség és kisebbség viszonya és egymással szembeni attitűdjei úgyszintén fontos tényezőnek számítanak.

A közösség számaránya hat az attitűd és presztízs kialakulására. Kutatások tanúsága szerint minél kisebb számú kisebbség él a többség mellett egy adott településen, annál kevésbé domináns anyanyelvük presztízse.

A kutatások bizonyítják, hogy az őshonos alárendelt kisebbségi közösségek jobban ragaszkodnak nyelvükhöz, mint más kisebbségi közösségtípusok – pl. az emigráns kisebbségi csoportok.

Más kutatók különböző helyeken készült felmérései azt igazolják, hogy egyes házasságok esetén az a nyelv kerül általában előtérbe, melynek presztízse magasabb. Példa erre Susan Gal felmérése a felsőőri magyaroknál, de Gyivicsán Anna adatai is ezt bizonyítják, melyeket a magyarországi szlovák családok körében készített.

3. A kétnyelvűség, valamint az anyanyelvi és kétnyelvűséggel szembeni attitűd kérdésénél fontos a nyelvközösség területi elhelyezkedése. Kisebbségi közösség elhelyezkedhet tömbben vagy szórványvidékeken. Ugyanígy eltérő nyelvi jellemzőket mutathatnak a vegyes etnikumú települések gazdasági, társadalmi erők függvényében. Az is döntő jelentőségű, hogy a kisebbség határos-e az anyaországgal, peremvidéken vagy pedig szórványban él-e, városban vagy falvakban, illetve vidéken található. További fontos szempont a települések lakosságának aránya, melyről az iméntiekben volt szó. Városzociológiai vizsgálatok szerint a falvak hagyományörzőbbek, ezért ott gyakoribb a nyelvmegőrzés, a vegyes lakosú városokra pedig az asszimilálódás jellemző. Persze ellenpéldák is akadnak az elmondottakra. Ghánában a kétnyelvűség kifejezetten városokhoz, Új-Guineában pedig a falvakhoz köthető.

4. Egy közösség magas gazdasági státusza nyelvének presztízisére is kihat. „Ahol a kisebbség gazdasági (és társadalmi) körülményei rosszak, ott igen erős a késztetés a többségi nyelvre való áttérésre (BARTHA 2005; 145)”. Az amerikai és nyugat-európai bevándorlók akadályként élik meg az adott ország államnyelvének hiányos ismeretét, mert ez gátolja az érvényesülést,

a jobb munkahely lehetőségét. Amerikában végzett felmérések bizonyítják, hogy a nem angol anyanyelvűek körében az angol nyelvtudással arányosan növekszik a jövedelem.

A kétnyelvűség családi modelljei

A kialakult közösségi kétnyelvűség vizsgálatát a szociolingvisztika végzi, azonban kialakulásának tanulmányozása a pszicholingvisztikai kutatások tárgya. A kétnyelvű családi modelleket Harding és Riley három aspektus szerint rendszerezi. Tanulmányozzák a szülők anyanyelvét és azt, hogy a szülők ismerik-e házastársuk anyanyelvét. Másodszor a szülők és az azokat körülvevő közösség domináns nyelvének viszonyát is figyelik, s végül figyelembe veszik a szülők gyerekekkel szemben alkalmazott kommunikatív stratégiáit. A szakirodalom hat kétnyelvű szocializációs modellt különböztet meg. Ezek a következők:

1. A Ronjat-féle modellben a különböző anyanyelvű szülők egyike a környezetet nyelvével beszéli, és mindkét szülő ismeri a másik anyanyelvét. Mindkét szülő kizárólag saját anyanyelvén kommunikál gyermekével.
2. A Fantini-féle modellben a szülők anyanyelve úgyszintén eltér egymástól, s az egyiké közülük azonos a környezet nyelvével. Azonban mindkét szülő azon a nyelven kommunikál, amely nem a környezet nyelve, ezért a gyerek családon kívül (utca, iskola, óvoda) sajátítja el a környezet nyelvét.
3. A Haugen-féle családmodell szerint az azonos anyanyelvű szülők anyanyelvükön kommunikálnak gyermekükkel, ám a környezet nyelve eltér ettől a nyelvtől.
4. Az Elwert-féle családban a különböző anyanyelvű szülők saját anyanyelvükön kommunikálnak gyermekükkel, ám egyikük anyanyelve sem azonos a környezet nyelvével.
5. A Saunders-féle családmodellben mind a szülők anyanyelve, mind pedig a környezet nyelve megegyezik, azonban egyik szülő nem anyanyelvén kommunikál gyermekével.
6. Kevert nyelvi modellt akkor alkalmaznak a szülők gyermekükkel szemben, ha ők maguk is és a környezet is többnyire kétnyelvű, és mindkét szülő váltogatja mindkét nyelvet a gyermekkel történő kommunikáció során.

Találkozunk még egy modellel a szakirodalomban, mely a jelnyelv alapú kétnyelvűségről szól. Ebben az esetben vagy a szülő vagy a gyermek vagy pedig mindkettő siket, és jelnyelven kommunikálnak.

Mindez azonban csupán összefoglaló rendszerezése a családi kétnyelvűségnek, a gyakorlatban összetettebb folyamat a szülő-gyermek kommunikáció kielemezése.

Nyelvi attitűd

A nyelvi attitűd az adott nyelvhez vagy nyelvváltozathoz fűződő vélemény, amely pozitívan vagy negatívan értékeli. A nyelvi attitűd eredete szerint kétféle megközelítésben jelenik meg a szakirodalomban. Abban mindenki egyetért, hogy a viselkedés és a nyelvi attitűd szoros kapcsolatban áll egymással. Abban viszont eltérnek a vélemények, hogy az említettek közül mely tényező hat elsőként a másikra. Egyesek szerint a viselkedés függ a már eleve kialakult nyelvi attitűdtől, mások pedig éppen az említettek ellenkezőjét állítják. A nyelvi attitűdöket egyaránt befolyásolják politikai és nyelvpolitikai, valamint társadalmi tényezők.

A nyelvi attitűdvizsgálatok három módszer szerint végezhetők. Véleményt tükröz és szolgáltathat az adatközlő önéletrajza, de pusztán megfigyeléssel is gyűjthetőek adatok. További módszerként említhető az adatközlőhöz szóló direkt kérdés, melyet írásban vagy interjú keretében gyűjthetünk. A harmadik módszert (matched-guise módszer) 1960-ban vezette be Lambert, Gardner, Hodson és Fillenbaum. Ezzel az indirekt módszerrel az adatközlő két vagy több nyelvet, illetve nyelvváltozatot értékel egyidejűleg.

„A kisebbségi csoportok nyelvi attitűdjei kialakulhatnak: saját nyelvükről, a többség nyelvéről, a kulturális pluralizmusról, a kétnyelvűségről, a nyelvi tisztaságról” (BORBÉLY 2001a; 30). A felsorolás tovább részletezhető, mivel a saját nyelven belül léteznek nyelvváltozatok és a kétnyelvűségnek is számos aspektusa van. Amennyiben a kisebbség nyelvének kialakul valamilyen szintű presztízse, az anyanyelv attitűdjei is kedvezőek lesznek. Az is előfordul azonban, hogy a kisebbség nyelvének presztízse csökken, mert a többségi csoport semmilyen téren nem tekint presztízsként a kisebbségi csoportra. Ugyanez jellemző a nyelvjárásokhoz fűződő attitűdre és a nyelvjárás presztízseire is. Kutatások bizonyítják továbbá, hogy a kisebbségi nyelvek presztízse a többségi nyelvi elemek gyarapodásával arányosan csökken.

A kisebbségi csoport anyanyelvéről vallott nézetei másodsorban – de nem kisebb mértékben – a többségi csoport viszonyulásától is függővé válnak. Úgyszintén felmérések igazolják, hogy a többség többnyire negatív attitűdöket táplál a kisebbségekkel szemben.

Lehetséges kétnyelvűségi attitűdök

A vajdasági magyar közösség körében elvégzendő, kétnyelvűséggel szembeni lehetséges attitűdvizsgálat számos szempontot felidéz a kutatóban. A kérdőíves módszerrel készülő felmérésnek figyelembe kell vennie a nemek és korosztályok, valamint az iskolai végzettség és foglalkozás szerinti lehetséges különbségeket. A vajdasági magyarság Göncz Lajos kutatásai szerint kétnyelvű közösség. Emellett azonban a kétnyelvűséggel szemben tanúsított nyelvi magatartásról eddig nem született felmérés.

A vajdasági magyar közösség anyanyelvéhez fűződő viszonya úgyszintén számos kérdést felvet a kutatóban. A kialakult attitűdöt az is befolyásolhatja, hogy az adatközlő kitől, hol és mikor sajátította el anyanyelvét, valamint hogy tisztában van-e az anyanyelv fogalmával. Mivel a kutatás alacsonyabb iskolai végzettségűeket is érint, ezért nyílt és zárt típusú kérdések egyaránt szükségesek, hogy az adatközlők kielégítően válaszoljanak a feltett kérdésekre. A nyílt kérdések önálló meghatározást kívánnak, a zárt kérdéseknél pedig több válasz közül kell bekeretezni a megfelelőt. Íme egy példa, amely az anyanyelv fogalmát tárgyalja:

Ön szerint mely nyelv nevezhető anyanyelvnek? Keretezze be azokat a válaszokat, melyekkel megegyezik a véleménye!

- a) A gyermekkorban elsőként megtanult nyelv.
- b) Az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul.
- c) Az a nyelv, mellyel a beszélőt mások azonosítják.
- d) A legjobban ismert nyelv.
- e) A legtöbbet használt nyelv.

További kérdésként szerepelhet még a magyar köznyelv és az adott település nyelvváltozata közötti viszony, hasznossági sorrendjük felállítása, a nehézségi fokuk közötti különbségtevés. Végül ezen kérdésfolyamat azzal zárhatnánk és összegezhethetnénk, hogy az adatközlő mely említett nyelvváltozatot kedveli inkább, és vajon mely tényezők befolyásolják mindezt.

Az anyanyelvhez kötődő attitűd szorosan összefügg annak presztízsével. Az anyanyelv tekintélyét az eltérő szituációkban történő kommunikációs aktusok alakítják. Feltételezéseink szerint amennyiben az anyanyelv, azaz a magyar minél inkább a tágabb környezet kommunikációs nyelve, annál magasabb presztízst élvez. Mindezt a következő szituációk figyelembevételével tekinthetjük át: a házastárssal, gyermekekkel, szülőkkel, unokákkal, apóssal és anyóssal folytatott kommunikáció nyelve. Mindezek mellett a családon kívüli környezetben – templomban, munkahelyen, hivatalokban, szomszédokkal, baráti társaságban, orvossal, belügyi szerveknél – is tanulmányozni kell a kommunikáció nyelvét. A világ különböző tájain végzett kutatások azt igazolják, hogy minél inkább családi környezetre korlátozódik a nyelvhasználat, presztízse és a hozzá kötődő pozitív attitűdök egyre gyengülnek. Kérdés, hogy a vajdasági magyarság körében elvégzendő felmérések igazolják-e majd mindezt. Az erre vonatkozó kérdés zárt típusú, az ordinális skála szerint összeállított válaszlehetőségeket tartalmazza:

Mely nyelven beszél ön a következő szituációkban?

- a) Mindig magyarul.
- b) Általában magyarul.

- c) Magyarul és szerbül.
- d) Általában szerbül.
- e) Mindig szerbül.

Az anyanyelv presztízsével foglalkozó kérdéskör azt is tartalmazza majd, hogy fontos-e az adatközlő számára, hogy családja, gyermekei beszéljenek magyarul, és mindezt meg kell indokolnia. További kérdés lehet az, hogy van-e a családban nem magyar anyanyelvű családtag, és fontos-e az adatközlő számára, hogy a magyarok egymás között házasodjanak. Újfént zárt típusú kérdés az alábbi is:

Mennyire helytállóak lakóhelye magyar nyelvhasználatára a következő megállapítások?

- a) A magyar nyelv minden hétköznapi szituációban alkalmazható a településen, ahol élek.
- b) A magyar nyelv a településen csupán bizonyos szituációban alkalmazható a mindennapokban.
- c) A magyar nyelv nem alkalmazható a mindennapokban a településen.
- d) A magyar nyelv szépirodalmi, publicisztikai, tudományos nyelvként is alkalmas a településen (magyar nyelvű irodalmi és tudományos tevékenység, magyar újságírás, média).
- e) Falum/városom magyar nyelvhasználatában sok a nyelvjárásiasság.

A vajdasági magyarság egyaránt beszél köznyelven, regionális köznyelven, valamint nyelvjárásban. Az a kérdés számunkra, hogy az említett nyelvváltozatok közül mely beszélt változat élvez magasabb presztízst. Erre, valamint a nyelvjárással szembeni attitűdre vonatkoznak majd a következő kérdések:

Beszéli-e Ön a helyi magyar nyelvjárást?

- a) Igen
- b) Nem

Mi a véleménye a helyi magyar nyelvjárásról?

- a) Nagyon szeretem, és nem szégyellem, társaságban is gyakran használom.
- b) Szeretem, de ritkán használom, mert félek, hogy elítélnék miatta.
- c) Nem érdekel a nyelvjárás, mert mindenhol köznyelven beszélek.
- d) Nem tudom, nem foglalkozom ezzel a kérdéssel.
- e) Egyéb vélemény

Rangsorolja a nyelvváltozatokat úgy, ahogyan Ön a fontosságukat megítéli (1., 2., 3.)!

-irodalmi nyelv
-nyelvjárás
-igényes köznyelv

Az anyanyelv presztízsét ellentétpárokkal is bemutatathatjuk, oly módon, hogy az adatközlő maga döntse el, az ellentétpár mely részét tartja helyesnek:

Mi a véleménye anyanyelvéről? Keretezze be az ellentétpárok egyikét!

Nehéz nyelv - Könnyű nyelv.

Nem lehet vele érvényesülni - Lehet vele érvényesülni.

Nem ismerik el más országokban - Elismerik más országokban.

Előnyös, ha valaki ismeri – Nem előnyös.

A vajdasági magyarság anyanyelvének fennmaradását befolyásoló faktorról érdeklődve nyílt típusú kérdést szeretnénk feltenni, hogy széleskörű maghatározást nyerjen a témakör. Az adatközlőknek fel kell sorolniuk azon tényezőket, melyektől véleményük szerint anyanyelvük fennmaradása függ.

Valószínűleg eltérő véleményt táplál a vajdasági magyarság a kétnyelvűséggel szemben is. A témakör két kisebb tematikus egységre bontódik majd. Egyrészt az adatközlők véleményét kérjük ki arról, vajon beszél-e az adott település magyar ajkú lakossága két vagy több nyelven, másrészt szeretnénk fényt deríteni arra, milyen nyelvű televízió- és rádióműsorokat hallgat az adatközlő, valamint milyen nyelvű újságot olvasnak.

Az előbbiek folytatásaként érdeklődve figyelhetjük majd a vajdasági magyarság szerb és magyar nyelvvel szemben kialakított párhuzamos véleménynyilvánítását: a két nyelv közül mely nyelven tanultak meg először, mely nyelvet mikor, kitől és hol kezdték tanulni. Az adatközlőknek osztályozni kell majd magyar és szerb nyelvtudásukat, valamint azt, hogy mely nyelvet tartják hasznosabbnak, nehezebbnek és szebbnek. Nyílt kérdés tartalmazza majd, hogy az adatközlők szerint mely szituációkban hasznosabb a magyar, illetve a szerb nyelv használata. Párhuzamba állítjuk továbbá az adatközlő szerb és magyar nyelvtudását is a következő válaszlehetőségek által:

a) Mindkét nyelvet anyanyelvi szinten beszélem.

b) Magyarul tudok jobban.

c) Szerbül tudok jobban.

Összegzés

A délvidéki magyarság anyanyelvével, a kétnyelvűséggel és a szerb nyelvvel szemben táplált attitűdje igen érdekes és fontos szociolingvisztikai téma. Az anyanyelvvel szembeni kötődések terveink szerint két nagyobb tematikai egységre oszlanak. Részben a magyar nyelvvel szemben kialakult attitűdöket tartalmazzák, részben pedig az anyanyelv helyzetét és tekintélyét taglalják.

Reményeink szerint a kétnyelvűséggel szembeni vélemények is igen változatos képet mutatnak. Önálló véleménynyilvánításra lesz szükség az adatközlők részéről azzal kapcsolatban, hogy véleményük szerint mely tényezőktől függ, hogy valaki hány nyelven beszél.

A vízszintes tagolódás szerinti magyar nyelvváltozatok hierarchiájára is szeretnénk fényt deríteni: arra, hogy a nyelvjárás, a regionális köznyelv, a köznyelv vagy pedig az irodalmi nyelv örvend-e nagyobb tekintélynek.

A nemek, korosztályok és az iskolai végzettség mellett fontos szempont a délvidéki magyarság földrajzi tagolódása; a tömbben, a peremen, valamint a szóróványban élők felkutatása.

Irodalom

- BARTHA Csilla (2005): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- BORBÉLY Anna (2001a): Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Budapest. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán
- BORBÉLY Anna (2001b): A nyelvcseré folyamata és kutatása. Nyelvtudományi Közlemények 98., 193–215. l.
- BORBÉLY Anna (2003a): Kétnyelvűség és többnyelvűség = Kiefer Ferenc, szerk.: A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest, 361–380. l.
- BORBÉLY Anna (2003b): A nyelvcseré, illetőleg a nyelvnevelés és a települések összefüggése a magyarországi románoknál = Kisebbségkutatás. Minorities studies and reviews. A. Gergely András (szerk.): Kisebbségi magyarság – nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városban és falun (Az MTA Kisebbségkutató Intézet 2001. május 30–31-i konferenciája). 11. évf., 2., 334–343. l.
- BORBÉLY Anna (2003c): A nyelvcseré kutatásának módszerei = Tóth Szergej (szerk.): Nyelvek és kultúrák találkozása. A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kara, Szeged
- GÖNCZ Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék
- GÖNCZ Lajos (2004): A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. A Magyarországi Tudományos Társaság (Szabadka) és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének (Budapest) közös kiadása, Szabadka
- GÖNCZ Lajos (1985): A kétnyelvűség pszichológiája. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- GYIVICSÁN Anna (1993): Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki Alapítvány, Budapest
- KASSAI Ilona (szerk., 1995): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- SÁNDOR Anna (2001): A nyelvi attitűd kisebbségben. MNY 1., 87–95. l.
- TRUDGILL, Peter (1997): Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. JGYTF Kiadó, Szeged

BILINGUALISM AND LANGUAGE ATTITUDES

The study, after defining the concepts of bilingualism and attitude, outlines the possible questions of a language attitude test to be carried out in the future among the Hungarian population in Vojvodina.

Keywords: language attitude, prestige, bilingualism, language shift, language loss

ISSN 0350-2430



9 770350 124300 6